

Fig. 1. Kirkens sydside set fra toppen af sydhøjen. Foto Arnold Mikkelsen 2018. – *The south side of the church seen from the top of the South Mound.*

JELLING KIRKE

TØRRILD HERRED

Kirken i Jelling, hvis ældste eksisterende dele er opført o. 1100, nævnes første gang i Ribe Oldmoders kirke-
liste fra o. 1376–89 med en afgift på 5 skilling sterling.¹ Ved landehjælpen 1524–26 bidrog den med 24 mark (jf. s. 1016). Stednavnet optræder o. 1185 i formen »Ialang« og »Jaling« samt o. 1200 som »Ialunga(m)« i henholdsvis Svend Aggesens fortælling om Danmarks Historie og Saxos Gesta Danorum.²

Kirkens katolske navn var ikke kendt 1755.³ Kalkmalerierne i koret blev 1972 nytolket af Ulla Hastrup, og det er nu almindeligt anerkendt, at de fortæller om Johannes Døberen (jf. s. 3073). Som konsekvens heraf

mente Hastrup, at kirken må have været indviet til denne helgen, og at det også kan have været tilfældet med en eller flere forgængere. Hun pegede desuden på muligheden af, at den ældste kirke på stedet kan have haft funktion som dåbskirke (baptisterium).⁴

Sognet havde Hover som anneks frem til 1946. Det forhold stammer formodentligt fra forholdsvis kort tid efter reformationen (jf. s. 3006).

Kirken var 1532 i kongens eje, da han gav præsentats til præsteembedet til Jens Nielsen.⁵ 1699 solgte han den til oberst Hermann Friderich von Boyneburg genannet von Holstein (†1703) og hustru Judith Augusta

Fig. 2. Jellingbægeret, 4,3 cm højt, blev fundet 1820 i gravkammeret i Nordhojen (s. 3015). Foreslået som en rejse- eller gravkalk af Sten Anjou. Foto NM 2005. – *The Jelling Cup, 4.3 cm in height, was found in 1820 in the burial chamber in the North Mound. Suggested to be a travel or burial chalice by Sten Anjou.*

Marschalck (†1729) på Brandbjerg i nabosognet Kollerup (jf. s. 3529, note 6). Kirken fulgte gården, da hustruens søster, Sophia Dorothea Marschalck, 1705 solgte den til Poul Ingwersen, som 1708 solgte begge videre til krigsråd og kirkeinspektør Niels Morville. 1721 blev Jelling Kirke købt tilbage til Kronen 'på kongelig forlangende'.⁶

1765 solgte kongen igen Jelling Kirke, denne gang til Mogens Nellemann på Lerbæk i nabosognet Hover.⁷ Sammen med denne gård gik kirken videre til sønnen Jens Nellemann, der 1800 solgte begge til stiftamtmand Niels Emmanuel de Thygeson til Matrup i Tyrsting Sogn, Tyrsting Hrd., der 1802–03 solgte dem videre til Jens Schoutrup, der straks solgte Jelling Kirke videre til Chr. Albrechtsen på Skovgård i Kollerup Sogn.⁸ Herfra overgik den 1810 til sognets tiendeydere.⁹ Det første valg til menighedsrådet fandt sted 1903.¹⁰

Den ældst kendte *sognepræst* var Nicolai Martini (Niels Mårtensen), der 1394 blev betænkt i et testamente tilhørende kantoren i Ribe, Jens Pedersen.¹¹ Den hr. Thuoni (Thue) i Jelling, der 1459 blev betænkt med en florin i Anders Skeels testamente, har også været sognepræst.¹²

En tredje, med navnet Johannes Johansen, blev øjensynligt begravet i Mariager Kloster, hvor hans *†*gravsten fra o. 1480 med teksten 'Her ligger hr. Johannes Johansen, sognepræst i Jelling bed for hans sjæl' blev tegnet af Søren Abildgaard 1768. Her ses en katolsk præst med en kalk i hånden og en pude under hovedet.¹³ Frederik I gav 1532 Jens Nielsen præsentats på embedet, der var blevet ledigt ved forgængeren, Hennings, død. Præsentatsen blev givet med den klausul, at Jens Nielsen skulle prædike efter 'Guds rene ord, som en ret evangelisk og kristelig prædiker, sjælesørger og tjener'.¹⁴

Ingen af disse fem navne fra tiden før 1536 kan findes blandt kirkens præsterække tavles ti middelalderlige navne (jf. s. 3095), hvilket skyldes, at disse ti var præster i Hover og ikke i Jelling Sogn (jf. s. 3149). Jens Nielsen må derfor betegnes som den første lutherske præst i Jelling, mens præsterækkens Niels Smed kan have været den første, der var præst i det fælles pastorat og dermed tillige i Hover Sogn.¹⁵

Søren Steffensen (jf. *†*gravsten nr. 3), den tredje efterreformatoriske præst nævnt på præsterække tavlen, fik ifølge en sagnagtig beretning en grum skæbne, men

Fig. 3-4. Seglstempe, senmiddelalderlig/renæssance, tilhørende en Morten V. Olesen, navnet indskrevet om et bomærke (s. 3009). Foto Roberto Fortuna 2022. – Seal stamp, Late Medieval/Renaissance, belonging to one Morten V. Olesen, the name inscribed around a trademark.

tildragelserne har tilsyneladende en vis historisk kerne. Ifølge en ikke meget senere antegning i kirkens Liber Daticus blev han 'ungefær 1628' fanget og bortført af de kejserlige tropper for »corresponderie« (brevveksling) med 'vores folk' på Fyn. Og han skulle (på grund af sine lidelser) have taget livet af sig selv, hvorefter hans legeme blev 'hidført til Jelling og ophængt på marken'.¹⁶ Resens Atlas fra o. 1677 har stort set den samme beretning, med den yderligere oplysning at grunden til tilfangetagelsen var et brev, han havde skrevet til sin kone, og som var blevet opsnappet.¹⁷

Jellings Pris (*Encomium Jellingense*) giver 1721 en noget anden og udvidet historie, ifølge hvilken kor-

respondancen var med Christian IV's general, ligesom sendebuddet havde brevet indesluttet i sin vandrestav, da han blev opbragt. Her hedder det blot, at præsten døde i fængslet, altså ikke for egen hånd, og at fjenderne i forbitrelse ophængte hans døde legeme på en høj 'her på marken', som stadig kaldtes Præstehøjen. Hustruen havde herfra ladet ham nedtage og begrave.¹⁸ Marmora Danica og Danske Atlas oplyser 1739 og 1769 stort set det samme.¹⁹

1821 kunne oldforskeren Finn Magnusen tilføje, at Søren Steffensen var død i lænker og ophængt således på en krog i kirkemuren og sat til skue som advarsel; krogen vistest stadig frem.²⁰ 1841 konstaterede

Fig. 5-7. Seglstempe, senmiddelalderlig/renæssance (fig. 6 vist spejlvendt), tilhørende en ukendt, navnet indskrevet om et bomærke (s. 3009). Foto Arnold Mikkelsen 2022. – Seal stamp, Late Medieval /Renaissance (fig. 6 shown mirrored), belonging to an unknown person, the name inscribed around a trademark.

Fig. 8-9. Seglstampe i form af en blyring, formodentlig to initialer over et pil-lignende tegn (s. 3009). Foto Roberto Fortuna 2022. – Seal stamp in the form of a lead ring, probably two initials above an arrow-like symbol.

J. J. A. Worsaae, at historierne om præstens døds måde var så forskellige, at det var svært med sikkerhed at sige, på hvilken måde fjenderne havde behandlet ham. Worsaae refererer ældre kilder og bygger tydeligvis på traditioner i sognet. Efter at have pint præsten på Præsthøj skulle fjenderne nu til spot og spe have op-hængt hans afsjælede legeme i skægget på en da endnu eksisterende jernkrog oven over Jellings kirkedør. Om natten, 'tilføjes der', skulle præstens kone have nedtaget liget og begravet det 'ved kirkemuren'.²¹ Krogen fandtes angiveligt stadig at se 1921, da Søren Steffensens formodede grav blev fundet (jf. s. 3110).

Den bemeldte *†krog*, der som nævnt omtales tidligst 1821 og eksempelvis også 1921, fandtes angiveligt i våbenhuset 'oven for kirkedøren', og en krog findes stadig på samme sted. Hvis der er tale om én og samme krog, må den imidlertid være overflyttet fra det våbenhus, der stod 1626 og i slutningen af 1700-tallet blev erstattet af et nyt (jf. s. 3055).

Kirkegods. 1620 ejede kirken en del jord.²² Afgiften af en otting jord i Fårup Mark, som Maren Skram på Fårupgård brugte, var tillagt sognepræsten for vin og brød. Skram havde endnu to agre og en jord i hænde, mens sognepræsten brugte to stykker skov, to agre og seks små stykker hummelgårdsjord. En lille toft, en halv ager, en lille ager og en halv otting jord med skov i Hørup havde Johan Brockenhuus på Lerbæk. Kirken ejede desuden fire agre i Kollerup Mark, der var fæstet til sognepræsten i Kollerup, og to agre i Knabberup Mark i nabosognet Skibet.

Af ændringer i kirkens gods frem til kongens salg af kirken vides, at Sophia Belov på Fårupgård 1634

mageskiftede sig til to stykker skov kaldet Gresdal for 1 bol i Styfl.²³ I forbindelse med et mageskifte 1634 mellem konge og kirke på den ene side og Johan Brockenhuus på Lerbæk på den anden side fik sidstnævnte anneksgården i Hover mod at afgive herligheden af en gård i Rugballe, hvor præsten i forvejen fik landgilden (jf. s. 3149 og 3151). Præsten blev derved forfordelt, og derfor skulle han have 20 skæpper korn af en øde jord i Jelling kaldet Stiufsmark, en afgift, som bymændene ellers skulle have betalt til kongen.²⁴ Præsten havde 1649 de fire agre på Kollerup Mark og et stykke skov i Jelling Mark.²⁵ En ny oversigt over kirkens jord haves fra regnskabsbogen 1676, hvor der omtales jord i Fårup, ved Udhøj, norden kirken, i Hørup, i Knabberup, i Stiul, i Skovbølling, i Kollerup og i Kirkeskoven.²⁶

Ved salget 1699 – og igen 1721 – var kirkens jord opgjort til en kirkejord i Jelling anvendt af præsten, en jord i Hørup og en jord (to agre) i Knabberup.²⁷ Den sidste kirkeejer, Niels Morville, havde imidlertid gået kirkens jordebog igennem og fundet mere jord. Under Fårupgård var der matrikuleret en otting jord, en toft, to styk kirkeskov, et styk jord og to agre af hvilke, der betaltes til præsten for vin og brød. Jorden var ved Højesterets dom 1717 overgået til kirken. Desuden var der i kirkens bog oplysninger om to agre i Kollerup Mark, ½ otting jord i Hørup, noget jord på Stibel Mark og to agre i Skovbølling Mark, men denne jord var ikke anført i skoderne eller matrikuleret, hvorfor man ikke vidste, hvor den lå henne, og hvem der brugte den i dag. Dertil kom, at man nogle år inden havde bygget et hus og anlagt en kålhøve på kirkens fortove, og deraf modtog kirken 4 rdl. i årlig leje.²⁸ Det er almindeligt

kendt, at kirkerne igennem årene mistede megen jord på den ene eller den anden måde.²⁹

Møntfund. Ved diverse arkæologiske undersøgelser er der fundet en del mønter. 70 af disse er blevet bestemt, 47 som middelalderlige og 23 er fra nyere tid. De ældste blev slået under Erik Lam (1137-46), Svend Grathe (1146-57), Valdemar I (1157-82) og Valdemar II (1202-41), og ud over danske er der også mønter slået i Tyskland og i Norge.³⁰

**Seglstamper*, fundet under arkæologiske udgravninger i kirken. 1) (Fig. 3-4), senmiddelalderlig/renæssance, har tilhørt den ukendte Morten V Olesen, hvis navn er indskrevet om et bomærke.³¹ Cirkulær bronzesignet, 2,1 cm i diameter, på bagsiden et fingergreb bestående af en tresidet, fliget og egebladsdekoreret plade, 1,7 cm, med et centralt placeret ophængningshul. Fundet ved harpning af fyld fra skibets midtergang.

2) (Fig. 5-7), renæssance, tilhørende ukendt, hvis ulæselige navn er indskrevet om et trælignende bomærke.³² Cirkulært blysignet, 3,7 cm i diameter, på bagsiden et fingergreb bestående af et fladt, halvrundt pladestykke med et centralt placeret ophængningshul. Fundet i kirken i juli 1977.

3) (Fig. 8-9), renæssance, tilhørende ukendt.³³ Blyring 2,8 cm i diameter, med 1,6 cm plade, hvori indridset formodentlig to initialer (måske et M eller et W) over et pil-lignende tegn. Fundet i fyld fra udgravning i koret 1942.

Sagn. 1) En troldkvinde, der holdt til i Kong Gorms høj i Jelling, tog den store Jellingsten i sit forklæde for at slynge den mod kirken, men forklædebåndet gik itu, og stenen nåede ikke sit mål.³⁴ 2) Man så et liglam løbe mod Jelling, og kirken måtte derfor være sat på et lam.³⁵

Fig. 10. Den lille Jellingsten sat af Gorm over Thyra (s. 3011). Foto Roberto Futuna 2010. – *The small Jelling Stone set up by Gorm over Thyra.*

Fig. 11. Den store runesten sat af Harald over Thyra og Gorm (s. 3011). Foto Roberto Fortuna 2010. – *The large runestone set up by Harald over Thyra and Gorm.*

HISTORISK BAGGRUND

Kirken i Jelling – dens beliggenhed, udvikling og historie – skal ses på baggrund af den øvrige kendte viden om stedet og området. Grundlaget er fortidsminderne og resultaterne af de arkæologiske undersøgelser samt arbejdet med det øvrige kildemateriale. De emner, der direkte har med kirken og de dertil hørende dele at gøre, vil blive beskrevet på sædvanlig vis og i den gængse rækkefølge, mens de øvrige kortfattet vil blive omtalt herunder. I øvrigt henvises til Nationalmuseets Jelling-projekt (2009–16), der er under publicering af Nationalmuseet i samarbejde med Aarhus Universitet, VejleMuseerne m.fl., med mindre andet anføres.³⁶

Jelling spiller en meget vigtig, men kortvarig rolle i Danmarkshistorien. Det er på den lille Jellingsten, landets navn første gang nævnes på dansk jord, det er på den store Jellingsten, vi har budskabet om kristningen af Danmark, og senest fra og med de to stens personer har vi den dynastiske linje, hvorfra rigets regenter efterfølgende er kommet. Som konsekvens blev Jelling-monumenterne, herunder kirken, i 1994 optaget på UNESCOs liste over verdensarven. Områdets historie før og efter er ikke mere betydende end så mange andre steder, og hvad der synes at være i funktion i monumentområdet efter år 1000, er hovedsagelig bygninger, der er udgravet under stenkirken.

Ældst er den lille Jellingsten, o. 950, hvis oprindelige placering er ukendt. Nordhøjen med gravkammer er dendrokronologisk dateret til o. 959, og centret herom ligger en skibssætning. Omgivende denne og med centrum i Nordhøjen fandtes en palisade fra o. 968, og tre større huse er mod nordøst fundet liggende indenfor og langs med den. Den store Jellingsten er nogenlunde samtidig hermed, o. 963–70, og det sidste element, Sydhøjen, stammer fra o. 970. Dertil kommer under kirken en række træbygninger samt en kammergrav, og den sidste skal næppe dateres væsentligt senere end Nordhøjens (jf. s. 3101 og 3015). De kendte dateringer ligger dermed inden for 20–30 år, og anlæggene fungerede ikke længe – så vidt vides højst et halvt århundrede.

Det var ikke kun i Jelling, hvor der i løbet af netop de forholdsvis få år gennemførtes store anlægsopgaver, og hvoraf de fleste synes at have haft en kort levetid. Godt 20 km mod sydvest, i Ravning, anlagdes o. 980 Nordeuropas største træbro, der var 5 m bred og 760 m lang. Fra samme år stammer formodentlig flere af de store danske ringborge: Aggersborg, Fyrkat, Nonnebakken, Trelleborg og Borgring. Desuden blev der 968 bygget på Danevirke.

Runesten. 1) (Fig. 10), 950'erne, med indskriften »Gorm konge gjorde disse kumler efter Thyra sin kone, Danmarks pryd« i tre lodrette tekstbånd på forsiden og et på bagsiden. Sat af Gorm den Gamle († o. 958) over Thyra Danebod († o. 950). Dekorert med to slan-

gehoveder som afslutning på tekstbåndet på bagsiden. Firesidet og kasseformet, ca. 140 cm høj, af lysegrå, fin-kornet og stribet gnejs, slidt. Syd for våbenhuset, placeret i glashus eller montre 2011 af bevaringsmæssige årsager og da flyttet ca. 60 cm mod sydvest.³⁷

Den oprindelige placering er ukendt. Det er foreslået, at den har stået centralt i skibssætningens akse – i stævnen eller på mastens plads midt på Nordhøjen eller foran kirken og flyttet, da våbenhuset blev bygget.³⁸ Det er også foreslået, at det er den sten, der 1586 fandtes næsten sunket i jorden på toppen af Sydhøjen (jf. fig. 13),³⁹ men det er blevet afvist.⁴⁰ Det er tillige foreslået, at denne sten slet ikke var en del af det samlede Jelling-monument og ikke kendtes i 1100-årene.⁴¹

Senest o. 1600 fandtes den ved kirken.⁴² Mellem 1627 og 1639 er stenen formodentlig blevet rejst og placeret stort set på det nuværende sted.⁴³

2) (Fig. 11), o. 963–70, med indskriften »Harald konge bød gøre disse kumler efter Gorm sin fader og Thyra sin moder, den Harald, som vandt sig hele Dan-

Fig. 12. Fragment af runesten sat af Basse (s. 3015). Foto Roberto Fortuna 2011. – *Fragment af runestone set up by Basse.*

Fig. 13. Henrik Rantzaus kobberstukne prospekt fra 1591. Efter P. Lindeberg, *Commentarii rerum memorabilium in Europa ab anno octuagesimo sexto usque ad præsentem nonagesimum primum gestarum*, Hamborg 1591. – Henrik Rantzaus copper-engraved view from 1591.

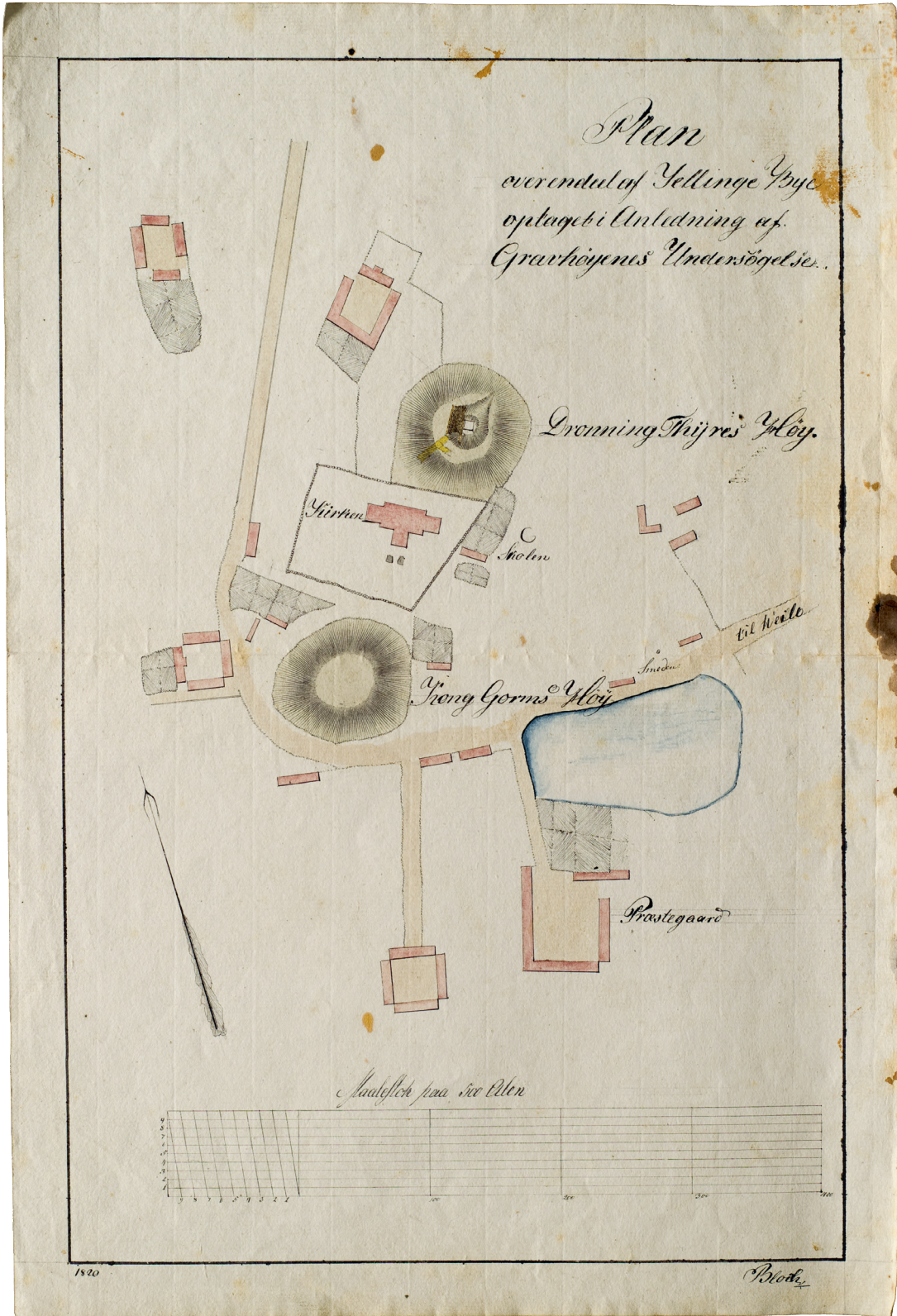

Fig. 17. Nordhøjen og den nordre kirkegårdsmur set fra sydvest med bautasten indsat (s. 3015 og 3017). Foto F. Brandt 1864. – *The northern mound and the northern churchyard wall seen from the south west with the monolith inserted.*

mark og Norge og gjorde danerne kristne« i vandrette tekstbånd på en side fortsættende på de to følgende. Sat af Harald Blåtand († o. 987, regent o. 959) over Gorm den Gamle († o. 958) og Thyra Danebod († o. 950). Dekoreret på to sider. På den ene den sejrende Kristus på korset (eller i livets træ), den ældst kendte fremstilling her i landet. På den anden et firbenet fremadskridende dyr i kamp med en slange. Tetraedeformet, ca. 243 cm høj, verdens største runesten, lysegrå gnejs med rødlig årer. Syd for våbenhuset, placeret i glashus eller montre 2011 af bevaringsmæssige årsager.⁴⁴

Stenen står ifølge arkæologiske undersøgelser på sin oprindelige plads, dog er den rykket en anelse i forbindelse med etablering af en fundering 1586 og en udbedring af denne 1981. Den oprindelige understøtning har været forbavsende lille.⁴⁵ Den var 1819 og 1834 beskyttet af et gitter på to sider (jf. fig. 140-41).

*Runestensfragment (fig. 12), 900-tallet, med indskriften 'Basse gjorde dette minde efter ... le i...', i lodrette tekstbånd. Rødlig granit, firesidet stele med

Fig. 16. Plan over gravhøjene, runestenene, kirken og kirkegården. Udarbejdet af kaptajn Bloch 1820, kopieret af C. F. Herbst. I NM. – *Plan of the mounds, the runestones, the church and the churchyard, 1820.*

let tilspidset top, ca. 68 cm høj.⁴⁶ I Kongernes Jelling. Fandtes 1964 i stendiget nordvest for kirken af arkæologen C. J. Becker.⁴⁷

Høje. 1) Nordhøjen (Thyras Høj) (fig. 17), o. 959. ca. 8,5 m høj, ca. 65 m i diameter.⁴⁸ Af sandblandet morænetorv, der er omsat i de øvre lag. Mod syd er den gjort lidt større, idet der her er placeret byggemateriale. Højen er bygget af flere omgange, og konstruktionen er hjulpet på vej af et stort antal grene eller stokke bl.a. sat i radiære linjer. Ca. 2 m nede er et vandmættet, ½-1 hel m tykt lag, iagttaget; det er i stand til at holde overliggende vand tilbage.

I centrum fandtes en kammergrav af egetræ, dendrokronologisk dateret til o. 959, 6,75 m lang, 2,6 m bred og 1,45 m høj, dækket af et stenlag.⁴⁹ Graven er plyndret kort tid efter anlæggelsen gennem en nedgravning fra toppen, hvorved et vandreservoir blev dannet, en brønd. Gravens loft var blevet gennembrudt to steder, åbningerne var efterfølgende lukket til. Af gravens oprindelige indhold er der fundet meget lidt og slet ingen skeletdele. Nævnes kan bl.a. en fuglefigur, en fugleformet remholder, et vokslys, fragmenter af udskårne, bemalede træpaneler og et 4,5 cm højt sølvbæger, kaldet Jellingbægeret (fig. 2).⁵⁰ Undersøgelser og diskussioner af de gjorte iagttagelser har fokuseret på den oplagte tilstedeværelse af fravær – gravens tomhed.⁵¹

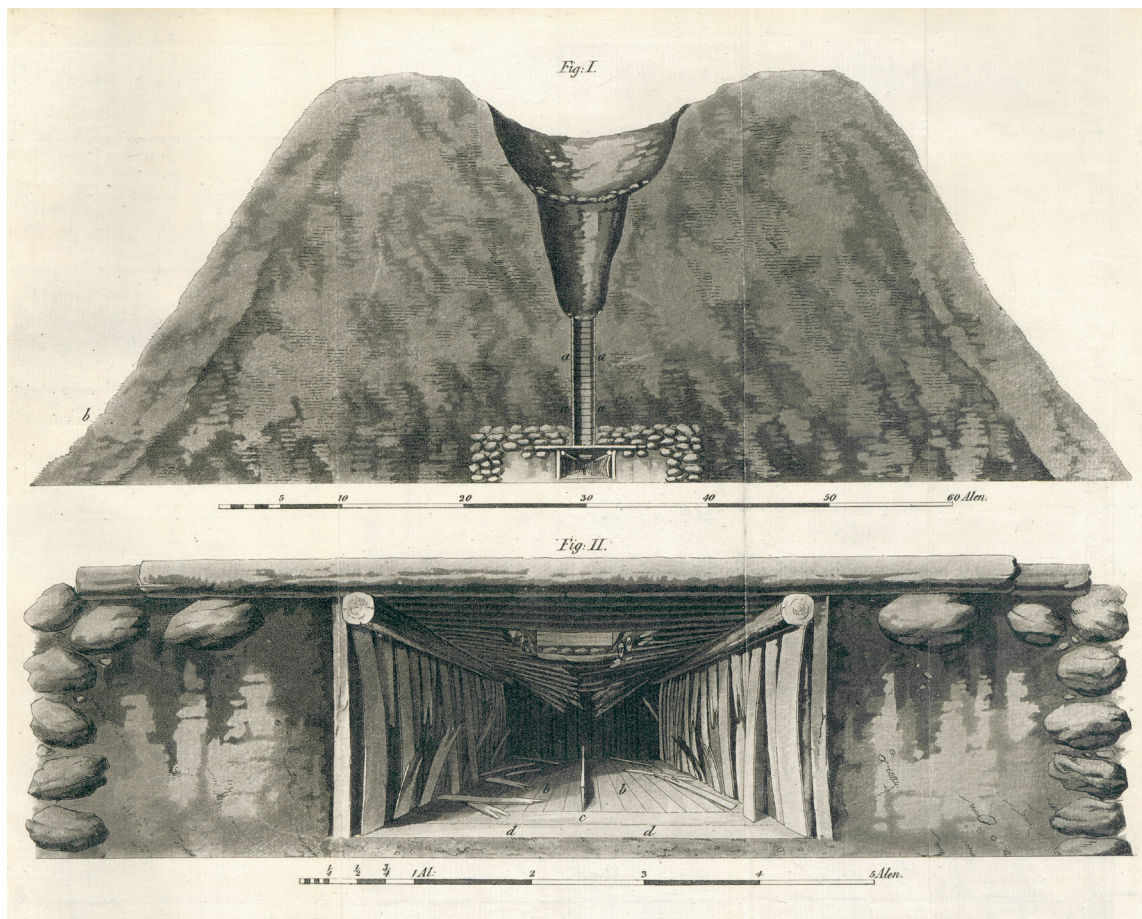

Fig. 18. Snit gennem Nordhøjen og kammergraven (s. 3015) ved udgravningen 1820. Efter *Antiquariske Annaler* IV, Kbh. 1827. – Cross-section through the North Mound and chamber tomb during excavation in 1820.

Den kongelige interesse for Jellings storhøje ses allerede 1635, da Christian IV ville have dem omgærdet.⁵² Man havde efterfølgende sat et risgærde, men kongen beordrede året efter, at der skulle sættes et godt fast stendige.⁵³ Frederik IV var 1704 til monstring af landbefolkning (militær inspektion) i Fårup, og Nordhøjens brønd blev da genstand for en udgravning, idet 'den nordre side' blev udgravet. Godt 100 år senere, 1820, ønskede man på lokalt initiativ at rense brønden op og endte i gravkammeret. Det medførte en grundigere undersøgelse, især af gravkammeret, med deltagelse af bl.a. Finn Magnussen og C. J. Thomsen fra Oldsagskommissionen (fig. 18).⁵⁴

Frederik VII stod 1861 bag en større udgravning med deltagelse af bl.a. J. J. A. Worsaae og Jacob Korne-rup fra Nationalmuseet først af Sydhøjen og derefter af Nordhøjen.⁵⁵ Man gravede en minegang ind fra syd-sydvest (jf. fig. 20) og lavede efter endt undersøgelse en kopi af kammeret, hvortil der fra 1862 var adgang

gennem gangen, der dog måtte lukkes 1873 (jf. fig. 17 og 136). En fornyet undersøgelse fandt sted 1941-42 af Ejnar Dyggve og Johannes Brøndsted fra Nationalmuseet, da højens konstruktion var et af emnerne. Man foreslog efterfølgende, at Nordhøjen var bygget over en ældre bronzealderhøj. I forbindelse med Jelling-projektet 2009-16 blev der taget en række boreprøver, og den ydre del af minegangen fra 1861 blev genåbnet for yderligere undersøgelser. Resultaterne herfra har gjort, at man nu har sat spørgsmålstegn ved teorien om en ældre bronzealderhøj, og i stedet foreslår, at hele højen er bygget i vikingetiden som del af et stort monumentkompleks.

2) Sydhøjen (Gorms Høj), o. 977,⁵⁶ godt 9 m høj, ca. 70 m i diameter. Samme opbygning som Nordhøjen, dog med en central stolpe, der markerede centrum. Den dendrokronologiske datering hviler på undersøgelse af træ fundet løst i højfylden. Også her har undersøgelser og diskussioner fokuseret på den oplagte

tilstedeværelse af fravær – konstateringen af, at højen ikke har haft funktion som gravhøj, har ledt til forslag om, at den eventuelt har kunnet demonstrere kongens magt, været en mindehøj eller fungeret som tinghøj.⁵⁷

Den første undersøgelse af denne høj fandt sted 1861, da Frederik VII forgæves ledte efter Gorm den Gamles gravkammer. Man anvendte dels boringer og dels minegange, idet man gik ind fra sydøst og derfra anlagde sidegange (jf. fig. 20). 1941 søgte man igen efter et gravkammer og lavede et øst-vestgående snit tværs igennem højen og udvidede feltet i dens midte (jf. fig. 19).⁵⁸ Man fandt i stedet spor efter konstruktionen af højen bl.a. en stolpe i centrum samt to rækker sten (29 styk) fra den nævnte skibssætning, der var blevet dækket af højens tørveopbygning. Knud J. Krogh fra Nationalmuseet lavede 1992 en mindre undersøgelse i den sydlige side af højen for at supplere skibssætningens stenrækker. Jelling-projektets undersøgelser 2009–16 har omfattet boringer samt et snit ind i sydsiden.⁵⁹

Skibssætning, (fig. 23), o. 959, ca. 356 m lang, ca. 80 m bred, oprindeligt op til 370 sten. Dateringen bygger på, at Nordhøjens centrum også er centrum for skib-

sætningen, og de to samt palisaden dermed opfattes som stort set samtidige.

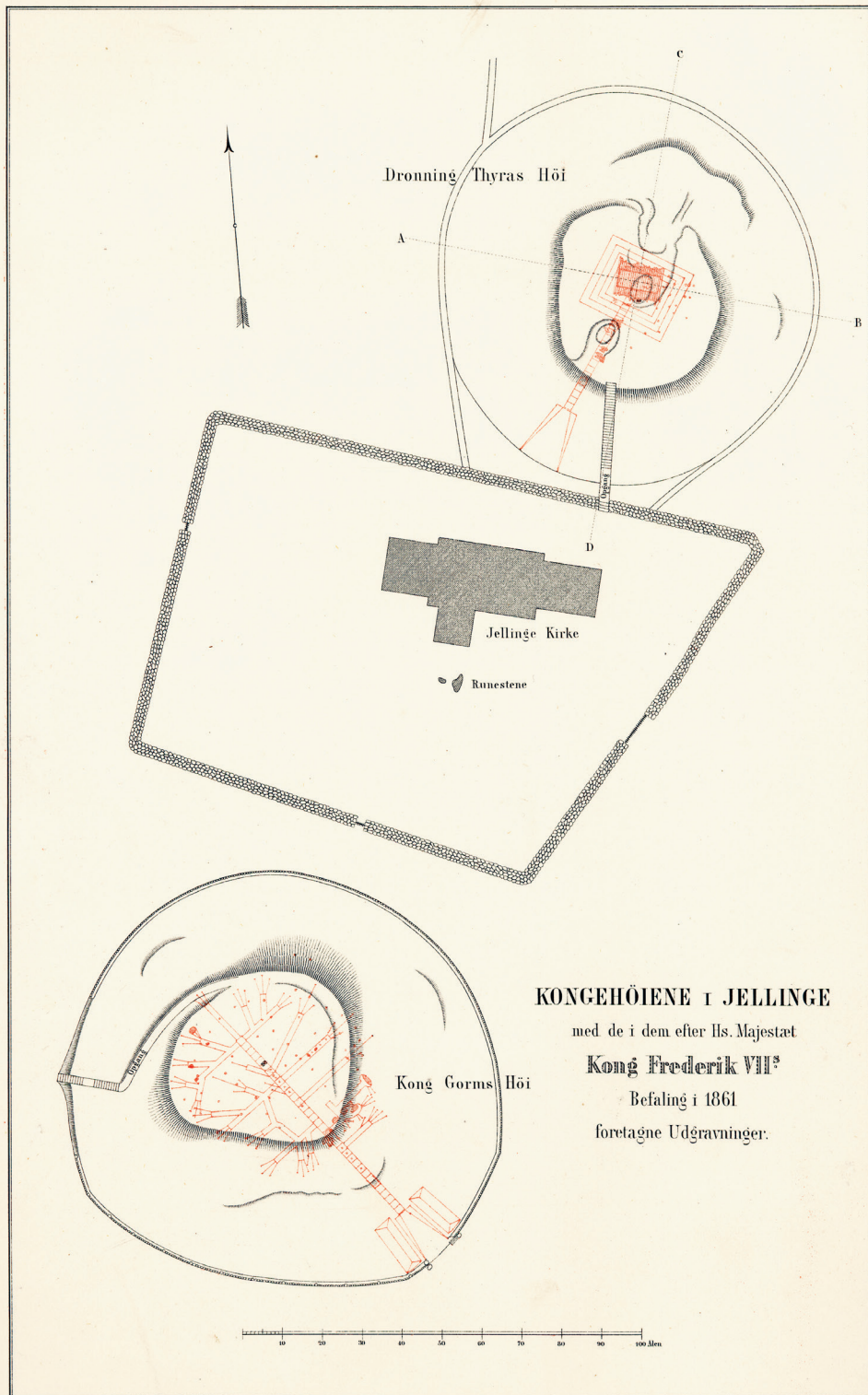
Gennem årene er store kampesten blevet iagttaget i området omkring højene og kirken.⁶⁰ Søren Abildgaard omtalte 1771, at der øst for Nordhøjen fandtes en række sådanne liggende syd-nord. Magnus Petersen registrerede 1871 oplysninger om fund af store sten på kirkegården og anførte dem på en oversigtsplan. Han bemærkede også, at der stod 30–35 knap 2 m høje, tilsvarende sten indsat i kirkegårdsdigerne (jf. fig. 17). Han nåede frem til den opfattelse, at der havde været en øst-vest orienteret stensætning af »skibsform« omkring den store runesten.

Som nævnt blev der ved Ejnar Dyggves udgravning af Sydhøjen 1941 fundet to rækker sten, der var blevet dækket af højens tørveopbygning. De var blevet set ved Frederik VII's udgravning af højen i 1861, men man havde ikke erkendt, at de stod i to rækker. Yderligere undersøgelser 1992 supplerede stenrækkerne.⁶¹

Umiddelbart efter udgravningen 1941 begyndte Ejnar Dyggve og P. V. Glob en diskussion af, om stenrækkerne var dele af et kæmpemæssigt trekantet vi eller en enorm skibssætning. Dyggves teori om, at stenræk-

Fig. 19. Den centrale del af Sydhøjen (s. 3016) under udgravning 1941, set fra øst. Foto Ejnar Dyggve 1941. – *The central part of the South Mound during excavation in 1941, seen from the east.*

KONGEHØIENE I JELLINGE

med de i dem efter Hs. Majestæt

Kong Frederik VII^s

Befaling i 1861

foretagne Udgravninger.

Fig. 21. Højene, kirken og skolen set fra sydøst. Efter Jacob Kornerup, *Kongehøjene i Jellinge og deres Undersøgelse efter Kong Frederik VII's Befaling i 1861*, Kbh. 1875. – *The mounds, the church and the school seen from the south east.*

kerne havde dannet en trekant med spidsen lige syd for Sydhøjen og basislinje i Nordhøjen, havde størst fremgang, mens Globs tanke om, at de udgjorde den sydlige halvdel af en skibssætning med centrum i Nordhøjen, subsidiært med udgangspunkt i Nordhøjens fod, ikke fik den store tilslutning.⁶²

I mindre udgravninger i området forsøgte arkæologen Olfert Voss i 1960'erne at lokalisere kampesten eller stenspor, og han foreslog på den baggrund en skibssætning, der rakte længere mod nord end Nordhøjen. Arkæologen Steen Wulff Andersen, VejleMuseerne, har ved hjælp af arkivstudier (fig. 137) fastslået den nøjagtige placering af flere af de gamle iagttagelser, og 2006-

Fig. 20. Grundplan af kirken, kirkegården og højene. Efter Jacob Kornerup, *Kongehøjene i Jellinge og deres Undersøgelse efter Kong Frederik VII's Befaling i 1861*, Kbh. 1875. – *Ground plan 1875 of the church, churchyard and mounds.*

07 lykkedes det at lokalisere skibssætningens nordre spids.⁶³

Palisade (fig. 23 og 138), o. 968, rombeformet med en ca. 360 m lang side. Bygget af lodretstående planker, 30×15 cm i snit, gravet op til 1,25 m ned under terræn, hvilket tyder på en højde over jorden på godt tre m. Med mellemrum er der placeret støttestolper på både yder- og indersiden af plankerne, 20-25 cm i diameter. I nord er konstateret en to m bred port. I det nordøstre hjørne er fundet tre trelleborghuse liggende parallelt med palisaden, også værkstedsbygninger er undersøgt i området. Palisaden er gået til grunde ved brand.

Ved VejleMuseernes ovennævnte udgravning 2006 fandtes ikke kun skibssætningens nordlige spids, men tillige palisaden og det ene hus. Efterfølgende er alle fire sider erkendt, og ved udgravninger i syd i Smededammen fandtes træ, der kunne dateres dendrokronologisk.

2013 er palisaden markeret med et antal cement-søjler og en fliselægning, anlagt en m uden for selve rækken af stolpehuller, parallelt med denne. Ved samme lejlighed blev skibssætningen markeret i terrænet.

Fig. 22. Luftfoto af kirken og dens omgivelser set fra sydvest. Foto Hærens Flyvetropper 1920-39. I KB. – Aerial photo of the church and its surroundings seen from the south west, 1920-39.

OMGIVELSER OG KIRKEGÅRD

Sognet ligger lidt nordvest for Vejle. En mindre del ligger syd for en tunneldal, der rummer Fårup Sø og Grejs Å med det dertil hørende stærkt kuperede landskab, mens områderne nord herfor udgøres af et relativt jævnt morænelandskab.

I matriklen fra 1688 bestod sognet af 53 gårde og 13 huse, og den dyrkede jord blev vurderet til godt 250 tdr. hartkorn, hvoraf de 23 lå under Fårupgård.⁶⁴ 1801 var der 759 indbyggere i sognet, og dette tal var 1901 steget til 1.880, 1955 til 2.311 og 2021 til 4.419.⁶⁵

Jelling har i middelalderen og renæssancen leveret navn til Jelling Syssel, Jelling Herred og Jelling Birk. Navnene blev anvendt såvel som betegnelse på geografiske områder som på administrationsområder og retsområder.⁶⁶

Jelling Syssel, der omfattede Tørrild og Nørvang herreder, var det mindste af de jyske sysler. Som geografisk område er det fortsat i brug efter reformationen, mens det som verdsligt administrationsområde synes anvendt 1406.⁶⁷ Da lensmanden på Koldinghus, Timme Nielsen Rosenkrantz, døde i 1456 eller 57, blev syslet delt og enken, Karen Eilersdatter Rønnow, forlenet med Nørvang Herred, mens Tørrild Herred og Vejle by forblev under Koldinghus.⁶⁸ Som gejstligt administrationsområde gav det navn til Ribe Stifts mindste provsti, der blev nedlagt 1676 (s. 1020). Som verdsligt retsområde ophørte det i 1520'erne, hvor også de sidste af de øvrige sysler gik ud af brug som retsområder.

Betegnelsen *Jelling Herred* anvendes, som det eneste sted, i Kong Valdemars Jordebog 1231.⁶⁹ Området betegnes som Tørrild Herred 1338, og

Fig. 23. Det samlede Jelling-kompleks set fra sydvest. Foto Finn Byrum 2015, Vejle Kommune. – *The whole Jelling complex seen from the south west.*

det er efterfølgende det anvendte navn (jf. fig 24–25).⁷⁰ Det er foreslået, at brugen af navnet 'Jelling' var en administrativ fejl i 1231, på samme måde, som Brusk Herred i Almind Syssel samtidig blev kaldt Almind Herred.⁷¹

Jelling Birk er navnet på et særskilt rets- og administrationsområde bestående af Jelling by. Det kendes med sikkerhed først fra 1548, da det indgik i Dronning Dorotheas livgeding, men er muligvis omtalt o. 1490. 1687 blev Nørvang og Tørrild herreder samt Jelling Birk slået sammen, og indtil da var det Tørrild Herreds betjente, herredsfoged og herredsskriver, der betjente Jelling Birk.⁷²

Placeringen af Jelling Sysseltings tingsted kendes ikke, men ud fra navnet er det antaget, at det oprindeligt lå i Jelling. Blandt andet ud fra 13 tingsvidner fra Jelling Sysselting fra perioden

1460–1512 er det foreslået, at tingstedet på det tidspunkt lå i Sindbjerg Sogn og var geografisk og i praksis stort set sammenfaldende med Nørvang Herredsting.⁷³

Den fysiske placering af tingstedet for Jelling Birk var ved Smededammen.⁷⁴ Af stednavne, der kan indikere retsudøvelse, kendes Galgebakken knap 1½ km vestsydvest for kirken. Lovmandsbjerg liggende knap 5 km nordvest for kirken er blevet overvejet som tingsted, og ligeså er Sydhøjen ved kirken (jf. s. 3017).

Præstegården, der lå på Amhøjvej, blev 2011 solgt til private.

†*Præstegårde*. De tidligere lå alle syd for kirken, ned mod Smededammen (jf. fig. 27). 1) Præstens bygninger⁷⁵ blev 1586 udvidet med et kongeligt herberg kaldet 'Høvdingborg'.⁷⁶ Ved en istandsættelse 1633 omfattede den royale del også en

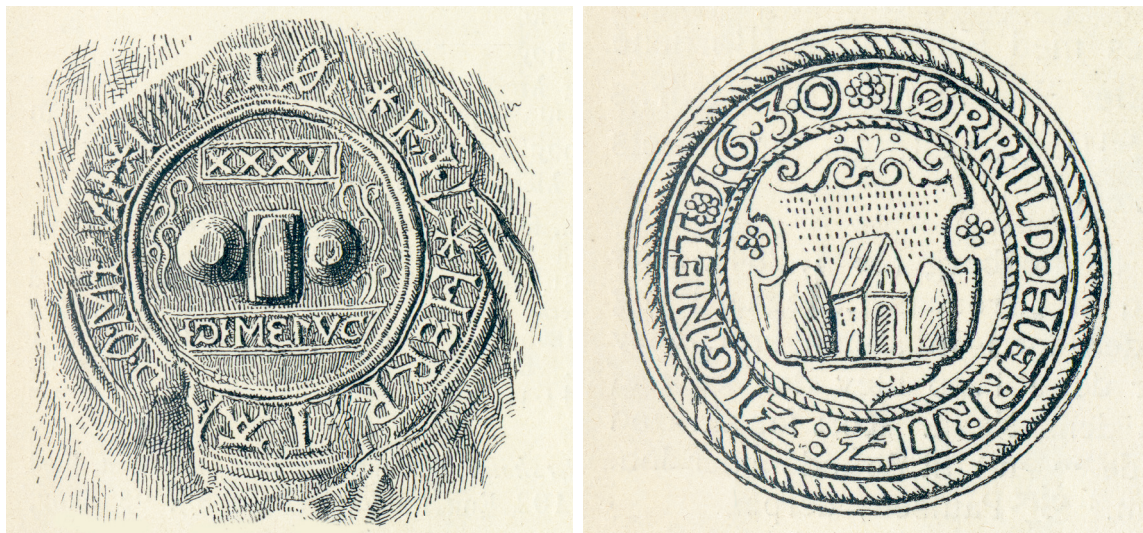

Fig. 24-25. Tørrild Herreds ældre segl anvendt 1535 og et nyere fra 1630 viser kirken mellem de to Jellinghøje, og på det yngste tillige den store Jellingsten. Efter Trap (4. udg.). – Tørrild District's older seal used in 1535 and a more recent one from 1630 show the church between the two Jelling mounds, and in the most recent one also the large Jelling Stone.

stald til 16 heste.⁷⁷ 1649 blev denne del betegnet som to store bygninger på to etagers højde, der 'står til majestætens fornødenhed'.⁷⁸ Ifølge en beskrivelse 1690 var beboelsedelen bygget af

træ og bestod af et to etages højt hus med kvist, hvor der i den øvre del var gemakker for kongen og dronningen.⁷⁹ Den skulle 1666 fungere som beboelse for den nye præst, da den gamle

Fig. 26. Udskiftningskort opmålt i 1780'erne, aftegnet 1811, kirke og præstegård er markeret med »3«. 1:10.000. Tegnet af Marius Sørensen 1916, efter Vejle Amts Årbøger 1916. – Land exchange map measured in the 1780s, drawn in 1811, church and parsonage marked with "3".

afstod kaldet til sin søn. Høvdingsborg brændte 1673.⁸⁰ Den blev ikke genopbygget, men præsten skulle holde en stue, et gæstekammer og en stald i beredskab til kongen.⁸¹ Komplekset bestod indtil 1679, da det hele brændte, tillige af endnu et en-etages beboelseshus på 13 fag med kælder, samt af to andre små huse. Desuden nævnes 1666 vognporten, gæstestalden og svinestien.

2) Efter branden 1679 genopbyggedes præstegården.⁸² Der var to stuehuse på henholdsvis 20 og 7 fag, og pladsen imellem dem kaldtes Borgegård. Desuden fandtes der en 11-fags stald til kongens heste, en 28-fags øksne- og hestestald, en 20-fags kornlade og et 12-fags kohus. Ud mod gaden lå tillige to små beboelseshuse. 1750 var den i dårlig stand, og o. 1752 blev bygningerne udskiftet.

3) Det nye stuehus bestod af 20 fag,⁸³ hvori indgik Kongestuen og Kongens kammer. De øvrige bygninger lå i en firkant med en 12-fags bygning rummende porten og Kongens stald i nord, 35 fag i vest med studehus, stald, lo m.v., 24

fag lade i syd og færehus og foderlo med båse til 30 høveder i øst (fig. 26).

4) En ny præstegård opførtes 1885. Den blev nedrevet 1964 for at give plads til en udvidelse af seminariet, og var da to-fløjet.⁸⁴

Beliggenhed. Kirken ligger centralt i den sydlige del af sognet på et forholdsvis fladt område, men placeret mellem de to store Jellinghøje. Umiddelbart syd for kirken på kirkegården står de to runesten, og enkelte af de nævnte bautasten findes i nærområdet. Den oprindelige skibssætning, palisaden og tre huse er 2013 markeret i terrænet.⁸⁵

Huse har gennem tiderne været placeret i området tæt på kirken og højene, men efter jernbanen kom til 1894, blev bebyggelsen tættere. 1910 oprettedes Jelling Forskønnelsesforening blandt andet med det formål at fjerne skæmmende huse. Syv år senere var et ønske om frilæggelse af kirken og monumenterne blevet så stort, at »Komiteen til Frilæggelse af den sydlige Kongehøj i Jelling« blev dannet. Et beløb på 30.000 kr. til erhvervelse og nedrivning af tre ejendomme syd-

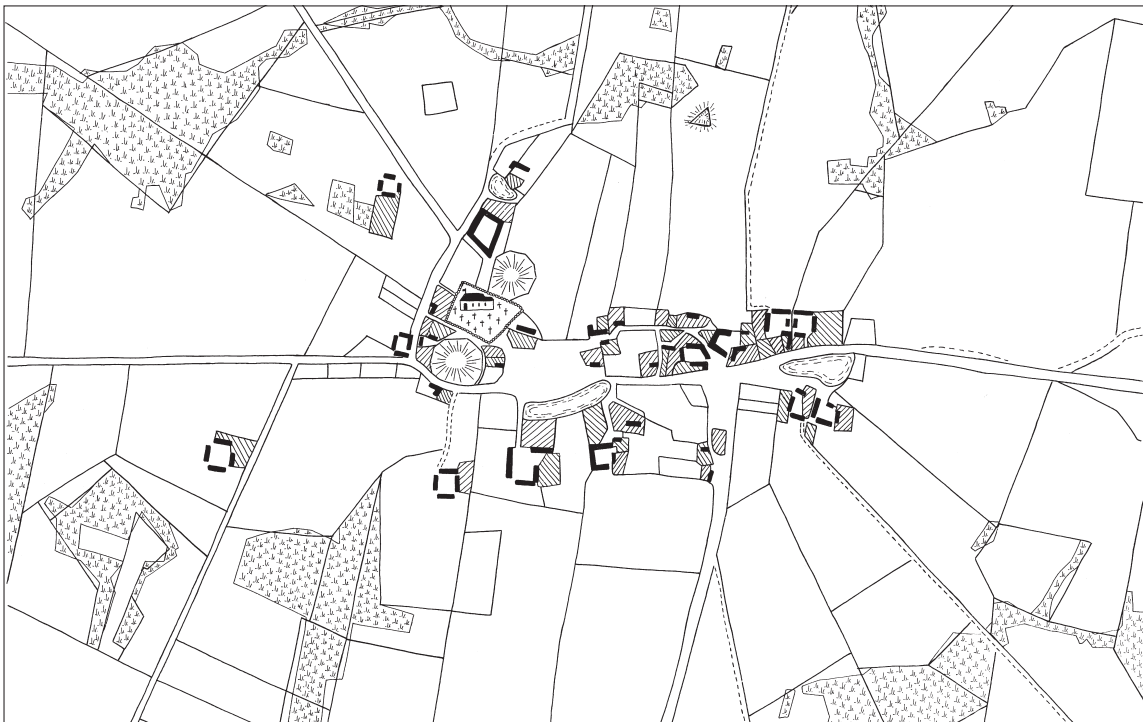

Fig. 27. Udsnit af matrikelkort over Jelling Bys Jorder. 1:10.000. Målt og inddelt af S. Grandjean 1820. Tegnet af Freerk Oldenburger 2022. – *Detail of cadastral map of lands of Jelling village.*

øst og syd for Sydhøjen blev rejst, og komiteen afsluttede arbejdet 1920 (jf. fig. 22).⁸⁶ 1934 blev en ny komitee dannet: »Komiteen til Jellinghøjenes Frilæggelse«, og arbejdet fortsatte, men nu blev de statslige myndigheder for alvor involveret. De åbne områder nord og nordøst for højene blev fredet, og en betænkning om frilæggelsen af højene udkom 1952. Nedrivninger af yderligere 11 ejendomme blev afsluttet 1963. Et nyt Jellingudvalg tilkom 1971 og yderligere ejendomme blev erhvervet, deriblandt Øvelsesskolen og Håndværkerforeningen, med nedrivning som endeligt mål (jf. fig. 132). Et stort antal huse, angiveligt hvert 10. i bymidten, blev nedrevet 2012 i forbindelse med etableringen af monumentområdet, og også efterfølgende er der fjernet bebyggelse.⁸⁷

Kirkegården omfatter et knap 11.600 m² stort areal fordelt på tre områder: det gamle areal syd, øst og vest for kirken, et vest for og et nord for Nordhøjen (fig. 28).⁸⁸ En udvidelse mod øst fandt sted i 1870'erne, (jf. fig. 20 og 139).⁸⁹ Et mindre hjørne mod sydøst synes inddraget 1914 (jf. fig. 128 og 139).⁹⁰ Udvidelser vest og nord for Nordhøjen blev planlagt o. 1940 men formodentlig først udført i sidste halvdel af 40'erne.⁹¹ Den seneste udvidelse, ved landskabsarkitekt Finn Andersen, Fredericia, fandt sted 1992-93 og omfattede området øst for den gamle kirkegård (jf. fig. 132, 23 og 31).⁹² En planering af kirkegården var 1854 nødvendig, da den fandtes i et højere niveau end kirken. 1857 skulle den anlægges ordentligt med gange og beplantning.⁹³

Fig. 28. Grundplan af kirkegården. 1:2000. Tegnet af Ejnar Dyggve 1939. Efter *Nationalmuseets Arbejds-mark* 1943. – Ground plan, 1939, of the churchyard.

Fig. 29. Kirke og kirkegård set fra vest. Tegnet af Søren Abildgaard 1773. I NM. – *The church and churchyard seen from the west.*

Kirkegårdens *hegning* er stedvis brudt omkring alle afsnit. Den søndre del, der kun er brudt i nord, er kranset af vedbendklædt rå granit sat i firkantede diger. Den vestlige del er mod Nordhøjen afgrænset af et stedvis vedbendklædt dige af kløvet granit og mod vest af en hæk af avnbøg. Den nordre part har diger af rå granit, der indvendig er sat som lodrette mure og udvendig er dækket af et skrånende græstæppe.

I de rå granitdiger om den søndre del er fire indgangspartier, der indrammes af firkantede granitpiller med afrundede toppe. I øst og vest findes ganglåger, hvor den vestres steler bærer årstallet »18«-»16« (fig. 32), og den østres »19«-»93« (fig. 30). Mod syd er der en ganglåge ud for våbenhuset, mens der længere mod øst er en køreport flankeret af ganglåger. Pillerne mod syd er uden årstal (fig. 31).

1591, da Henrik Rantzaus enestående prospekt blev publiceret, var kirkegården kranset af kampestensdiger (jf. fig. 13).⁹⁴ De gik hele vejen rundt om kirken, og de omkransede tillige Sydhøjen. To murede indgange i vest og syd var formodentlig

suppleret af en tilsvarende i øst, hvis (middelalderlige?) †*kirkerist* blev udgravet 1981.⁹⁵ Den sydlige indgang synes at omfatte en køreport og en ganglåge og den vestlige en ganglåge. Begge indgange bestod af murpartier med rundbuede åbninger mellem piller, alle dele dækket af sadeltag. Mens den vestlige indgangs piller havde sadeltag i digets længderetning, er den søndres tegnet vinkelret på diget. På Christian Friis' træsnit (fig. 14), offentliggjort af Ole Worm 1643, synes den søndre indgang at mangle.⁹⁶

Dele af diget var 1676 nedfaldet og måtte oplægges. Bjælker til reparationer af kirken efter branden 1679 var angiveligt så store, at to karle måtte betales for at nedbryde 'et stykke mur på kirkegårdsmuren'. 1684 blev digerne færdiggjort, til kirkeporten anvendtes 8 revler samt diverse stykker træ og jern foruden en lås og en lænke, de tre daværende kirkelåger fik støtter, sattes i rammer og forsynedes med †*kirkeriste*.⁹⁷ Der fandtes indgange mod nord og vest, og de har været af samme type som tidligere (jf. fig. 134). Knap 100 år senere, da Søren Abildgaard kom forbi 1773,

ses hegningen nærmest som signatur, men der er to indgange, den ene i vest og den anden i øst eller sydøst og begge bestående af piller og en overdækning (jf. fig. 29).

1803 var mure, låger og porte meget brøstfældige, men 1806 havde kirkeejeren sat alt i stand, så muren kunne hegne de kongelige gravminder.⁹⁸ En nordre låge er omtalt 1815, hvor selve lågen manglede.⁹⁹ Afgrænsningen bestod 1819 fortsat af rå granitdiger, men en ganglåge i syd ses indsat i en træramme med en rundbuet overbygning, og en tilsvarende fandtes 1834 i nord (jf. fig. 140-41).¹⁰⁰ Ved kirkegårdens søndre side skulle en ny låge anskaffes 1844.³ To nye låger anskaffedes 1872, en i vestre og en i søndre side,⁹³ og 1875 var der disse steder ganglåger, mens der mod vest fandtes en køreport flankeret af ganglåger (jf. fig. 20). Også mod nord synes der at have været en adgangsvej i anden halvdel af 1800-tallet (jf. fig. 20).¹⁰¹

En ny smedejernsport i vest samt en tilsvarende låge i syd blev indkøbt 1887.⁹³ Nye smedjernslåger opsattes 1937-39 mod vest og syd ved arkitekt G. V. Abrahamsen, Jelling.⁹² Den nuværende hegning af den nordre del af kirkegården er fra 2013-15.⁹²

Bygninger på og ved kirkegården. 1) Et *†*ligkapel, arkitekt Niels Christof Hansen, Vejle, planlagdes 1916 på den sydvestre del af kirkegården, men byggedes formodentlig først 1918 ved foden af Nordhøjen, og nødtørftsfaciliteter tilknyttedes.¹⁰

2) Placeringen af det første ligkapel opfattedes som uheldig, da man ønskede at frilægge højene, og 1937 opførtes et nyt øst for kirkegården med plads til redskabs- og toiletfaciliteter (jf. fig. 28 og 132). Tegningerne blev stillet til rådighed af Den kongelige Bygningsinspektør Viggo Norn, Horsens.

3) 1987, inden kirkegårdens udvidelse mod øst, blev et tredje ligkapel sammen med graverfaciliteter placeret i nye bygninger ved arkitekt Jørgen Bo, København. Lokaliseringen rykkedes endnu et stykke mod øst.¹⁰² Disse brændte 2015, og kirken har siden klaret sig uden ligkapel, mens graverfaciliteterne er placeret i eksisterende bygninger et stykke vest for kirken.

Et *sognehus* opførtes 2016 vest for kirken. Det er bygget med tegl i tag og mure, og stenene er fliseformede og lagt på klink, ved Cubo-arkitekterne, Aarhus. Her findes kontorer, mødelokaler og foredragssal.¹⁰³

Fig. 30. Kirkegårdens østlåge (s. 3025) med årstallet 1993, set fra øst. Foto Inger Marie Helgasdatter Mulvad 2021. – East gate of the churchyard with the date 1993, seen from the east.

Fig. 31. Kirkegårdens søndre køreport (s. 3025), set fra syd. Foto Arnold Mikkelsen og Inger Marie Helgasdatter Mulvad 2021. – *South gate of the churchyard, seen from the south.*

Fig. 32. Kirkegårdens vestlåde (s. 3025) med årstallet 1816, set fra vest. Foto Inger Marie Helgasdatter Mulvad 2021. – *West gate of the churchyard with the dating 1816, seen from the west.*

Fig. 33. Skolebygningen fra 1903 (s. 3029). I Lokalhistorisk Arkiv i Jelling. – *The school building from 1903.*

†*Skoler.* 1) Et gadehus liggende øst for kirkegården blev 1635 gjort til skole og degnebolig. Den måtte lukke efter svenskekrigene, og bygningerne overgik til privat brug og brændte 1794.¹⁰⁴

2) En ny skole blev 1744 opført tæt på den gamle, og den stod til 1794, hvor den brændte sammen med nogle gårde.¹⁰⁵

3) Den tredje skolebygning, fra 1794, lå samme sted og opførtes nøjagtig som den gamle.¹⁰⁶

4) Da Statsseminariet blev oprettet 1841, opførte man på den gamle skoles sted en ny bygning som øvelsesskole, og den fik lov at stå til 1902.¹⁰⁷

5) Byggeriet af en ny øvelsesskole begyndte med byggeri i samme område i 1890'erne, mens

Fig. 34. Klokkestablen, o. 1158, på Sydhojen (s. 3029) under udgravning 1941, set fra nord. Foto Ejnar Dyggve 1941. – *The bell frame on the South Mound during the excavation.*

Fig. 35. Kirken og højene set fra nord. Maleri af Emil Ravn 1858. I VejleMuseene (VKH 1x1319). – *Painting of the church and the mounds seen from the north, 1858.*

hovedbygningen (arkitekt Christof Hansen, Vejle) stod færdig 1903 (fig. 33).¹⁰⁸ Denne stod til 1981, men en ny skole med en sydligere placering, Smededamsskolen (arkitekt Viggo Norn), blev bygget 1958.¹⁰⁹

†*Klokkestabel*. På Sydhøjen udgravedes 1941 resterne af en konstruktion, der er tolket som en klokkestabel (fig. 34). Den blev bygget af ti stolper, der blev fældet o. 1158. De dannede et rektangel på 4,5×6 m med fire stolper i øst og vest samt to midtstolper i nord og syd. De to rækker hældede svagt ind ad mod hinanden. Der var ingen tegn på reparation, hvilket kan antyde, at den har haft en ukendt efterfølger, inden kirkens tårn blev bygget.¹¹⁰

†En brønd på Nordhøjen (jf. s. 3016) har haft ry for at være en †*helligkilde*.¹¹¹ Den skal have

været besøgt af krøblinge og syge, indtil en bonde vaskede sin syge hest.¹¹² Den blev tegnet 1591 (jf. fig. 13), og Resen beskrev den o. 1677 som værende 47 alen i omkreds (ca. 30 m, lidt under 10 m i diameter) og bygget af sten.¹¹³ I forbindelse med kongens undersøgelse af Nordhøjen 1704 (jf. ovf.), sænkede man vandstanden.¹¹⁴ 1721 oplystes det, at den var mindst 2,5 m dyb, og at den var løbet tør to gange. Den var udtørret 1820, da man gravede ned for at rense den, fjernede flere store sten og fandt gravkammeret (jf. fig. 18). Kilden er efterfølgende tolket som en følge af et indbrud i den underliggende grav, idet nedgravningen ikke er blevet fyldt helt op. Regnvand har samlet sig og har ikke kunnet sive bort, fordi lerindholdet i højens tørv holdt på det (jf. ovf).¹¹⁵

Fig. 36. Kirken set fra sydøst. Foto Inger Marie Helgasdatter Mulvad 2021. – *The church seen from the south east.*

BYGNING

Forskningshistorie. I sammenligning med de vikingetidige monumenter, storhøjene, runestenene, skibssætningen og senest den store rombeformede palisade (s. 3011-19), der har hegnet Harald Blåtands Jelling i anden del af 900-tallet, fylder stenkirken centralt i monumentområdet ikke i forskningshistorien. Under 1800-tallets voksende interesse for middelalderkirkernes kulturhistorie blev den romanske bygning næsten forbigået – med nedskåret tårn og trykket silhuet gør kirken mellem de to høje heller ikke meget væsen af sig.

Da et korhvælv 1874 styrtede ned og afdækkede en usædvanlig og omfattende dekoration af romanske kalkmalerier, blev dette billede kun ændret i ringe grad (s. 3067 ff.). Nok blev kirken siden fast punkt i enhver kunsthistorie, men primært for sin udsmykning.¹¹⁶

I løbet af 1900-tallet steg interessen for kirkebygningen kun langsomt. Da der i skibets gulv blev støbt rørkanaler til centralvarme 1935-36, blev arbejdet udført uden arkæologisk deltagelse. Kun i skibets søndre del blev der gjort enkelte registreringer af gulve og fundamenter, der siden skulle få stor betydning for udredningen af stenkirkens bygningshistorie (fig. 63, s. 3036).¹¹⁷

Få år efter blev en mere målrettet indsats indledt af arkæologen Ejnar Dyggve, der 1941 havde stået i

spidsen for en omfattende udgravning af Sydhøjen (s. 3016).¹¹⁸ Dyggve havde herunder fattet interesse for kirkens rolle i kristningen af landet og foreslog, at den romanske bygning kunne have haft en træbygget forgænger, der havde stået indenfor en V-formet stensætning, et 'vi', som Dyggve forinden havde tolket på monumentområdet (s. 3017-19). Når gravkammeret i Nordhøjen havde vist sig tomt, antog Dyggve videre, at de jordiske rester af den hedenske Gorm den Gamle kunne være overført til kirken efter religionsskiftet.¹¹⁹

I 1942 udførte Dyggve en udgravning på nordsiden af stenkirkens kor, hvor fundamentet til en senmiddelalderlig \ddagger korsarm blev afdækket (fig. 59, s. 3057-59). Undersøgelsen blev fulgt op 1947-48 og 1951, hvor fokus var rettet på bebyggelsesspor ældre end den stående kirkebygning. Ved omfattende udgravninger i og omkring stenkirkens kor afdækkede Dyggve en række anlæg, der blev tilskrevet til træbygninger ældre end stenkirken; trækulslag angav, at brande havde ødelagt begge bygninger, som yderligere var forstyrret af begravelser fra nyere tid.

Den ældste bygning, der alene kom til kende ved et lergulv, blev tolket som et hedensk tempel fra 900-tallets midte og tilskrevet Gorm den Gamle. Ved religionsskiftet o. 965 skulle dette kulthus være afløst af en trækirke, rejst af Harald Blåtand (fig. 38a-b). Trækir-

ken, hvortil der kunne knyttes et lergulv, blev opfattet som en kort treskibet højremsbygning, arkitektonisk beslægtet med tidligmiddelalderlige norske stavkirker. Foruden enkelte stolpehuller, der blev henvist til den indvendige stolpekonstruktion og en triumfvæg, blev der til bygningen knyttet et vinklet vægforløb af nedrammede, tilspidsede planker, som blev tolket som overgangen mellem skib og et smallere kor (fig. 122). En stensamling tolkede Dyggve som trækirkens alter; en stor granitsten med grov firsidet form og indlagte røde granater skulle repræsentere bordpladen.

Ud for trækirkens vestgavl tolkede Dyggve en forplads hegnet med store sten, der få år før var afdækket i skibet. Under etablering af røgraven langs skibets ydervægge var stenene råt blevet indstøbt i betonkonstruktionen og blev nu tolket som væltede 'bautasten'. Inden for denne indhegning kunne den del af menigheden, der ikke var plads til i kirken, opholde sig. Indhegningen blev tolket som et hedensk element, der var overført til den kristne kult, med antikke templers atriumgårde som forbillede; Dyggves baggrund som klassisk arkæolog og hans forskning i tidligkristne kirkebygninger i middelhavsområdet trådte her tydeligt frem.¹²⁰ Angiveligt undlod Dyggve at grave i skibet, hvor den forudgående rørføring blev vurderet at have ødelagt muligheden for at gøre arkæologiske iagttagelser.¹²¹

Ejnar Dyggves tolkninger vakte berettiget opsigt, men blev allerede 1965 tilbagevist af arkitekt og arkæolog Knud J. Krogh. Under modernisering af varme anlægget blev det nu konstateret, at ødelæggelserne efter den oprindelige installation ikke var så omfattende som forventet og muliggjorde arkæologiske undersøgelser i skibets nordvestre hjørne foruden i koret. I tilknytning hertil blev de to bygninger, som Dyggve havde udskilt i stenkirkens kor tolket som én og samme og med videre udstrækning mod vest.

Yderligere blev de to stenrækker langs skibets vægge nu betragtet som en syld for en træbygning, der havde efterfulgt bygningen med jordgravede stolper. Denne tolkning blev argumenteret med, at overkanten af de indstøbte sten lå i samme kote; var der tale om væltede 'bautasten', ville dette næppe have været tilfældet. Til østenden af denne bygning blev også henført den stensamling i koret, som tidligere var udpeget som et væltet alter. Med trækulslag også under skibet, holdt Knud J. Krogh dog fast i, at brand havde ødelagt træbygningerne, der nu blev tolket som stenkirkens træbyggede forgængere – den første blev tilskrevet Harald Blåtand.

Ved omfattende arkæologiske undersøgelser i og omkring Jelling Kirke udbyggede Knud J. Krogh 1976-79 sin omtolkning af Dyggves forudgående iagttagelser. Billedet af de to trækirker, som Krogh havde

Fig. 37. Kirken set fra nordvest. Foto Inger Marie Helgasdatter Mulvad 2021. – *The church seen from the north west.*

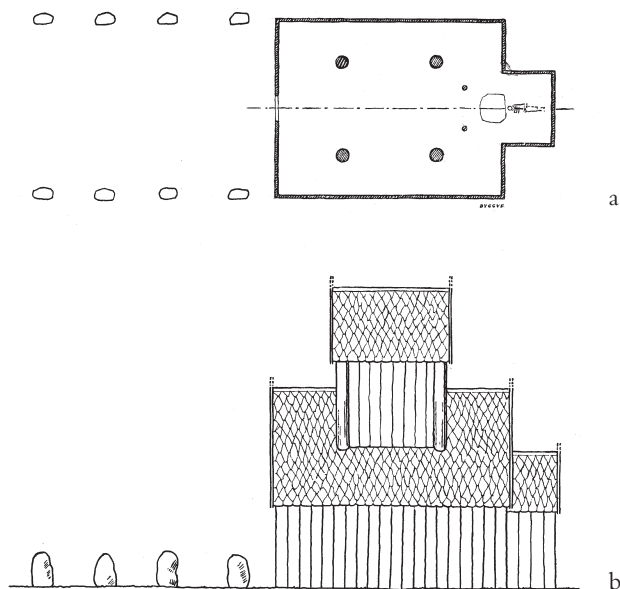

Fig. 38a-b. †Trækirke(?) under koret (s. 3030-31). 1:300. Rekonstrueret plan og opstalt. Tegning Ejnar Dyggve 1954. – †Wooden church(?) beneath the chancel. Reconstructed plan and elevation.

udpeget under skibet, blev nuanceret, foruden at der blev udskilt stolpehuller efter en tredje trækirke, der tidsmæssigt blev placeret imellem de to andre; også den skulle være ødelagt af brand.

Den første trækirke blev tillagt betydelige dimensioner, der omtrent har svaret til dimensionerne af den nuværende stenkirke; i forhold hertil var forgængeren forskudt let mod syd (fig. 39). Kirkens betydelige størrelse blev tillagt, at den i missionstiden havde fungeret som dåbskirke foruden som kongelig gravkirke. En kammergrav østligst i det udgravede skib blev tilskrevet Gorm den Gamle, der af sønnen Harald Blåtand kunne være overført fra Nordhøjens rommede gravkammer; på dette punkt opfyldte Kroghs udgravninger Dyggves forudsigtelse (s. 3101).

De to yngre trækirker blev anset som mindre, étskibede bygninger. Kirken, der skulle havde efterfulgt den store højremsbygning, er kun sparsomt belyst, mens den yngste trækirke på stensyld blev udpeget som en ca. 23 m lang bygning bestående af skib og smallere kor (fig. 40).¹²²

Foruden de arkæologiske undersøgelser udførte Krogh en omfattende registrering af stenkirken facade og bagmure – herunder snit og detaljetegninger. Målebladene, der er dateret 1976, blev formentlig udført forud for udgravningerne (fig. 53 og 148). Omstændighederne, hvorunder opmålingerne er blevet til, kendes ikke præcist, men formentlig er de detaljerige måleblade udført i skrålys og ved begrænsede muraf-

rensninger.¹²³ Målebladene ledsages af sparsomme kommentarer og påtegninger, men i kraft af udførlige farvesignaturer giver tegningssættet et detaljeret og uvurderligt bygningshistorisk indblik.¹²⁴

At stenkirken i Jelling har haft tre træbyggede forgængere var længe anerkendt, selvom dokumentationen for udgravningerne aldrig har været fremlagt i sin helhed. Dette blev der rådet bod på i 2009, hvor Nationalmuseet indledte et ambitiøst tværfagligt forskningsprojekt, 'Jelling-projektet', der både skulle generere ny forskning om Jelling i vikingetid og tidlig middelalder og tage gamle undersøgelser op til nye overvejelser.

Under genbearbejdning af de gamle udgravninger under og omkring stenkirken har det ikke været muligt at bekræfte lige netop de træbygninger, der tidligere er udpeget af Dyggve og Krogh. Af det meget store antal stolpehuller peges der nu på tre bygninger, hvoraf den ældste er østenden af en †hal fra 900-tallet. Desuden understreger man, at der er et større antal stolpehuller, der ikke kan henføres til en af de tre foreslåede bygninger. Som en fjerde bygning, der anses for ældre end stenkirken, peges der fortsat på muligheden for en trækirke stående på stensyld.¹²⁵

I tilknytning til Nationalmuseets Jelling-projekt er der 2011-12 yderligere udført bygningsarkæologiske undersøgelser af den romanske kirkes kor, hvortil kommer en mindre udgravning ud for korets østgavl og sydside. Afrensninger af korgavlen og udvalgte murpartier mod nord og syd har blotlagt, at koret i den ek-

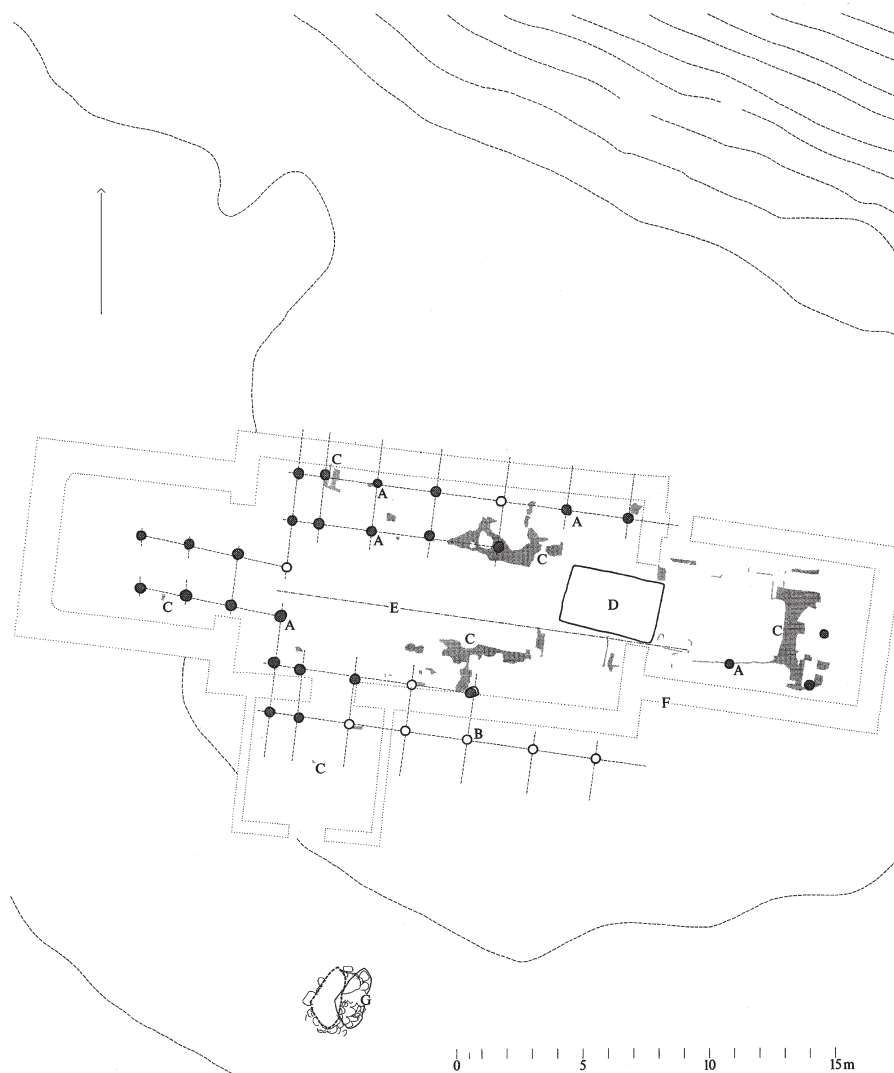

Fig. 39. Treskibet \dagger trækirke(?) under den romanske stenkirke (s. 3032). En kammergrav (D) er markeret i skibets østende (s. 3101). Rekonstrueret plan. 1:300. Tegning Knud J. Krogh 1983. – *Three-aisled \dagger wooden church(?) beneath the Romanesque stone church. A chamber tomb (D) is marked at the eastern end of the nave.*

sisterende kirke må være opført som skib i en mindre stenkirke med smallere \dagger kor imod øst, der kan stamme o. 1100 (s. 3036 ff.).¹²⁶

Den romanske kirke, der har efterfulgt flere \dagger træbygninger, er af frådsten og består af kor og skib. Kirken fik 2011-12 afdækket en kompliceret bygningshistorie. Endnu i ældre middelalder blev den ældste bygning udvidet mod vest med det nuværende skib, og det første \dagger kor blev nedrevet.

I senmiddelalderen blev der tilføjet et vesttårn og \dagger våbenhus mod syd. Ved samme tid blev en \dagger korsarm rejst på nordsiden af koret, der fik \dagger hvælv.

Efter en brand 1679 blev tårnet nedskåret, mens \dagger korsarmen er blevet stående i mere eller mindre beskadiget stand for at blive endeligt nedrevet kort efter. \dagger Våbenhuset blev formentlig erstattet af det nuværende i 1700-tallets slutning; et \dagger våbenhus mod nord antages at have været eftermiddelalderligt.

Efter delvis nedstyrtning 1874 blev korets \dagger hvælv fjernet, hvorved romanske \dagger kalkmalerier kom til syne på væggene. I årene efter blev bygningen restaureret og ombygget med et nyromansk udtryk.

Kirkens orientering har en mindre afvigelse mod syd.

†ÆLDRE BYGNINGER

Med Jellings status som udgangspunkt for Harald Blåtands kristning af Danmark o. 965 er det nærliggende, at den romanske stenkirke har haft forgængere, der rækker tilbage til missionstiden; disse er arkæologisk eftersøgt i flere omgange (s. 3030 ff.).

Ved undersøgelser i og omkring stenkirkens kor udpegede Ejnar Dyggve som nævnt i årene omkring 1950 spor af en trækirke(?), som blev tilskrevet Harald Blåtand (fig. 38a-b og 122). Denne skulle have afløst et forudgående hedensk tempel(?) fra Gorm den Gamles tid (s. 3030-31).¹²⁷

Ved omfattende arkæologiske undersøgelser i og omkring den romanske kirke i 1965 og 1976-

79, blev disse to bygninger tilbagevist af Knud J. Krogh til fordel for tre på hinanden følgende trækirker(?) under den nuværende stenkirkens kor og skib. Den første kirke, der blev tilskrevet Harald Blåtand, blev opfattet som treskibet og tillagt et grundareal, der har svaret til den nuværende stenkirkens (fig. 39). Bygningen blev tolket som en treskibet højremskonstruktion med en plan på ca. 30×14 m; mod øst havde den et smallere kor, mens den mod vest blev afsluttet af en smal udbygning, der kunne repræsentere en klokkestabel. En kammergrav under skibets østende blev tolket som Gorm den Gamles sidste hvilested (s. 3101). De to første trækirker havde jordgravede stolper, mens den sidste, som stenkirken havde afløst, skulle være rejst på stensyld (fig. 40).¹²⁸

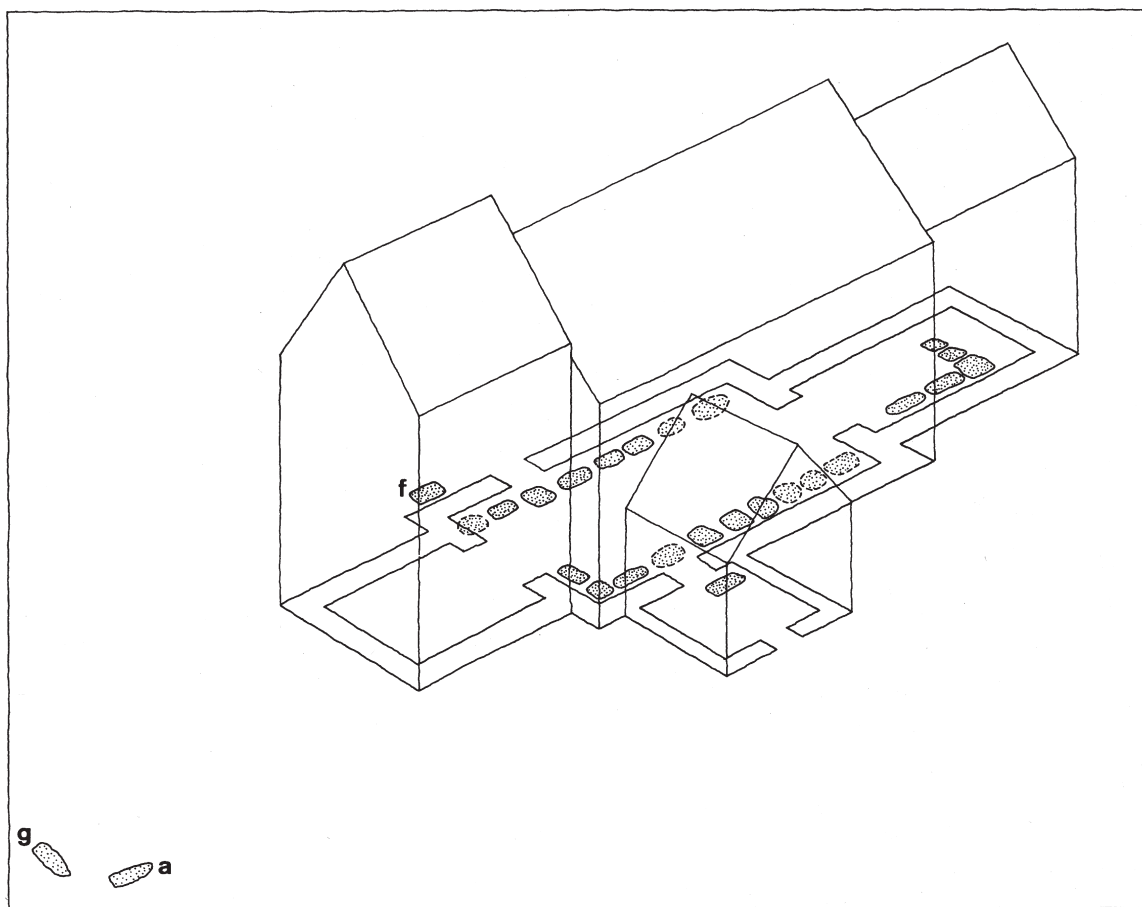

Fig. 40. Aksonometrisk skitse af Jelling Kirke med markering af foreslåede syldsten til en trækirke(?) (s. 3032 og 3034). Tegning Knud J. Krogh 1981. – Axonometric sketch of Jelling Church with marking of proposed foundation stones for a wooden church(?).

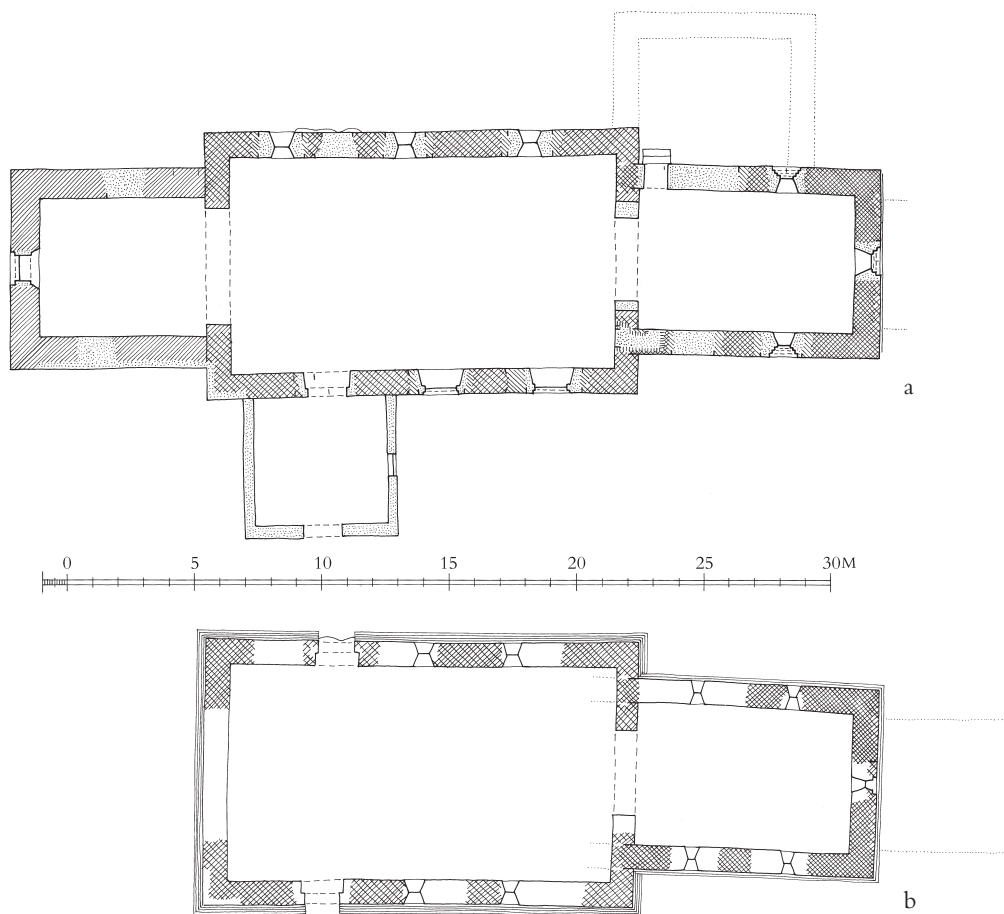

Fig. 41a-b. Grundplan. 1:300. a. Plan. b. Plan med romansk og tilføjet romansk bevaret murværk markeret. Målt af Wohlert Arkitekter 2000, suppleret og tegnet af Thomas Bertelsen 2018. Signaturforklaring s. 9. – *Ground plan. Key on p. 17.*

I tilknytning til Nationalmuseets Jelling-projekt (2009–16) har en genbehandling af tidligere udgravninger sat spørgsmålstegn ved de tolkede træbygninger. Blandt det meget store antal stolpehuller, som i flere omgange er registreret i og omkring kirken, er der nu som den ældste bygning tegnet konturen af en øst-vestorienteret \ddagger hal med ganske svagt buede vægge. Den var placeret på et planeret og forhøjet område – en platformopbygning – hvori kammergraven var placeret. Denne bygning brændte og blev efterfulgt af to andre, hvis indbyrdes alder ikke er sikker. Den tredje anses dog for at have været en bygningstype med skib og smallere kor, der syd for den dansk-tyske grænse synes anvendt

i kirkelig sammenhæng. Den fjerde og yngste bygning under frådstenskirken opfattes som en trækirke, der har stået på en stensyld, og som brændte.¹²⁹

\ddagger Hallens størrelse taler for, at den har indgået i en stormandsgård, som det i Jelling ligger nær at identificere som kongens gård. En parallel situation ses, om end i mindre skala, i Lisbjerg, hvor et \ddagger langhus i en palisadehegnet stormandsgård fra 1000-tallet er blevet erstattet af en \ddagger trækirke, der atter er efterfulgt af en romansk stenkirke i 1100-tallet (*DK Århus 6358*).¹³⁰ Uanset plan og nærmere udformning kan alle træbygninger under stenkirken i Jelling have dannet ramme om kirkelige handlinger.¹³¹

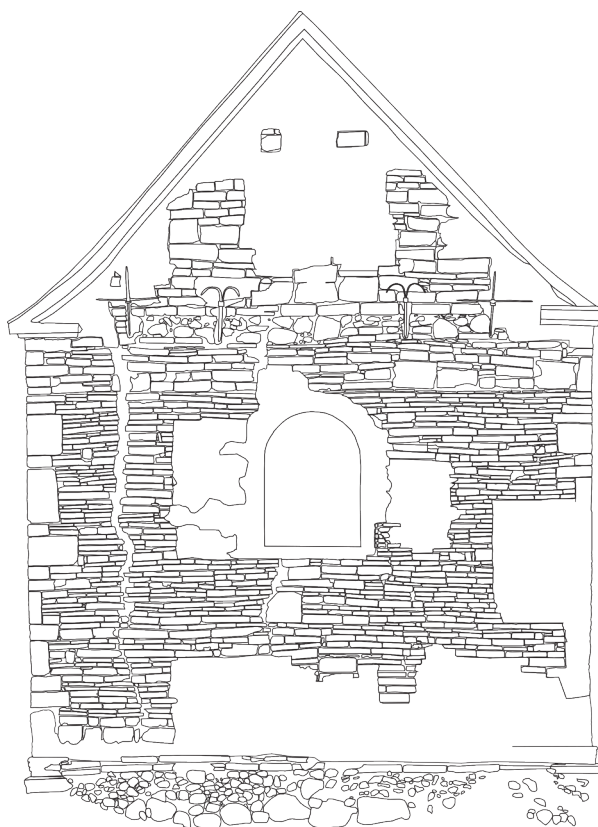

Fig. 42. Opstalt af kirkens nuværende korgavl (s. 3036–38). 1:100. Tegning Stine A. Højbjerg 2012. – *Elevation of the present chancel gable of the church.*

DEN OPRINDELIGE STENKIRKE (Nuværende kor)

Kirken har blytag og hvidkalkede mure. Af den oprindelige bygning er bevaret skibet fra o. 1100 (s. 3049 ff.), der udgør den nuværende kirkes kor (fig. 41a–b og 55a).

Plan og proportioner. Det rektangulære bygningsafsnit måler ca. 9,6×7,5 m, men blev ved opførelsen af det nuværende skib afkortet mod vest (s. 3041–42). De nedrevne partier blev angiveligt påtruffet 1935, hvor der i skibets sydøstre hjørne blev afdækket en kampestenssamling og et nord-sydgående murforløb af frådsten, der kan stamme fra bygningsafsnittets gavlfacade (fig. 63).¹³² Frådstensmurværket strakte sig ca. 1,8 m frem for den nuværende triumfmurs vestside, hvorved det lille skib har været ca. 12,4 m langt. Ved denne pla-

cering har kirkens vestgavl strakt sig tværs over kammergraven uden at skade denne, muligvis med en \dagger vestindgang til kirken ledt hen over graven. Fra overkant af fundament til nuværende murkrone er murene ca. 6,1 m høje.

Mod øst har der været et \dagger kor, som har afsat spor i det nuværende kors østgavl – den oprindelige kirkes triumfmur. Heraf fremgår, at det forsvundne \dagger kor mod nord og syd var ca. 1,20 m smallere end skibet, ca. 5,1 m bredt og ca. 5 m højt (fig. 42–43). Højden af de forsvundne sidemure er fastslået ud for et vandret skifte øverst i den oprindelige triumfmur, et skifte, der kan markere overgangen mellem mur og gavltrekanter.

Fig. 43. Korets østgavl (s. 3036–38) med afrenset frådstensmurværk. Foto Roberto Fortuna 2012. – *East gable of the chancel with trimmed calcareous tufa masonry.*

Den nedtagne sydmurs ydre murflugt markeres i gavlfacaden af en høj, lodret revne, som adskiller den oprindelige kirkes murværk fra reparationen, der blev udført efter \dagger korets nedrivning (s. 3045). \dagger Korets fundament blev forgæves eftersøgt 2012, men var planen, som udbredt på egnen, kvadratisk, har kirkens samlede længde været ca. 17,1 m.

Materiale og teknik. Skibet er rejst på et fundament af granit, der har været fritlagt mod syd og øst.¹³³ På sydøsthjørnet er der tale om en spinkel konstruktion af mindre marksten (fig. 44). Kassemurene er ud- og indvendig beklædt med frådstenskvadre, lagt i en finkornet, frådstensholdig mørtel.¹³⁴ Murkernen er af nedstøbt kamp og frådstensbrokker. I nyere tid er de nedre partier af nordmuren omsat i normalsten, mens en omring af sydfacadens vestre del markerer den tidligere placering af et indmuret epitafium (jf. s. 3102). På denne side er der lige under terræn påvist en *sokkel* med to skråkantede led, der griber om sydøsthjørnet (fig. 48b og 143).¹³⁵

Bagmuren er dækket af glat puds fra 1875 (s. 3062), mens det oprindelige skibs hvidkalkede sydfacade og tilbageværende østmur blev delvist afrenset 2011–2012 (jf. s. 3032–33). Muren er mod syd af lange, slanke frådstenskvadre med tykkelser på ca. 3–6 cm og længder på op mod ca. 40 cm. Opmuringen er regelmæssig med jævne, vandrette skifter, få lodfuger og tynde fuger med få millimeters bredde. Ved østhjørnet støder facadens smalle skifter mod højere blokke, der danner hjørnekæder. Disse træk har stor udbredelse i hjemligt romansk frådstensbyggeri (s. 3049–50).

I sydfacaden og triumfinurens intakte facadepartier er registreret adskillige *stilladshuller*, ordnet i tre niveauer (fig. 42–43).¹³⁶ I den tidligere triumfinur går de tværs igennem muren og blev lukket med en frådstenskvader ved byggeriets afslutning.¹³⁷

Vinduer. De tre ydermure har hver ét vindue af gule normalsten fra 1875 (s. 3062, fig. 41a), der har erstattet ældre \dagger vinduer. Nord- og sydmu-

Fig. 44. Udgravning langs korets østgavl med blotlagt fundament. Foto Hans Mikkelsen 2012. – *Excavation along the east gable of the chancel with exposed foundation.*

Fig. 45. Udsnit af vandret granitstensbælte i facaden af korets østre gavltrekant (s. 3040). Foto Stine A. Højbjerg 2012. – *Cross-section of horizontal granite belt in the façade of the eastern pediment of the chancel.*

rene har formentlig hver haft to vinduer. Østligst i nordmuren blev den nedre del af et oprindeligt vindue afdækket 2012 (fig. 46). Vinduet, der har haft en bredde på blot ca. 45 cm i facaden, blev blændet ved opførelsen af en senmiddelalderlig \dagger korsarm. Den blændede vinduesniche blev gengivet i bagmuren 1875, men ødelagt samme år af et større vindue (s. 3062, fig. 79).¹³⁸

Placeringen af vinduet antyder, at der i murens vestre del har været endnu et vindue, som blev ødelagt af arkaden til den senmiddelalderlige \dagger korsarm; to tilsvarende vinduer mod syd må være tabt i vinduesudvidelser (s. 3055).

Døre. En snæver, ufalset dør, kantet med teglsten i normalformat, er vestligst i nordmuren brudt efter 1875 (fig. 41a og 61).¹³⁹ Udvendig er den tilsluttet en nyere granittrappe med to trin. Der er ikke påvist oprindelige \dagger døre, der må have været placeret i bygningsafsnittets forsvundne vestparti (jf. s. 3052).¹⁴⁰

Fig. 46. Rester af afdækket romansk \dagger vindue i korets nordfacade (s. 3039). Foto Hans Mikkelsen 2012. – *Remains of exposed Romanesque \dagger window in the north façade of the chancel.*

Fig. 47. Sammenstød mellem oprindeligt og repareret frådstensmurværk på den afrensede korgavls øvre søndre del. Foto Stine A. Højbjerg 2012. – *Meeting of original and repaired calcareous tufa masonry on the remaining southern part of the trimmed chancel gable.*

Indre. Det tidligere skib har fladt træloft fra 1875, hvor to senmiddelalderlige \uparrow hvælv blev nedtaget (s. 3062). En \uparrow korbuue i triumfurenen, kirkens nuværende østgavl, blev tilmuret og udslettet ved \uparrow korsets nedrivning (s. 3042). På murens østside blev øvre del af åbningens nordre vange påvist over fire skifter 2012 (fig. 42-43). At der er tale om vangen i en åbning og ikke blot en tilfældig lodfuge i regulært murværk, fremgår af, at de fire kvadre danner et for frådstenskvadre usædvanligt skarpt, retkantet hjørne, der kan følges ca. 50 cm ind i murlivet. Et krumt forløb i frådstensmurværket over vangen udgør formentlig bagkanten af et nedtaget rundbuestik. Med udgangspunkt i disse iagttagelser anslås, at åbningen var ca. 2 m bred og ca. 3,6 m høj (fig. 41b).

Triumfurens *gavltrekanter* er af frådsten, men let nedskåret og ommuret med lige taglinje. Mens bagmuren er dækket af grov puds, blev østsiden afrenset 2012. Murværket er her teknisk langt

mere skødesløst end i facaderne med mange store porøse blokke, muret med brede fuger. Dette må tillægges, at begge sider af gavltrekanter oprindeligt skulle stå beskyttet under tag. To stilladshuller er placeret over fire nyere muranker.¹⁴¹

Over murkronen har gavltrekanter mod øst et vandret bælte af rå kamp, der tolkes som et spor efter \uparrow korsets tagværk (fig. 41-42 og 45). Da den porøse frådsten binder fugt, har den indmurede granit forhindret kontakt til tagkonstruktionens yderste spærfag; formentlig markerer båndet et hanebånd. Tilsvarende iagttages på indersiden af gavltrekanter i andre frådstenskirker, herunder Tamdrup (DK Århus 5078), Sindbjerg (s. 2122) og Givskud (s. 2320); i sidstnævnte er båndet tydeligvis etableret i skødesløst opmuret frådstensmurværk.

I nyere tid er murkroner og gavltrekanter ledsaget af en falsgesims af normalsten, der griber om østgavlens hjørner; tilsvarende ses på kirkens nuværende skib (s. 3044, fig. 36).

DEN NUVÆRENDE STENKIRKE
(Nuværende skib)

Plan og proportion. Endnu i ældre middelalder blev den lille kirke udvidet med et større *skib* mod vest. Ombygningen, hvorunder det oprindelige skib blev forkortet i vest og omdannet til kor, blev tidligst udført omkring 1150, jf. kirkens romanske kalkmalerier (s. 3078-81, fig. 55b1-2 og 55c). Det rektangulære skib måler ca. 10,6×17,1 m og har mere end fordoblet bygningens areal. Skibets indre danner sammen med gavlene to kvadrater med en sidelængde på ca. 8,5 m, der kan være udlægningens udgangspunkt (fig. 41b). Med udvidelsen opstod en markant planmæssig vinkling imellem de to bygningsafsnit.

Østgavlen af det nye skib er uden forbandt stødt til sidemurene af den oprindelige kirkes skib (fig. 53f); mod syd fremgår dette tydeligt af det ældre bygningsafsnits sokkel, som strækker sig dybt ind i det yngre skibs østgavl (fig. 143). Dette indikerer, at det oprindelige skib først blev afkortet efter færdiggørelsen af det nye, hvilket finder støtte i, at det nye skib er meget bredt i forhold til forgængerens.¹⁴² Dette må tillægges, at der skulle være plads til at rejse stillads på begge sider af langmurene, mens det ældre skib endnu stod.

I vestenden af det ældre skib blev der samtidig opført en ny triumfmur, ligeledes uden forbandt til de eksisterende sidemure (fig. 53f). Med denne fremgangsmåde kunne det nye skib færdiggøres med gavltrekanter og tagkonstruktion uden at forstyrre den oprindelige kirke, som kunne fungere langt ind i nybyggeriet.

Først herefter blev det ældre skibs vestre del afkortet frem til den nye triumfmur, hvori de åbne murkerner blev blændet. Dette forløb fremgår i triumfmurens vestside, der præges af stærkt irregulært murværk på hver side af korbuen (fig. 53e). Udstrækningen af intakt frådstensmurværk er begrænset, men både nord og syd for korbuen er der i 1976 registreret to faser. Tydeligt ses de under den tilmurede genombrydning til prædikestolen, hvor kvadrerne er stærkt irregulære og ikke ordnet i jævne, vandrette skifter, som i facaderne. I et ca. 1,5 cm højt lodret forløb dannes murværket af høje kvadre, der uden fælles lejefuger udveksles med 2-3 lavere kvadre; her støder to forskellige murteknikker ret mod hinanden.¹⁴³ Tilsvarende uregelmæssigheder er registreret over åbningen til prædikestolen, foruden på murens nordre del. De identiske murforstyrrelser er placeret ret ud for sidemurene af det ældre skib, og må tilskri-

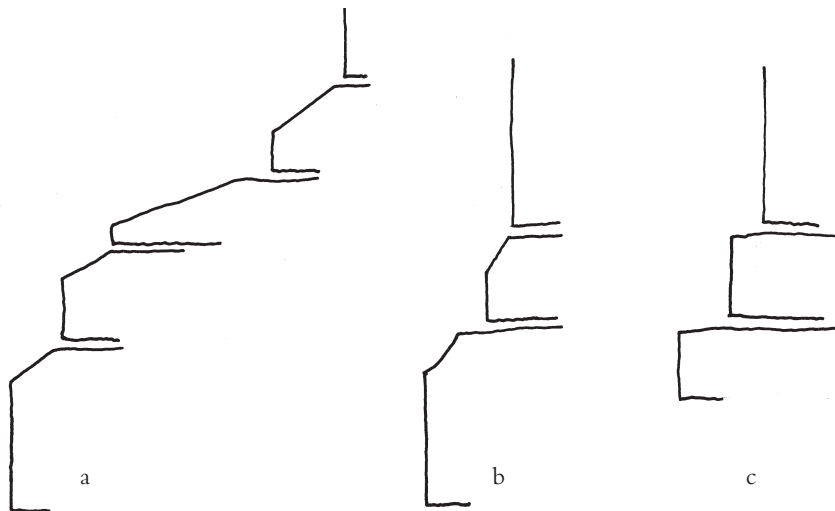

Fig. 48a-c. Romanske sokkelprofiler. 1: 10. a. Skibets sydside (s. 3042). b. Korets sydside (s. 3038). c. Korgavlen (s. 3045). Tegnet af Thomas Bertelsen 2016, delvist med udgangspunkt i opmålinger af Knud J. Krogh 1976 (a-b). – *Romanesque foundation profiles. 1: 10. a. South side of the nave. b. South side of the chancel. c. The chancel gable. Partly based on scale drawings by Knud J. Krogh 1976 (a-b).*

ves reparationer fra nedrivning af det ældre skibs vestende.

Det er muligt, at kirkens ældre \dagger kor fik lov til at stå i en periode efter opførelsen af det nye skib. Nedrivningen er dog sket før o. 1150, hvor kalkmalerier blev udført tværs over den oprindelige kirkes tilmurede \dagger korbue.

Materiale og teknik. Murene hviler på et fundament af granit, hvis overkant blev blottet ud- og indvendig i 1976. Langs indersiden af nord- og sydmurens fundament blev der i 1935–36 påvist en række store sten, som Ejnar Dyggve først relaterede til forplads til \dagger trækirke(?), og Knud J. Krogh siden antog som syldsten til en \dagger trækirke(?), som stenkirken havde efterfulgt (s. 3031, fig. 40).

I fraværet af nære hjemlige paralleller til disse to tolkninger, kan det dog ikke udelukkes, at de udlagte sten snarere er en del af stenkirkens fundament, der således er blevet flankeret af stabiliserende stenrækker. Konstruktionsprincippet, der

ses tilsvarende under tårn og våbenhus (s. 3057), er velkendt i middelalderlig bygningskunst i Danmark og er desuden udbredt langs den tyske Østersøkyst.¹⁴⁴ Alternativt skal de store sten henvises til en reparation efter branden 1679 (s. 3060).

Både facader og bagmure er dækket af tyk hvidtekalk og har udvendig store partier omsat i teglsten nær normalformat; dette gælder især nederste meter over terræn og skibets sydvestre hjørne. Murene er rejst som frådstensbeklædte kassemure med murkerne af kamp og brokker.¹⁴⁵

En kraftig *sokkel* på sydfacaden blev i 1976 fremdraget umiddelbart under terræn (fig. 48a og 144). De stærkt nedbrudte kvadre, der har sprunget ca. 40 cm frem for facaden, har dannet fire skrånede led med nære paralleller i det regionale frådstensbyggeri (s. 3050).

Murteknikken er sparsomt kendt, men et blankt udsnit af sydfacaden ses fra våbenhusets loft, foruden på triumfmurens østside.¹⁴⁶ Her er lange,

Fig. 49. Skibets nordvæg med vandret afsætning (s. 3043) og \dagger nordportal (s. 3043–44). Foto Inger Marie Helgasdatter Mulvad 2021. – South wall of nave with horizontal offset and the north \dagger portal.

slanke frådstenskvadre i jævn skiftegang muret med en frådstensbaseret mørtel, hvilket svarer til forholdene i det ældre skib (s. 3038, fig. 84).

I skibets nordvæg og sydfacade er enkelte vandrette skifter afbrudt af strækninger af korte, diagonalt placerede kvadre (fig. 53b-c). Den specielle teknik, der kan karakteriseres som et halvt sildebensmønster, *opus spicatum*, er et murteknisk raffinement med tilknytning til romansk frådstensbyggeri.¹⁴⁷ I skrålys deler svage uregelmæssigheder nordvæggen i tre omtrent lige høje dele, der kan repræsentere ophold i byggeriet – muligvis vinterpauser (fig. 49).

I facade og bagmure er der registeret adskillige *stilladshuller*, der ligesom i det ældre skib er gennemgående (fig. 53a); også i det yngre skib blev hullerne meget vel lukket ved byggeriets afslutning (jf. s. 3038).

Vinduer. Nordmuren har tre og sydmuren to nyromanske rundbuevinduer fra restaureringen

1933-36 (s. 3062). †*Vinduer.* Skibets langmure har spor efter alle romanske vinduer, som i senmiddelalderen er ødelagt af større †vinduer (s. 3054-55). Hver mur har øst for døren haft to højsiddende vinduer, der er erkendt i bagmurene og mod syd desuden i facaden. I murflugten måler de ca. 3,7×1,4 m. Vangerne er sat af høje kvadre, mens korte kilesten danner bueslagene; løsfundne vindueskvadre er arkæologisk påvist 1976-79 (s. 3049). En udhugning af det sydøstre vindue har dokumenteret, at vangerne var dobbeltmigede med en ca. 10 cm dyb fals, hvori der var otte nedbrudte fragmenter af en indmuret *(†)vinduesramme af træ.¹⁴⁸

Døre. Den ufalsede syddør er udvidet og sat i tegl af vekslende formater. I bagmuren er den rektantede indgangsoverlægger af eg, og den er dendrokronologisk dateret til o. 1680 (s. 3065).¹⁴⁹

†*Døre.* Norddøren, der er blændet i murens flugt, anes i facaden, hvor den krones af et rund-

Fig. 50. Skibets †nordportal (s. 3043-44). Foto Inger Marie Helgasdatter Mulvad 2021. – North †portal of the nave.

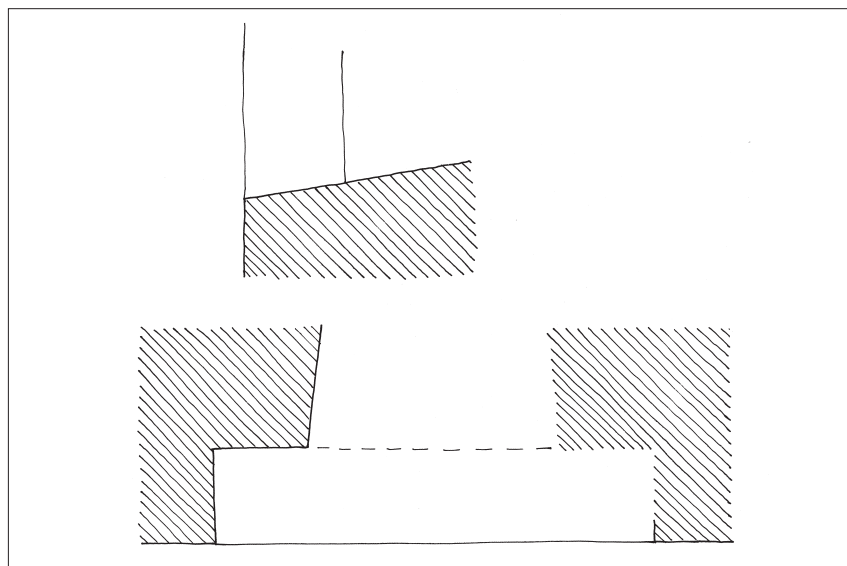

Fig. 51. Rester af \uparrow vindue i korets østgavl (s. 3045). Plan og snit. 1:10. Målt og tegnet af Thomas Bertelsen 2012. – *Remains of \uparrow window in the east gable of the chancel. Plan and section.*

buet kilestik (fig. 50). Indvendig måler den rektantede indgang ca. 240×160 cm, hvorved facadens buestik repræsenterer et tympanonfelt; tilsvarende udformning ses i Skibet Kirkes nordportal (s. 2703).

I bagmuren er indgangen kantet med høje frådstenskvadre og dækket med en lang overligger.¹⁵⁰ Døren må endnu have eksisteret i nyere tid, hvorfra et lille tilstødende \uparrow våbenhus menes at stamme (s. 3057).¹⁵¹

Indre. Skibet har fladt træloft, mens den rundbuede *korbue* er en nyromansk rekonstruktion af teglsten af normalformat fra restaureringen 1933–36 (fig. 87); således er dens nordvange rejst på nederste skifte af den tilsvarende vange i den oprindelige \uparrow *korbue*, der er registreret under gulvet (fig. 53f). I senmiddelalderen blev den romanske \uparrow *korbue* ødelagt ved udvidelse (s. 3059).

Gavltrekanter. Gavltrekanterne er fra nyere tid af gule tegl nær normalformat, lagt i krydsskifte. Begge har en bred, rundbuet åbning, der forbinder loftet over de enkelte bygningsafsnit. En nyere falsgesims langs murkroner og gavltrekanter svarer til gesimsen på det oprindelige skib og er meget vel samtidig. Den østre \uparrow *gavltrekant* blev 1821 gengivet i bindingsværk (fig. 64).

Østgavlens ommuring. Efter udvidelsen af den ældre kirke blev det oprindelige \uparrow kor nedrevet. En omfattende reparation blev efterfølgende iværksat af den oprindelige triumfmur, så den kunne fungere som kirkens fremtidige korgavl; arbejdet er senest udført o. 1150, hvor der blev udført en kalkmalet dekoration på den tilmurede \uparrow korbu.

I 2011–12 blev korgavlens yderside afrenset og undersøgt for spor tilhørende det nedrevne bygningsafsnit, som yderligere blev eftersøgt arkæologisk 2012 (s. 3032–33). Af \uparrow korsets fundament blev intet påvist, men var bygningsafsnittets fundering lige så svag som det tilstødende skibs, må det på kirkegården være bortgravet (s. 3038). Derimod havde den oprindelige triumfmur, ret ud for \uparrow ko-ret, et påfaldende kraftigt fundament. Stenkonstruktionen, der i et bueslag strakte sig knap 1 m frem for murflugten, står i skarp kontrast til tidligere iagttagelser og tolkes som en forstærkning udført i forbindelse med \uparrow korsets nedrivning (fig. 44).

Ligesom i den øvrige romanske kirke er facadeudbedringen sat af slanke frådstenskvadre og fuget med frådstensholdig mørtel (s. 3038). Murteknisk har reparationen dog langt fra samme høje kvalitet. Mange skifter følger et uregelmæssigt bøl-gende forløb og præges yderligere af overfalsnin-

Fig. 52. Rester af \dagger vindue i korets østgavl (s. 3045). Foto Hans Mikkelsen 2012. –
Remains of \dagger window in the east gable of the chancel.

ger og lodfuger (fig. 42-43 og 67).¹⁵² Tilsvarende har den reparerede gavls sokkel to retkantede led af frådstenskvadre; på det øvrige bygningsafsnit er den tilsvarende sokkel forarbejdet med skrånker (fig. 48c).¹⁵³ Den irregulære teknik, der delvist kan tillægges inddragelse af genanvendt materiale, ses tilsvarende i den romanske frådstenskirke i Starup (ved Haderslev), der blev ombygget i 1100-tallet.¹⁵⁴

Ommuringens udstrækning kan ikke fastslås præcist, men må omfatte størstedelen af gavlens midterparti, som har været optaget af \dagger koret. Inden for dette felt er mindre områder dog levnet fra den oprindelige stenkirke, herunder stumpe af \dagger korbuens nordre vange (s. 3040).¹⁵⁵

Overgangen mellem repareret og oprindeligt murværk fremgår tydeligst i murens sydlige del, hvor regelmæssigt og skødesløst murværk er adskilt af en ca. 5 m høj lodret revne (fig. 42-43 og 47). Over store stræk angiver kvadrenes vekslende højde, at der ikke er tale om ét sammenhængende murværk, men to faser; således markerer sammenstødet murflugten af \dagger korets søndre sidemur.¹⁵⁶ Når et lignende sammenstød ikke ses på gavlens nordre del, må det tillægges, at reparationen af gavlfeltet er udført fra nord mod syd. Således er intakte skifter af let uens højde på gavlens nordre

del blevet videreført mod syd, hvor de tilstødende skifter ikke har fulgt samme takt.

Murreparationen er udført fra et stillads, som har efterladt *stilladshuller* langs det ommurede gavlfelts kanter; af denne grund er de placeret meget tæt på stilladshullerne i den oprindelige triumfmur og er yderligere delvist anlagt i et varieret niveau. Ved byggeriets afslutning blev hullerne lukket.¹⁵⁷

Spor efter en grov *pudsning* med frådstensbaseret mørtel er 2012 fundet udvendig på korgavlen, hvor den både blev påvist på den oprindelige kirkes triumfmur og den nuværende kirkes reparerede østgavl.¹⁵⁸

Den nye gavl fik et \dagger vindue ud for \dagger korbuens bueslag (fig. 51-52). Det blændede vindue blev 1874 gengivet i bagmuren som smiget, rundbuet niche (fig. 58). Året efter blev det ødelagt af en vinduesudvidelse, og alene de nedre partier er levnet (s. 3062). I facaden er vinduesåbningen ca. 58 cm bred og har i overgangen til smigen en retkantet fals på ca. 14×14 cm.¹⁵⁹ Meget vel har der heri stået en søjle ligesom i Veng Kirkes kultiverede apsisvindue (*DK Århus* 3198) (s. 3050). Lysningens bredde har næppe oversteget ca. 25 cm. Sandsynligvis blev vinduet blændet mod middelalderens slutning, hvor kirkens lysindfald blev ændret (jf. s. 3054-55).¹⁶⁰

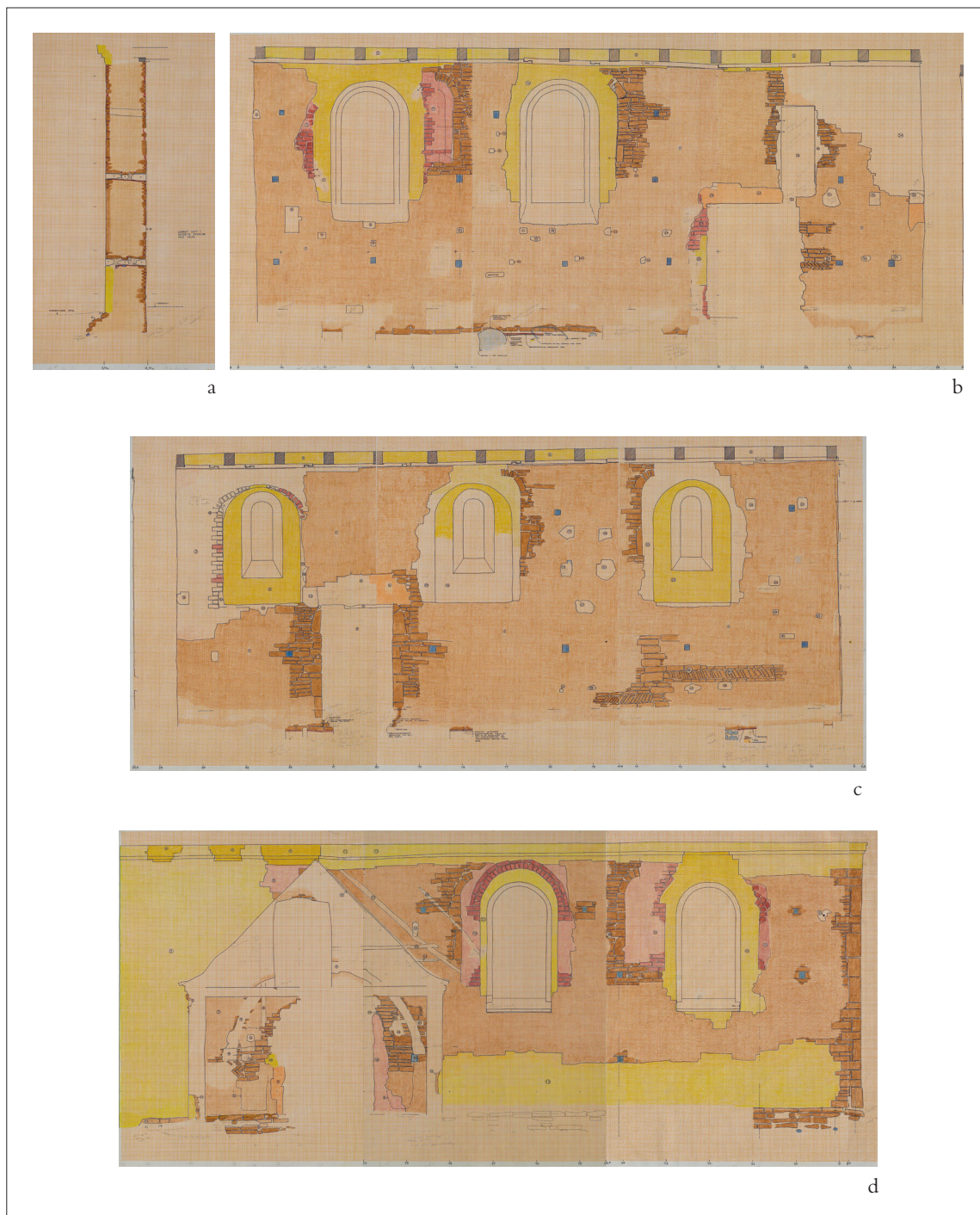

Fig. 53 a-e. Opstalter af udvalgte facader og bagmure. 1:150. Farvesignaturer: Brun, lys brun: Romansk frådsten. Rød, lys rød: Middelalderlige teglsten. Gul, orange, blå: Eftermiddelalderlige tiltag. a. Snit igennem skibets sydmur set mod vest. b. Skibets sydvæg. c. Skibets nordvæg. d. Skibets sydfacade. Målt og tegnet af Knud J. Krogh 1976. – Elevations of selected facades and back walls. Colour symbolism: Brown, light brown: Romanesque calcareous tuff. Red, light red: Medieval brick. Yellow, orange, blue: postmedieval features. a. Section through the south wall looking west. b. The south wall of the nave. c. The north wall of the nave. d. The south facade of the nave.

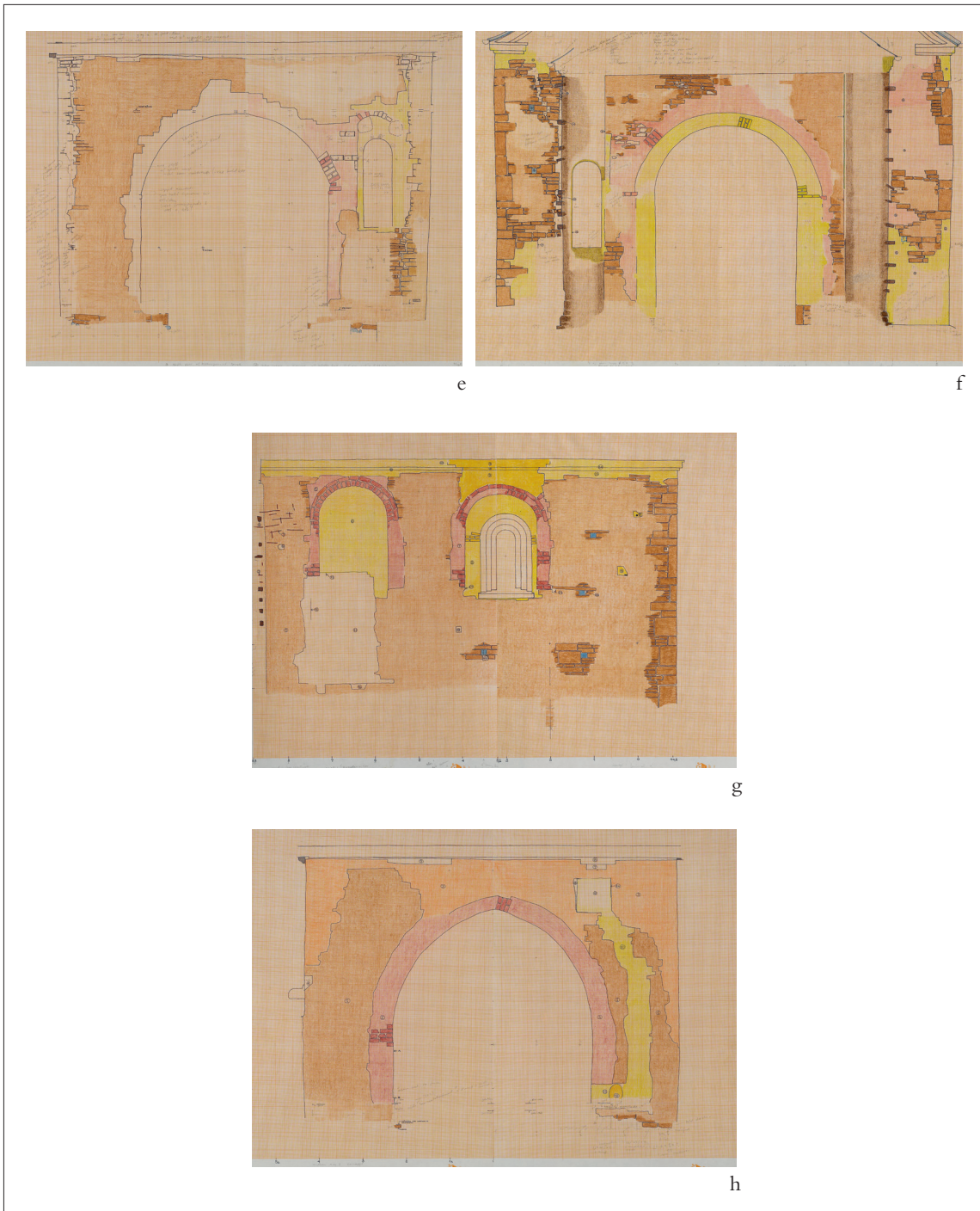
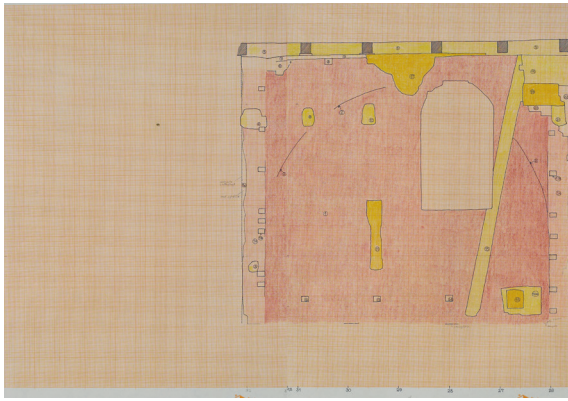
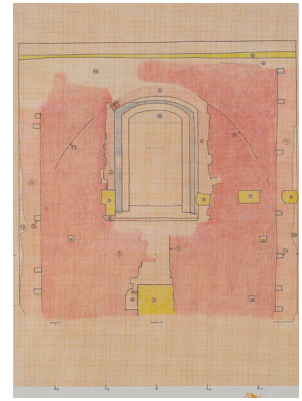

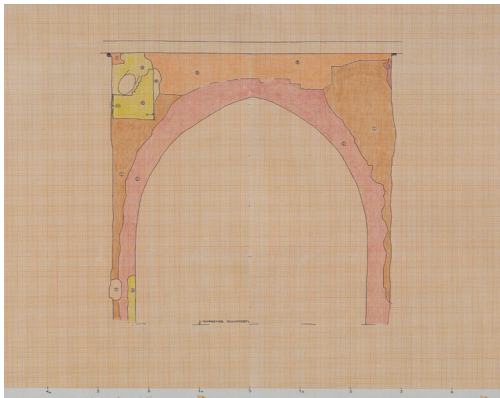
Fig. 53 e-h. Opstalter af udvalgte facader og bagmure. 1:150. Farvesignaturer: Brun, lys brun: Romansk frådsten. Rød, lys rød: Middelalderlige teglsten. Gul, orange, blå: Eftermiddelalderlige tiltag. e. Triumfmurens vestside. f. Triumfmurens østside. g. Korets sydfacade. h. Skibets vestvæg. Målt og tegnet af Knud J. Krogh 1976. – *Elevations of selected facades and back walls. Colour symbolism: Brown, light brown: Romanesque calcareous tufa. Red, light red: Medieval brick. Yellow, orange, blue: postmedieval features. e. The west side of the chancel arch wall. f. The east side of the chancel arch wall. g. The south facade of the chancel. h. The west wall of the nave.*

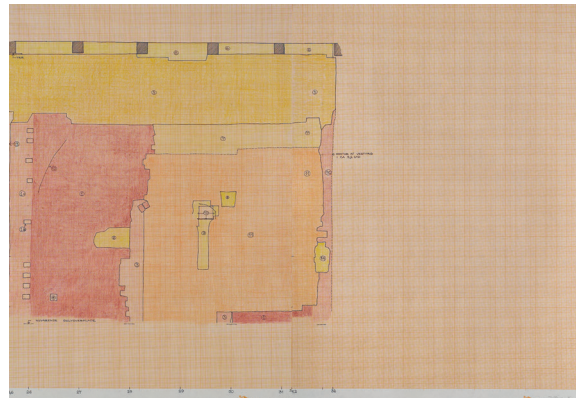
i

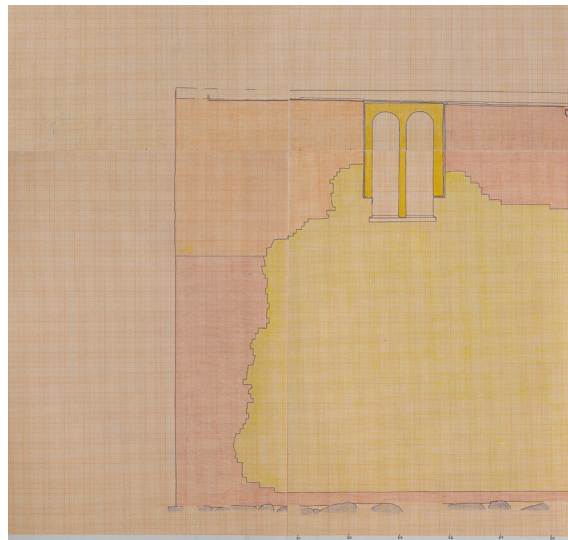
j

k

l

m

Fig. 54. To cirkulære formsten af frådsten på skibets loft (s. 3049). Foto Inger Marie Helgasdatter Mulvad 2021. – *Two circular moulded bricks of calcareous tufa in the loft of the nave.*

Løsfundne formsten. Fra kirken stammer flere løse formsten af frådsten tilhørende forsvundne romanske arkitekturdetaljer. Under de arkæologiske undersøgelser 1976–79 fremkom i den nuværende kirkes skib adskillige krumhuggede kvadre fra vinduerne, der blev udvidet i senmiddelalderen (s. 3043). Hertil kommer enkelte kvadre med rester af romanske kalkmalerier, der i samme periode blev genanvendt i udvidelsen af korbuen (s. 3071).¹⁶¹

Yderligere er der på loftet af skibet henlagt to cirkulære frådstenskvadre med en diameter på henholdsvis ca. 25 cm og ca. 28 cm (fig. 54). Stenene, der må tilskrives fri- eller trekvartsøjler, kan stamme fra \dagger nicher svarende til kornicherne i Veng Kirke, som også kan være forbillede for den nuværende kirkes pyntelige \dagger østvindue (s. 3045 og 3050) (DK Århus 3200–01).¹⁶²

Fig. 53i–m. Opstalter af udvalgte facader og bagmure. 1:150. Farvesignaturer: Brun, lys brun: Romansk frådsten. Rød, lys rød: Middelalderlige teglsten. Gul, orange, blå: Eftermiddelalderlige tiltag. i. Tårnrummets sydvæg. j. Tårnrummets vestvæg. k. Tårnrummets østvæg. l. Tårnrummets nordvæg. m. Tårnets sydfacade. Målt og tegnet af Knud J. Krogh 1976. – *Elevations of selected facades and back walls. Colour symbolism: Brown, light brown: Romanesque calcareous tufa. Red, light red: Medieval brick. Yellow, orange, blue: postmedieval features. i. The south wall of the tower interior. j. The west wall of the tower interior. k. The east wall of the tower interior. l. The north wall of the tower interior. m. The south facade of the tower.*

ARKITEKTUR OG DATERING

Jelling Kirke hører til en større gruppe af østjyske romanske frådstenskirker, der strækker sig fra Aarhusegnen til syd for Vejle, hvor den største koncentration ses i Tørrild, Nørvang, Hatting og Bjerre herreder. I dette område har frådsten været en rigelig og let tilgængelig resurse, der endnu rejser sig som høje profiler i skovbunden omkring Jelling og i Grejsdalen.¹⁶³ På Vejleegnen er mange frådstenskirker også opført uden indblanding af andre materialer, hvilke er mere regel end undtagelse i denne del af landet.

Østjyllands frådstenskirker danner overordnet et homogent byggeri, der ikke mindst udtrykkes i murteknikken. Ligesom i Jelling kendetegnes de ved et højt håndværksmæssigt niveau, hvor slanke kvadre, der så vidt den porøse sten har tilladt, er tildannet med plane, retvinklede sider og anlagt i snorlige skifter. Overfalsninger og lodfuger hører til undtagelserne, mens fugerne er millimetertynde og udfyldt med finkornet okkergul mørtel med frådstensbaseret kalktilslag. Foruden i Jelling har denne opmuringsteknik fornemme repræsentanter i Veng og Ørridslev, hvor blankt frådstensmurværk iagttages fra lofterne (DK Århus 3195, 4735–4736).

I de fire herreder, hvor de rene frådstenskirker ligger tættest, er de romanske sognekirkers grundareal uafhængigt af byggematerialet. Efter tilkomsten af det nuværende skib omfatter Jelling

Kirke ca. 250 m² og antager et omtrent gennemsnitligt areal.¹⁶⁴

I forhold til generelle tendenser har planudlægningen af Jelling Kirke dog markante variationer. Nok hører apsider regionalt til undtagelserne, men rektantede romanske kor er almindeligvis udlagt over et kvadrat, mens koret i Jelling er stærkt rektangulært; dette må dog tillægges oprindelsen som skib (fig. 41a-b).¹⁶⁵

Yderligere er skibet i Jelling meget bredt i forhold til koret, der oftest blot er omkring én murtykkelse smallere mod nord og syd, svarende til ca. 1 m. Disse afvigelser må tilskrives kirkens tidlige udvidelse med nyt romansk skib ved væstenden af den ældre kirke (s. 3041); samme træk genfindes i andre kirker, der er udvidet på tilsvarende vis.

Generelt præges frådstenskirker af enkel arkitektur – de porøse kalkaflejninger egner sig også kun dårligt til kunstfærdige detaljer. Enkelhed præger i høj grad også kirken i Jelling, foruden andre af egnens velbevarede romanske repræsentanter, eks. Bredsten, Hover og Skibet (s. 2702–2708, 3154–55 og 2757–58). Veng nær Ry står i den henseende som en sjælden påmindelse om, at et kultiveret udtryk er muligt; her afslører detaljerigdommen indflydelse fra England, Normandiet og Rhinlandet (*DK Århus* 3214).

Kirken i Veng er en ener, men kan på detaljeplan have øvet en regional indflydelse, som siden er tabt. I Jelling kan et formodet søjleindrammet tøjstvindue i den udvidede kirkes korgavl været påvirket af apsidsens vindue i Veng, hvorfra også korets søjlenicher kan være overtaget (s. 3045).

Et særligt regionalt kendetegn ses i Jelling Kirkes romanske skrånkantsokkel, der er skjult under terræn. På skibet har ikke mindre end fire skrånkantede led sprunget ca. 40 cm frem for facaden, og givet indtryk af, at kirken stod på en regulær konsol. Dette iøjnefaldende særkende har paralleller i andre østjyske frådstenskirker, og udbredelsen kan være langt videre, da flere kan være borthugget eller er dækket af jord. Fornemme eksempler ses i Hansted, hvor den kraftige sokkel har op mod seks rektantede eller affasede led (*DK Århus* 4827–28)¹⁶⁶ foruden i Tamdrup, hvis kalkmalerier yderligere er beslægtede med tde-

korationer i Jelling Kirkes kor (*DK Århus* 5065) (s. 3076 ff.).¹⁶⁷ Her har også det tredelte skibsmidtskibspiller flerleddede og stærkt fremspringende sokkelprofiler, der har været et iøjnefaldende indslag i kirkens indre.

Holdt op mod gængse fremstillinger må den romanske udvidelse af Jelling Kirke betragtes som usædvanlig. At mindre kirker er udvidet ved en parallelforskydning, hvorunder et større skib blev bygget mod vest og det ældre skib nyindrettet til kor, er dog langt fra enestående; fremgangsmåden kan blot være vanskelig at erkende. Blev udvidelsen ligesom i Jelling rejst i samme materiale og teknik som den stående kirke, kan den let sløres. Andre steder kan byggefaserne forveksles som et blot midlertidigt ophold i én samlet opførelse.¹⁶⁸

I det middelalderlige Danmark er der adskillige paralleller til udvidelsen af Jelling Kirke – blandt de mest iøjnefaldende er den romanske Hattstedt Kirke i Sydslesvig. Her blev en teglkirke fra 1200-tallets begyndelse udvidet med et større skib ved århundredets midte.¹⁶⁹ Også her blev det ældre skib efterfølgende indrettet som kor, men da det oprindelige kor med apsis ikke blev nedrevet, står hele den ældre kirke endnu intakt.¹⁷⁰

Udvidelsen af himmerlandske Ravnkilde Kirke er mindre åbenlys og først endelig udredt i 1980'erne, hvor det kunne fastslås, at en lille romansk frådstenskirke var udvidet med et større romansk skib af granitkvadre. Her er kraftige fundamenter efter de nedrevne bygningsafsnit udgravet øst for og under den stående bygning.¹⁷¹

Ligesom i Jelling er udvidelsen af Hattstedt og Ravnkilde gennemført i ældre middelalder, men den karakteristiske fremgangsmåde har fundet anvendelse langt op i tiden. I Døllefeldt blev den romanske kirke først tilføjet nyt skib ved 1300-tallets midte (*DK Maribo* 1043–1045).¹⁷²

Udtrykket i disse kirker er vidt forskelligt, men i teknisk henseende er ombygningerne håndteret efter samme retningslinjer. Fælles for alle gælder, at et ældre skib blev forkortet ved tilføjesen af det større, ligesom i Jelling. I Hattstedt og Døllefeldt ses dette tydeligt ved, at det ældre skibs døre er klinet op ad det større skibs østgavl.¹⁷³

Reduktionen af de ældre kirkeskibe kan skyldes forskellige grunde. I Døllefeldt og Ravn-

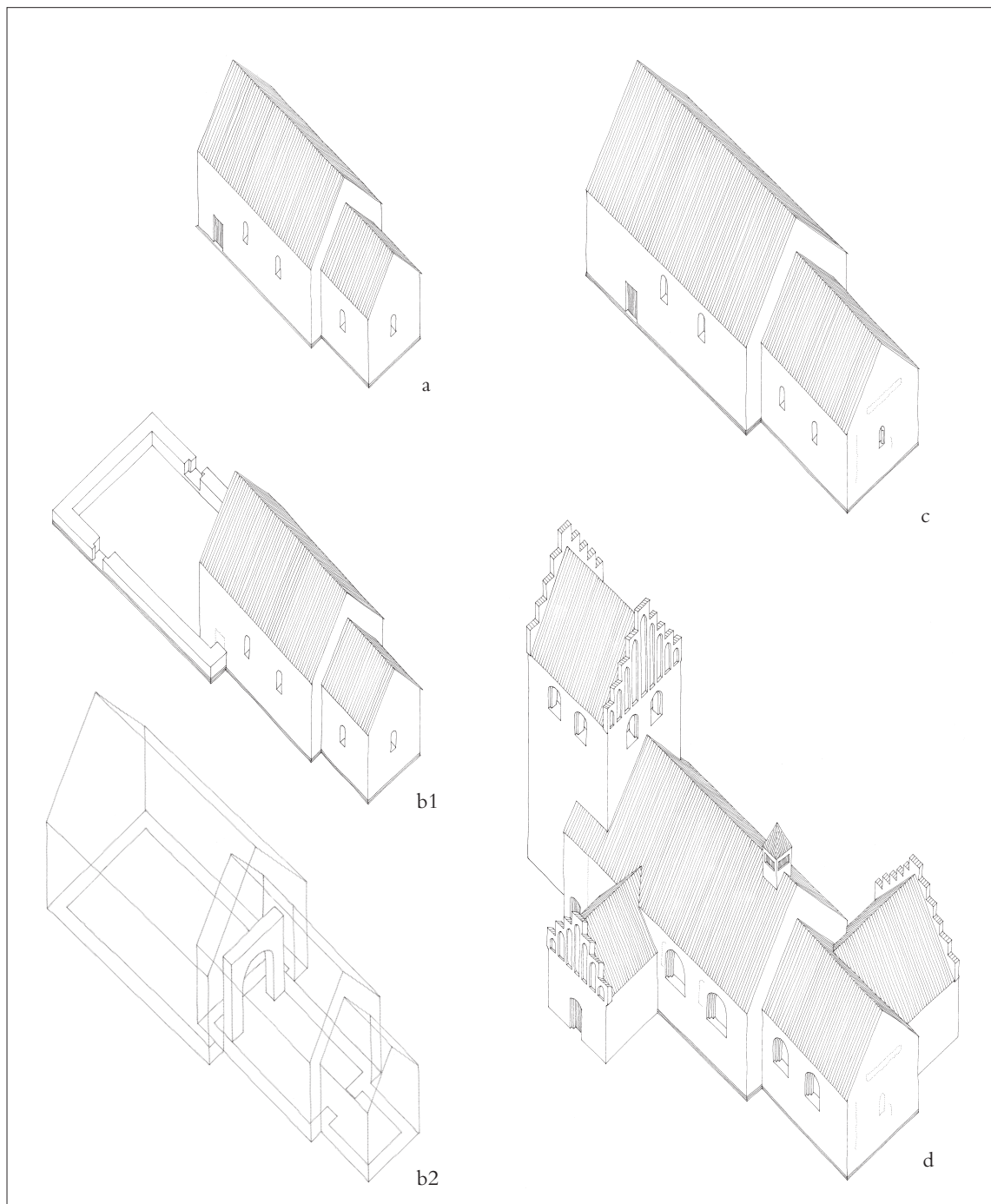

Fig. 55a-d. Aksonometrisk rekonstruktion af stadier i kirkens middelalderlige bygningshistorie. 1:500. a. Den romanske kirke; b1. Den romanske kirke under udvidelse med romansk skib; b2. Principtegning af den romanske kirke under udvidelse med romansk skib; c. Den romanske kirke efter udvidelsen med romansk skib; d. Kirken i senmiddelalderen. Tegnet af Thomas Bertelsen 2014. – Axonometric reconstruction of stages in the church's medieval construction history. a. The Romanesque church; b1. The Romanesque church during expansion with the Romanesque nave; b2. Outline drawing of the Romanesque church during expansion with the a Romanesque nave; c. The Romanesque church after expansion with the Romanesque nave; d. The church in the Late Middle Ages.

kilde muliggjorde forkortelserne, at skibet ved omdannelsen til kor opnåede den gængse kvadratiske plan, men i Hattstedt og Jelling forblev det ældre skib stærkt rektangulært efter afkortningen. Hensynet til bevaring af skibets døre kan have været motivet i Hattstedt, men i Jelling er der i det oprindelige skib ikke påvist døre, og den reducerede, men endnu stærkt rektangulære planløsning lader sig ikke umiddelbart forklare. Måske var man vant til god plads i det forsvundne \dagger kor, hvis det har haft apsis.

Dateringen af Jelling Kirkes romanske bygningsafsnit er altid og set under ét blevet tilpasset dateringen af \dagger kalkmalerierne i den nuværende kirkes kor; dendrokronologiske undersøgelser af tagkonstruktionen har ikke bidraget til dateringsproblemet (s. 3065), ligesom frådstenskirkenes enkle arkitektur ikke kan tidsfæstes nærmere. Når kirken undertiden er omtalt blandt landets tidligste stenkirker, er det således aldrig med henvisning til bygningen, men alene til \dagger kalkmalerier, som ikke er bevaret (s. 3067 ff.).

Har kirken i Veng, der på et varieret materiale dateres til o. 1100, øvet arkitektonisk indflydelse på udvidelsen i Jelling, må denne dog være yngre.¹⁷⁴ Denne terminus post quem-datering støttes af den nuværende kirkes \dagger kalkmalerier, som stilhistorisk tilhører tiden o. 1150 (s. 3081); dekorationen er malet hen over den tilmurede \dagger korbuue, og er formentlig ikke meget yngre end den romanske kirkes udvidelse.

Med udgangspunkt i \dagger kalkmalerierne kan det blot konstateres, at den lille oprindelige kirke er ældre. Med de store indgreb, som udvidelsen har medført, må det forventes, at der har været nogen tidsmæssig afstand mellem første kirkerejsning og udvidelse; muligvis er kirken opført i slutningen af 1000-tallet eventuelt o. 1100, hvor stenkirkebyggeriet i Danmark så småt var sat i gang.¹⁷⁵

Den oprindelige stenkirke i Jelling var arealmæssigt ikke mindre end andre romanske stenkirker i Danmark – var koret kvadratisk, har planen andraget ca. 120 m². Størrelsesmæssigt svarer dette til den nord for liggende Vester Kirke (s. 2535–36), men dette til trods kan den tidlige kirkeudvidelse i Jelling have rod i, at bygningen

hurtigt blev trang. Med den tidlige datering kan det ikke udelukkes, at den lille stenkirke blev rejst som gårdkirke tilknyttet en stormandsgård, hvis hushold den beskedne bygning let kunne rumme. I Jelling var der endnu i 1100-tallet kongsgård, og den oprindelige stenkirke kan i det lys være kongens kapel.¹⁷⁶ Med dette in mente er det muligt, at der i det oprindelige skibs forsvundne vestre parti var en vestindgang, som netop kan knyttes til en magtfuld kirkeejer.¹⁷⁷

Regionalt synes kirkearealerne generelt at være blevet større op gennem 1100- og 1200-årene, hvilket kan hænge sammen med indførelsen af tienden og organiseringen af sognestrukturen. Der er dog næppe tvivl om, at kirkeejere og/eller brugere har måttet bidrage økonomisk til byggeriet af de nye og større kirker.¹⁷⁸

Senmiddelalderlige tilføjelser og ændringer. Kirken er blevet ombygget og tilføjet flere bygningsafsnit, men næsten alle tiltag er atter fjernet. Foruden vesttårn kan til denne periode henføres et \dagger våbenhus på skibets sydside og en \dagger korsarm på korets nordside. Yderligere blev der indsat \dagger hvælv i koret, mens vinduerne blev udvidet. Alle tiltag må tilskrives årtierne o. 1500, hvor danske kirker i stor udstrækning blev om- og tilbygget (fig. 55d). Byggetiltagenes kronologiske rækkefølge kan delvist udredes: I skibet blev \dagger vinduerne udvidet før opførelsen af \dagger våbenhuset, mens korets \dagger vinduer blev etableret før \dagger hvælvene, der atter er ældre end \dagger korsarmen – korafsnittets yngste byggetiltag.

Tårn. Et tårn ved skibets vestgavl er jf. dendrokronologiske undersøgelser nedskåret o. 1680 og hæver sig kun akkurat over skibets kip (s. 3065). Tårnoverdelen eksisterede endnu 1643, hvor den blev gengivet med proportioner svarende til egens øvrige senmiddelalderlige kirketårne (fig. 13–14). Nedskæringen skyldes skader efter et lynnedslag, som 1679 førte til en omfattende kirkebrand (s. 3060–61). I 1755 nævnes, at kirken ikke havde tårn som før branden.³ I sin oprindelige skikkelse anslås tårnet at have været ca. 20 m højt og har indtaget den iøjefaldende rolle som monumentområdets højeste punkt.¹⁷⁹

Tårnet, der er lidt smallere end skibet, har omtrent kvadratisk plan. Fundamentet blev afdækket 1976–79, hvor det var ledsaget af store, stabilise-

Fig. 56. Tilmuret glamhul i tårnets nedskårne vestmur, set fra øst i det nuværende klokkestokværk (s. 3054). Foto Inger Marie Helgasdatter Mulvad 2021. – *Bricked-up belfry light in the cut-down west wall of the tower, seen from the east on the present belfry floor.*

rende kampesten; tilsvarende følger fundamentet til \uparrow våbenhuset og muligvis den nuværende kirkes romanske skib (s. 3042 og 3057).

Bag tykke kalklag er facader og tårnrummets bagmure sat af teglsten i munkestensformat lagt i munkeskifte. I tårnoverdelens bagmur anes røde sten og udglattede fuger. I nyere tid er sydfacaden stærkt omsat med normalsten i krydsskifte, der i mindre grad også ses mod nord (fig. 53m). Frisiderne har flere murankre, der mod vest markerer en istandsættelse med årstallet '1811' (fig. 37).

Tårnrummet har fladt loft og er forbundet med skibet ved en bred arkade med spidsbuet helstensstik. Det indre er oplyst fra vest af et fladbuet vindue, som i nyere tid er stærkt omsat med normalsten. I facaden ledsages lysningen af en halvstensfals – i bagmuren en smiget niche (fig. 41a og 53j).

Sydturen har haft et rundbuet \uparrow vindue, som er blændet; den afvigende formgivning i forhold til vestvinduet antyder, at det er sekundært.¹⁸⁰ En \uparrow dør mod nord med fladbuet halvstensstik er tilmuret og udsløttet i facaden (fig. 53l).¹⁸¹

I tårnrummet er sekundært indsat et \uparrow hvælv, der meget vel også er fra senmiddelalderen.¹⁸² Af konstruktionen ses kun svage spor efter krumme skjoldbuer og hjørnepiller i væggene (fig. 53i-l).¹⁸³ Hvælvet er meget vel nedtaget ved tårnets nedskæring o. 1680; tårnrummet havde fladt træloft 1854.⁹³

Adgangen til tårnoverdelen er henlagt til en ståltrappe i tårnrummet, som har afløst en ældre \uparrow stige, der har sat aftryk i sydvæggen (fig. 53i). Den indvendige opgang har erstattet en udvendig \uparrow fritrappel, der har ledt til en højtsiddende dør i nordturen (fig. 41a). Indgangen ses som en

rektangulær blænding i facaden og er i sin nuværende form sekundær. Oprindeligt har opgangen formentlig foregået via et \dagger trappehus, der 1591 fremstilles på den senere stærkt omsatte sydfacade (fig. 13); dette kan også være fjernet ved tårnets nedskæring.

Den tilbageværende tårnoverdel har kun ét stokværk, som hviler på et nyere bjælkelag af fyr; stokværket repræsenterer nedre del af et mellemstokværk samt partier af et klokkestokværk. Stokværket er indrettet med en kraftig, nyere *klokkestol* af fyrretømmer; 2000 fik den ny klokkeboom.¹⁸⁴

Mod nord og syd har stokværket ét retkantet glamhul. Åbningerne blev formentlig i 1800-tallets slutning opdelt i rundbuede tvillingelysninger, men reetableret omkring 1979 (fig. 1 og 53m).¹⁸⁵ Vestfacade og -bagemur har omrids efter et blændet \dagger glamhul med tvillingedelte, fladbuede lysninger (fig. 56); tilsvarende vindue gengives 1643 i tårnets sydmur.

Det nedskårne tårn har øst-vest-orienteret sadeltag. Den vestre gavltrekant er af behugget middelaldermurværk fra den nedskårne tårnoverdel. Den østre, der akkurat kommer fri af skibets tag,

er af gule teglsten nær normalformat i krydsskifte og formentlig fra 1800-tallet. Begge gavltrekanter er glatte med lige taglinjer, men 1773 stod den vestre med fod- og toptinder, der formentlig var rejst over en lav, glat kam. På denne tid var tre murankre indsat i gavltrekanten (fig. 29).¹⁸⁶

Tårnet var oprindeligt kronet af et øst-vest-orienteret sadeltag, der gengives 1591 og 1643; sidstnævnte med to glugger og korsblænding mod vest (fig. 13-14).

\dagger Vinduer. Den romanske kirkes snævre vinduer er afløst af store vinduesåbninger, der atter blev ombygget med nyromanske lysninger i nyere tid (s. 3062). I skibet er de senmiddelalderlige vinduer ældre end \dagger våbenhuset, hvis sadeltag har strakt sig ind over et sløjfet romansk vindue (fig. s. 53d og 146). I koret er vinduerne yderligere ældre end \dagger hvælvene, som uhensigtsmæssigt dækker den sydøstre lysning (s. 3057, fig. 58).

Alle vinduer er sat af røde teglsten i munkestenformat. I skibet fik nordmuren tre og sydmuren to vinduer, hvorunder de romanske forgængere blev ødelagt (fig. 41a-b og 53b-d). I facaden har lysningerne fladrundbuede halvstenstik med ledsagende prydskitte af fladelagte teglsten. Mod

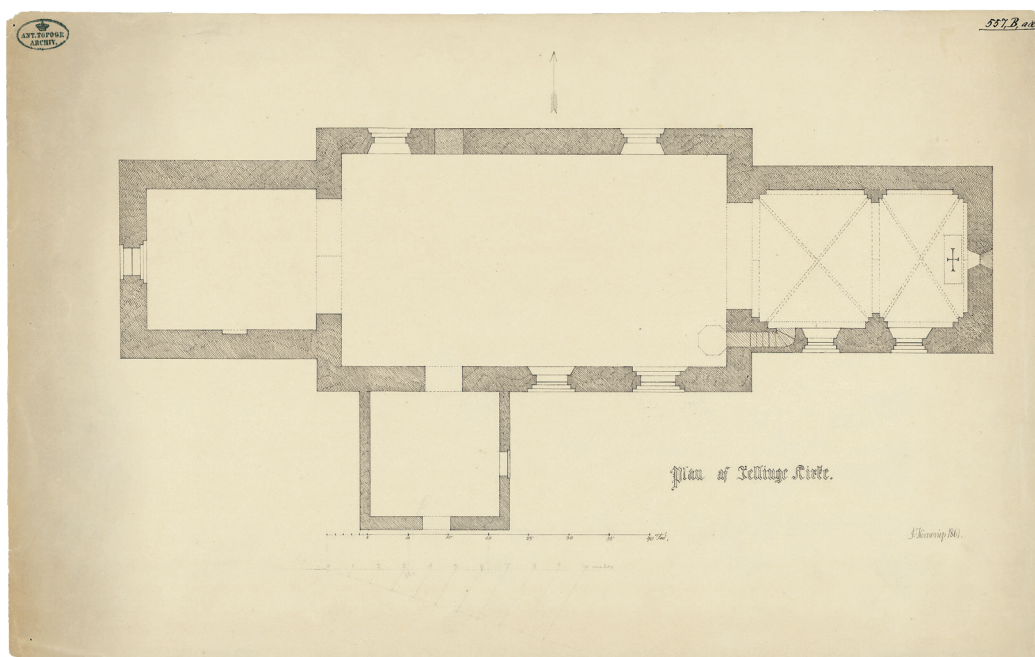

Fig. 57. Grundplan. 1:300. Målt og tegnet Jacob Kornerup 1861. I NM. – *Ground plan.*

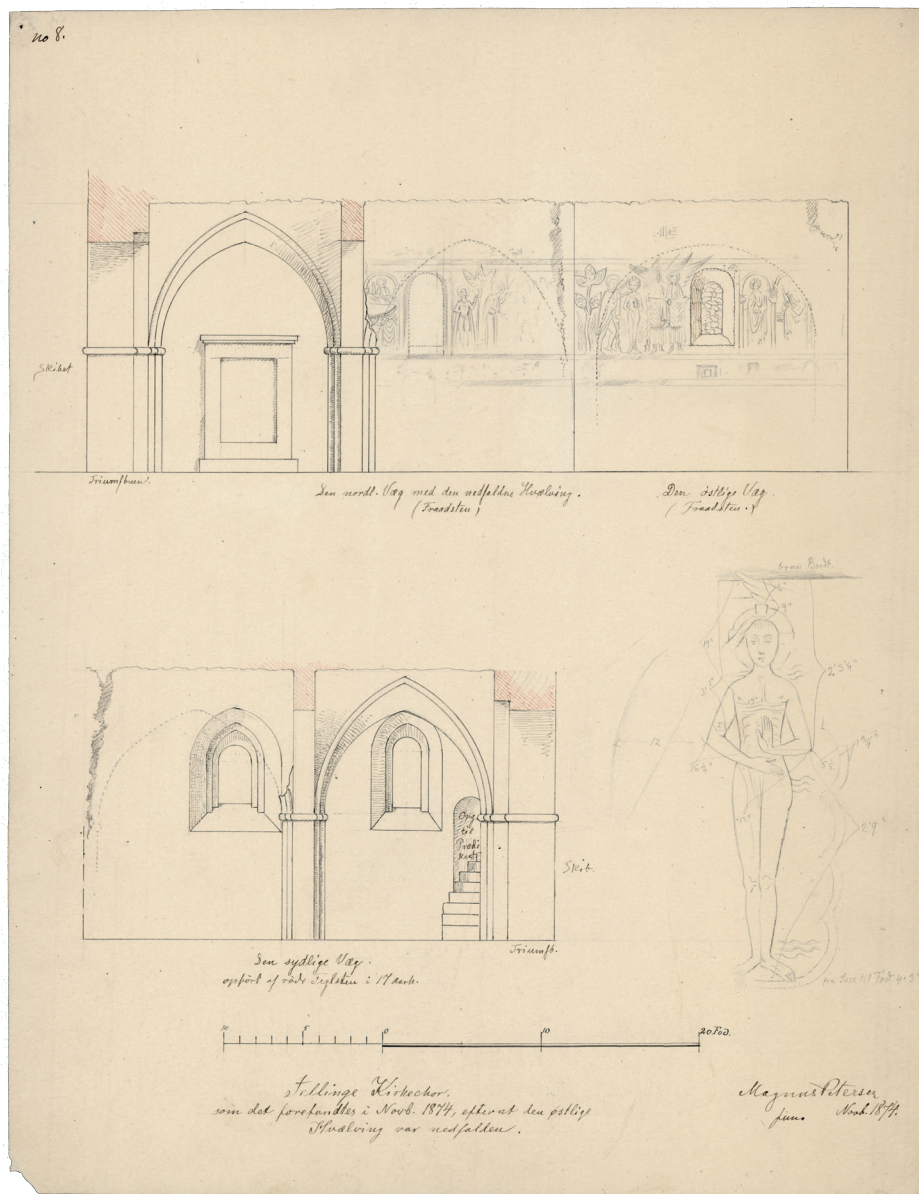

Fig. 58. Korets vægge i nord, øst og syd november 1874. Målt og tegnet af J. Magnus-Petersen. I NM. – Drawings of the walls of the chancel in the north, east and south in November 1874.

kirkerummet har de haft dels smigede, dels faldende nicher. Mod nord var det midterste vindue blændet 1861 (fig. 57).

Korets sydfacade har haft to lignende vinduer, der formentlig har erstattet romanske forgængere (jf. s. 3039). I 1874 blev de gengivet med spidsbuestik i bagmuren, der antyder tidsforskel i etableringen (fig. 58). Regionalt kendes tilsvarende

vinduer fra Hvejsel Kirke, hvor de også tilskrives middelalderens sidste del (s. 2275). Meget vel er det ved denne store ændring af korets lysforhold, at østvinduet blev blændet (jf. s. 3045), dette kan også gælde et romansk vindue i nordmuren, som i øvrigt forblev urørt.¹⁸⁷

Et *våbenhus* på skibets sydside blev formentlig opført i 1700-tallets slutning,¹⁸⁸ Den enkle, hvid-

Fig. 59. Udgravningsplan. †Korsarm på korets nordside (s. 3057–59). Målt og tegnet af Ejnar Dyggve 1942. – *Excavation plan. †Transept on north side of chancel.*

kalkede tilbygning, der afløste et antagelig senmiddelalderligt †våbenhus, er rejst på forgængerens fundament, men betydeligt lavere. Murene er af tegl nær normalformat, lagt i krydsskifte. I de nederste partier indgår genanvendte røde teglsten i munkestensformat med rester af hvidtekalk, formentlig fra forgængerens. I gavlen har en rektantet dør erstattet en rundbuet, kronet af et cirkelvindue.¹⁸⁹ Det indre, der har pudsede vægge og bjælkeloft, oplyses fra øst af et lille, fladbuet vindue med halvtstensfals. Trekantgavlen er glat, mens sidemurene afsluttes af falsgesims.

En indhugget rille i skibets sydfacade, umiddelbart over sadeltagets østre tagflade, angiver, at tagfladerne tidligere var placeret en smule højere. Et yderligere tagspor herover relateres til forgængerens.

†*Våbenhus*. En forgænger for det nuværende våbenhus er formentlig fra senmiddelalderen. Tilbygningens fundament blev 1976–79 delvist afdækket omkring afløserens mure og er som tårnfundamentet ledsaget af stabiliserende randsten (s. 3052–53, fig. 147). Heraf fremgår, at det ældre våbenhus har haft omtrent samme grundareal og placering som afløseren.¹⁹⁰ At dømme ud fra en højtsiddende, skrå indhugning i skibets sydfacade har tilbygningen dog været betydeligt højere end efterfølgeren (fig. 53d og 146).

Det indre var dækket af et hvælv, hvis nordkappe har hvilet i en halvcirkulær indhugning i skibets facade (fig. 53d). Da hvælvede våbenhuse hører til de absolutte undtagelser i Danmark, må der være tale om et ekstraordinært fornemt bygningsafsnit.¹⁹¹

Ganske givet er det denne høje tilbygning, som Søren Abildgaard gengav i 1773 (fig. 29). Når våbenhuset 1797 fremstilles med proportioner svarende til det nuværende, kan dette være rejst kort forinden (fig. 15). Angående historien om liget af præsten Søren Steffensen, der 1628 skal være hængt op på en krog i våbenhuset, se s. 3006–07 og †gravsten nr. 3.

†*Våbenhus*. En tagformet indridsning over skibets norddør angiver, at også den indgang har haft et vindfang (fig. 50). Af det svage tagspor fremgår, at tilbygningen var meget lav; formentlig rejst som bindingsværk efter middelalderen.¹⁹²

†*Hvælv*. Det rektangulære kor har haft to hvælv, som blev nedtaget 1875, efter at det østre styrtede sammen og blotlagde romanske kalkmalerier på væggene (s. 3067 ff.). De to hvælvfag kendes fra opmålinger og skitser og må henføres til senmiddelalderen (fig. 57–58).¹⁹³

De to fag har hvilet på falsede vægpiller i korets hjørner og midt for hver langmur. Pillerne, der havde markerede kragbånd, dannede mod langmurene spidsbuede skjoldbuer; mod øst var den rundbuet.¹⁹⁴ Hvælvene var enkle krydshvælv, adskilt af en helstensbred gjordbue.¹⁹⁵

†*Korsarm*. Tilbygningen på korets nordside nævnes tidligst 1620, hvor Maren Skram søger tilladelse til at indrette sin begravelse i 'det gamle kapel som staar ud af Jelling Kirke'. Derfor vil hun skænke så mange mursten 'saa det kan blive hele overhvælvet'.¹⁹⁶ Donationen må være tiltænkt skibet, hvor hvælvsugning aldrig blev realiseret.

I 1942 afdækkede Ejnar Dyggve kampestenfundamenterne, der tegnede en plan på ca. 8×6 m (fig. 59).¹⁹⁷ Tilbygningens vestmur har stødt til skibets østgavl, mens østmuren har sluttet sig til korfacadens østre del, hvori et romanske †vindue er blevet blændet.¹⁹⁸

Murene var af røde teglsten i munkestensformat, hvis nederste skifter stedvis var bevaret over fundamentet. Tilsvarende sten lå partielt i tilbygningens indre som gulv i kvadratmønster. To formsten med trekvartstav har formentlig indgået i stavværket til et vindue (fig. 60).¹⁹⁹

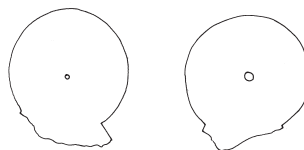

Fig. 60. To formsten. 1:10. Fundet ved udgravning i korsarmen (s. 3057). Målt af Ejnar Dyggve 1942, tegnet af Thomas Bertelsen 2015. – *Two moulded bricks. 1:5. Found in excavation of the transept.*

Korsarmen var forbundet med koret ved en bred arkade, der i facaden ses som et rundbuet helstensstik (fig. 61); den vestre vange er i nyere tid ødelagt af en dør (fig. 41a). I bagmuren blev arkaden 1875 gengivet med spidsbuestik, som må betragtes som en skitsering (fig. 76).

Placeringen på koret taler for, at korsarmen har tjent som sakristi, mens både den rummelige plan og den åbne arkade taler mod denne tolkning; almindeligvis er sakristier langt mindre

og har dør mod koret. Tilbygningen må i stedet være rejst som et kapel, der ikke som vanligt er føjet til skibet; i netop Jelling kan det lange kor dog have givet særlige muligheder for kirkerummets indretning og brug. Når Give Kirke har haft en tilsvarende †korsarm med arkade stødt til et mindre, romansk kor, kan det skyldes lokal påvirkning fra Jelling (s. 2428-30).

Da der omtales tre mindre reparationer i 'begravelsen' 1682-85, er korsarmen formentlig ik-

Fig. 61. Korets nordfacade med tilmuret korsarmsarkade, set fra nord (s. 3057-59). Foto Inger Marie Helgasmøller Mulvad 2021. – *North facade of chancel with bricked-up transept arcade, seen from the north.*

Fig. 62. Skibets indre o. 1915 set mod sydvest. Foto i Lokalhistorisk Arkiv i Jelling. – Interior of the nave c. 1915 looking south west.

ke blevet så skadet under branden 1679, at man valgte at rive den helt ned.²⁶ Den fandtes endnu 1695, hvor der var et ønske om at flytte epitafiet ind i kirken, formentlig i forbindelse med korsarmens endelige nedrivning. Ved nedtagningen blev arkaden til koret blændet med teglsten i munkestensformat lagt i krydsskifte; formentlig er der tale om genanvendte sten.

En udvidelse af \uparrow korbuken er udført med røde teglsten i munkestensformat. Den brede, ufalsede åbning har fladrundbuet helstensstik og vederlagsmarkeringer af et let udkraget skifte (fig. 53e-f, 62 og 86). I reparationsmurværket indgik enkelte frådstenskvadre med rester af romanske kalkmalerier (s. 3071). Åbningen eksisterede endnu i 1900-tallets begyndelse og er formentlig ved restaureringen 1933-36 indsnævret ved etablering af en indsatmur med smallere rundbueåbning (s. 3062).

\uparrow Pulpitur. I skibets vestende er der registreret blændede bjælkehuller til et tømret pulpitur, der kan stamme fra middelalderens sidste del; i Hvej-

sel Kirke er et tilsvarende arrangement tolket som et senmiddelalderligt sangerpulpitur (s. 2275).²⁰⁰

Til pulpituret har der været adgang fra en højt-siddende dør i sydmuren (fig. 53b). Den tilmurede indgang over skibets syddør har ført til loftet af \uparrow våbenhuset, hvorfra der har været nedgang. Fra loftet af det nuværende våbenhus ses døren som en irregulær niche i frådstensmuren, mod skibet var indgangen rektangulær.

Eftermiddelalderlige tilføjelser, vedligeholdelse og istandsættelser. En muret \uparrow opgang til prædikestolen i triumfmurens søndre del er brudt i forbindelse med stolens erhvervelse 1683 eller til dens forgænger, der nævnes 1614 (s. 3089-93). Opgangen har indgang i korets sydvestre hjørne, hvor en rundbuet dør leder til en tønnehvælvet trappe med udmunding i skibet (fig. 57-58 og 86). Mod skibet fik åbningen fladrundet halvstensstik, men blev siden indsnævret med rundbue (fig. 53e).

Opgangen eksisterede endnu i 1900-tallets begyndelse og er tilmuret med gule teglsten i normalformat formentlig 1933-36 (s. 3062).²⁰¹

Vedligeholdelse og istandsættelse. Kirken omtales ofte i forbindelse med reparationer, der kan følges til 1600-tallet. Allerede 1615 blev der iværksat en større istandsættelse af tårnet, som var forfaldet. Arbejdet blev udført af Erik Murer, der modtog 22 rigsdaler og 3 skilling for 6,5 ugers arbejde.²² Også mod århundredets slutning var kirken i dårlig stand, når det 1695 nævnes, at sne og vand løb ind på gulvet.²⁰²

Branden 1679 og genopbygningen 1681-84. Efter lynnedslag i kirken 1. juli 1679 brændte både kirkebygning, præstegården og den halve by.³ Skaderne på kirken var omfattende og nødvendiggjorde, at der i fem nætter blev holdt vagt på kirkegården for at hindre, at der blev stjålet.²⁶

At skaderne var store, bekræfter dendrokronologiske undersøgelser, der viser, at skibets og tårnets tagværk blev opsat o. 1680, hvor også syddøren synes at have fået ny overligger. Ved en arkæologisk undersøgelse i 1935 blev der på et gulv af teglsten af munkestensformat desuden fundet smeltede blydråber, der må tilskrives en smeltet tagbeklædning på skibet.²⁰³ Iagttagelserne blev i 1976 suppleret, idet der på skibets sydfacade blev registreret blyløbere, som blev nedhugget 1682.

Ved branden må kirkens skib og tårn være udbrændt; for tårnets vedkommende var skaderne så omfattende, at overdelen blev nedskåret (s. 3052-54). Selvom meget tyder på at alt inventar brændte (s. 3082), må den nuværende kirkes kor dog være skånet; dels står bygningsafsnittet med en senmiddelalderlige tagkonstruktion (s. 3065), dels er murene uden spor efter ildpåvirkning.²⁰⁴ Om det også gjaldt korets \dagger korsarm er mere usikkert, i hvert fald blev den nogle få år senere endeligt nedrevet (s. 3058-59).

1680 pålagdes danske kirker, hvori kongen havde pant, at betale 1 rigsdaler til opbygningen af Jelling Kirke, som ikke selv havde midler dertil.²⁰⁵ Året efter, 14. juli 1681, bevilgedes præsten i Jelling yderligere 300 rigsdaler til opbygningen af den afbrændte kirke.²⁰⁶

Til arbejdet, der blev indledt 1680 og endnu var i gang 1683, blev der indkøbt store mængder materialer. Da koret ofte nævnes i regnskaberne, har katastrofen formentlig medført en gennemgribende restaurering af hele bygningen, som også har omfattet \dagger våbenhuset, hvis skæbne imidlertid er ukendt. At alle kirkens bygningsafsnit blev involveret, antydes i erhvervelsen af 12 nye vinduer,

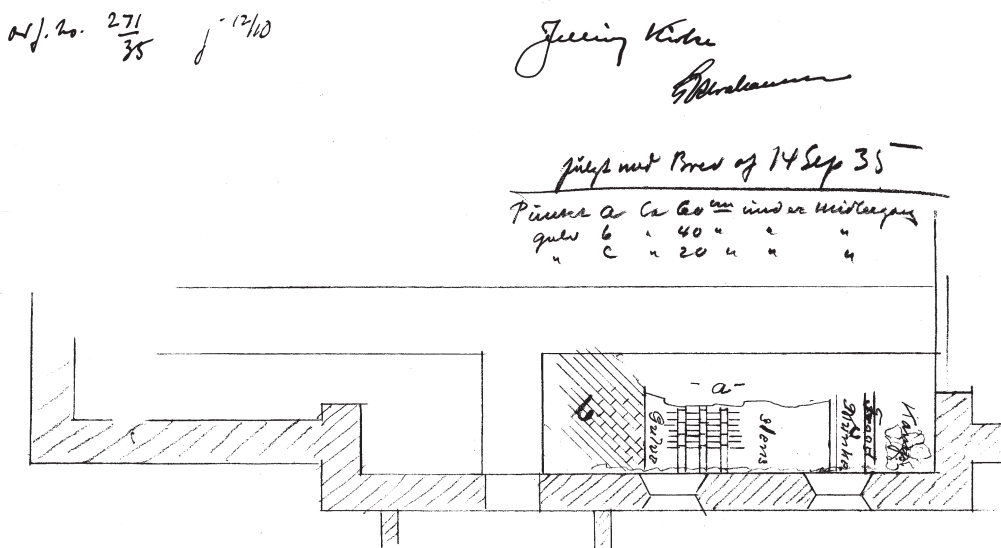

Fig. 63. Skitseplan. 1: 200. Skibets søndre del med arkæologisk påviste konstruktioner (s. 3036). Tegning i NM 1935. — Outline plan. Southern part of the nave with archaeologically demonstrated constructions. Drawing in NM 1935.

Fig. 64. Nordhøjen og stenkirkeens østende set fra nordøst. Litografi efter tegning af J. H. T. Hanck 1821. I NM. – The North Mound and the eastern end of the stone church seen from the north east.

som smeden udførte af de gamle; dette overstiger antallet af vinduer i skib og tårn alene.

Til fremstilling af mørtel blev der anvendt 98 tdr. 1 skæppe kalk, som blev slået i tre uger og henlagt vinteren over. Korets tagkonstruktion blev udbedret med tre egebjælker, som blev hejst op med en vinde, der etableredes til formålet. I dette arbejde kan have indgået to egetræer, som Preben Brahe forærede til kirkens reparation. Træet blev omhugget og transporteret som tømmer til kirken ved hjælp af otte heste. Efterfølgende arbejdede Peder Enevoldsen og to karle i 12 uger med mur- og blyarbejde over koret.

I 1681 blev der indkøbt yderligere tømmer til vestendens gavl samt bjælker, hanebånd og andet tømmer til våbenhuset. Materialerne blev transporteret med 30 vogne fra Vejle, hvorfra yderligere 160 vogne bragte 8.000 tagsten. Til arbejdet blev der smedet 10 murankre.

På grund af armod blev kirken i 1682 fritaget for skatter, så arbejdet på bygningen kunne fortsætte. Våbenhusets tag blev herefter omlagt med tegl og fik murankre fra smeden i Skovbølling, der også udførte andre ankre til bygningen. Fire karle udhuggede desuden bly, der var 'henløben' i muren. I forbindelse med blytækning af kirkens søndre side opførte Oluf Muremester en smelteovn med skorsten i våbenhuset.

Tårnet får 1683 indlagt 17 bjælker, herunder spær og hanebånd og et nyt vindue for 7 daler og 2 mark. Arbejdet blev udført af muremester Jørgen Godske fra Fredericia, der anvendte 800 mursten indkøbt i Vejle foruden 100 tagsten. Yderligere blev tårnet forsynet med nye ankre, der gengav årstal og Christian V's navnetræk, udført af smeden i Lerbæk.²⁶

I 1803 var kirken udvendig i dårlig stand,²⁰⁷ mens taget 1816 var så utæt, at tårnets træværk

Fig. 65. Korets tagkonstruktion set mod øst (s. 3065). Foto Inger Marie Helgasdatter Mulvad 2021. – *The roof construction of the chancel looking east.*

led skade. Året efter var de nødvendige reparationer udført, og 1825 beskrives kirken som i god stand.²⁰⁸

Nyromanske tiltag. Efter fundet af de romanske kalkmalerier i kirkens nuværende kor i 1874 og dekorationernes rekonstruktion i 1875 blev kirkebygningen gradvist tilført et nyromansk udtryk. De enkelte tiltag blev udført over en længere årrække – først koret, siden skibet. Der er således ikke tale om en samlet restaurering, men om en gradvis forandring i retning af det udtryk, som kirken har i dag. Alle initiativer synes udført i normalsten.

Korets hvælv blev nedtaget 1875 og erstattet med bjælkeloft. I hver af bygningsafsnittets tre frisisider blev der indsat et rundbuet vindue med halvstensfals i facade og smiget niche i bagmuren. Vinduerne erstattede og ødelagde delvist ældre vinduer; mod syd blev et senmiddelalderligt vindue desuden tilmuret (s. 3054–55).⁹³

Under en restaurering 1933–36 af arkitekt Harald Lønborg Jensen, København, blev skibets store, senmiddelalderlige vinduer indsnævret til nyromanske rundbuevinduer. Mod nord fik tre slanke vinduer dobbeltsmigede vanger, mens to større vinduer mod syd blev ledsaget af halvstensfals i facaden.²⁰⁹

Formentlig er det på samme tid, at den brede senmiddelalderlige \dagger korbue blev indsnævret til en smallere, rundbuet åbning, hvis bredden blev afstemt med levn efter den romanske \dagger korbue (s. 3044). Herunder kan også \dagger opgangen til prædikestolen i triumfmurens sydside være tilmuret (s. 3059).²¹⁰

Gulve. Kirkens gulv er 2000 udført af Jørn Larsen, der samtidig udførte nyt inventar og glasmosaikker som led i den officielle danske fejring af årtusindskiftet, som blev henlagt til Jelling (s. 3082). I alle bygningsafsnit ligger fliser af rød

Fig. 66. Skibets tagkonstruktion set mod øst (s. 3065). Foto Inger Marie Helgasdatter Mulvad 2021. – *The roof construction of the nave looking east.*

svensk Tranåsgranit, som danner tre trin mellem kor og skib. I belægningen er indlagt en stor korsformet dekoration af poleret sort granit, hvis arme markerer skib, kor, prædikestol og døbefont. Indlagt i den geometriske abstraktion, som kendetegner kunstneren, markerer en vinklet figur af sterlingsølv i skibets østende, kammergraven, der tilskrives Gorm den Gamle (s. 3101). I våbenhuset har en flise indgraveret en tekst med versaler: »År 2000 blev Jelling Kirke udsmykket / til minde om årtusindskiftet Danmarks / samling og kristendommens indførelse«. ²¹¹

† *Gulve.* Den oprindelige kirkes skib havde ler-gulv efterfulgt af brolægning. ²¹² I 1935 blev der i skibets sydøstre del afdækket mindst to forskellige gulve af røde teglsten i munkestensformat – det ene lagt diagonalt, mens det andet dannede tværgående striber (fig. 63). Spor efter smeltet bly angiver, at et teglgulv var i brug ved branden

1679 (s. 3060). Ved undersøgelsen blev omtalt flere gulve, der både kan repræsentere reparationer og selvstændige på hinanden følgende belægnin-ger. ²¹³

1803 var gulvet delvist uden sten og sunket under flere stole. ²⁰⁷ Siden var gulvet belagt med tegl, som 1855 var kombineret med ferniserede brædder foran alteret. ⁹³ I 1884 fik skibets gulv ottekantede gule tegl med mørke petringer, ⁹³ og fra samme tid kan en diagonal belægning med gule kvadratiske teglfliser i koret stamme; begge eksisterede endnu i begyndelsen af 1900-tallet (fig. 62).

Ved arkitekt Arne Karlsens nyindretning af kirkerummet i 1975–80 (s. 3082) blev alle gulve udskiftet med gule kvadratiske teglfliser, afbrudt af trin i korbuen. ²¹⁴

Vinduer. Kor, skib og våbenhus har grå jernrammer fra 2000, mens tårnrummets vindue har en

Fig. 67. Den afrensede korgavl set fra sydøst. Foto Hans Mikkelsen 2012. – *The trimmed chancel gable seen from the south east.*

ældre småsproset og gråmalet træramme. Glamhullerne har gråmalede trælåger.

Tagkonstruktion. Kirkens tagværker er med undtagelse af våbenhusets af eg. Over koret er den velbevarede konstruktion dendrokronologisk dateret til senmiddelalderen (s. 3065). De syv spærfag har to dels bladede, dels tappede hanebånd, foruden tappede spærstivere, der overvejende er udskiftet med fyrretømmer. Kun få dele har udskæringer, der markerer genanvendelse. Samlingerne er ledsaget af tømmermærker i form af streger, romertal og vimpler, der trods variationen alle kan være oprindelige.²¹⁵

Skibets tagkonstruktion præges af flere reparationer med fyrretømmer, men er grundlæggende opsat kort efter kirkebranden i 1679 (s. 3060); således har få oprindelige egedele spor efter genanvendelse. De 16 spærfag er konstrueret som korets og mærket med forskellige systemer af tømmermærker; streger, romertal og vimpler.

Det nedskårne tårn bærer syv spærfag svarende til konstruktionerne over den romanske kirke. Dendrokronologisk kan også denne tagstol henvises til tiden efter branden i 1679 og illustrerer sammen med skibets, at tagstole på denne tid kunne udføres af eg og efter retningslinjer, der knyttes til middelalderen. Våbenhusets tagstol består af fem spærfag af fyr, samlet med to tappede hanebånd.

Dendrokronologiske undersøgelser. Der er i 1978, 2014 og 2019 udtaget boreprøver fra egetømmer i den middelalderlige kirke.

Korets tagværk er opsat o. 1506, men repareret med tømmer, der er fældet o. 1655 og o. 1677. I skibets heterogene tagkonstruktion stammer tømmeret fra træ, der er fældet i 1600-tallet. Konstruktionen er udført o. 1683 under sparsom genanvendelse; én prøve angiver således, at træet er fældet o. 1625.

Tårnets tagværk er opsat o. 1681 og dermed samtidig med skibets. Fra denne tid stammer meget vel også syddørens overligger.²¹⁶

Tagbeklædning. Hele kirken står med bly, der 1967 blev oplagt på skibets nordside og tårn. Våbenhusets blytag stammer fra 2003, hvor det erstattede tegl.²¹⁷

†*Tagbeklædning.* Allerede 1615 blev der oplagt bly på taget,²² og siden omtales blytage jævnligt i forbindelse med reparationer. I 1676 arbejdede Peder Blytækker i Tørrild på koret, og i 1677 blev skibets tag loddet med engelsk tin.²⁶ Da kirken brændte 1679, lå der på skibet bly, der smeltede ned på gulvet (s. 3065).

Under en større tagreparation 1726 omtales kun bly,²¹⁸ men 1802 kræver taget på kirkens nordre side ca. 3.000 tagsten til reparation.²¹⁹ 1811 var både denne side af kirken og tårnet tækket med tegl,⁹⁹ der i en periode kan være anvendt som erstatningsmateriale. Således stod tårnet atter med bly 1855, hvor tagtegl alene synes repræsenteret på kirkens nordside.⁹³

†*Tagrytter.* Over skibets østende har sadeltaget haft en tagrytter, som 1591 blev gengivet som en åben konstruktion med sadeltag (fig. 31). Formentlig var der tale om et middelalderligt messekklokespir, der har været udbredt i landsbykirker, men kun sjældent er bevaret.²²⁰ Spiret, der ikke har efterladt spor i bygningen, gengives ikke 1643 (fig. 14).

Opvarmning. Kirken fik gulvvarme o. 1978. †*Opvarmning.* En †*ovn* i skibet, på hver side af korbuen, blev formentlig installeret i 1800-tallets slutning.²²¹ En †*ovn* i skibets nordvestre hjørne kan stamme fra samme tid.²²² Der blev 1935-36 indlagt varmerør med støbte rørgrave i skibet; en støbt kælder under tårnet kan være etableret samtidigt.²²³

Vindfløj. Tårnets vestre gavltrekan kronet af en kunstfærdig kronebåret vindfløj med vimpel, der bærer årstallet '1811'; samme år angives på tårnets vestfacade som markering af en istandsættelse, hvorunder taget blev omlagt (s. 3065).

Kirken står hvidkalket ind- og udvendig; i koret blev væggene 1875 dækket af glat cementpuds. Alle bygningsafsnit har gråmalede bjælkelofter, som i skibet har erstattet et pudset loft med enkel stukgesims og lysroset; dette loft kan stamme fra restaureringen 1933-36 (fig. 62).

Langs murene er tagdruppet markeret med en brolægning, der kan følges til 1862.⁹³

Fig. 68. Korets nordvæg med kalkmalerier af J. Magnus-Petersen 1875 (s. 3068). Foto Arnold Mikkelsen 2021. – *The northern wall of the chancel with wall paintings by J. Magnus-Petersen 1875.*

Fig. 69. Korets sydvæg med kalkmalerier af Johan Thomas Skovgaard 1926–27 (s. 3071). Foto Arnold Mikkelsen 2021. – *The southern wall of the chancel with wall paintings by Johan Thomas Skovgaard 1926-27.*

Fig. 70. Korets østvæg med kalkmalerier af J. Magnus-Petersen 1875 (s. 3068). Foto Arnold Mikkelsen 2021. – *The eastern wall of the chancel with wall paintings by J. Magnus-Petersen 1875.*

KALKMALERIER

Ved nedtagelsen af hvælvingerne i koret (det oprindelige skib) 1874–75 fremkom der på nord- og østvæggen værdifulde romanske kalkmalerier fra (især) Johannes Døberens historie, der må dateres o. 1150. Murværket var imidlertid så medtaget af fugt og ælde, at man fandt det nødvendigt at hugge malerierne ned,²²⁴ efter at restauratoren Julius Magnus-Petersen havde gjort omhyggelige akvareller og kalker af dem. I de gamle maleriers sted udførte han lidt tørre kopier, som han supplerede med frit komponerede tilføjelser, der hvor der havde været lakuner og skader i det fundne.

1902 besøgte Magnus-Petersen atter sine malerier, der nu var ubehageligt skjoldede af fugt og med en let hvidlig skimmel. Han afviste, at fugten skulle komme fra den nære gravhøj i nord, og

foreslog, foruden gennemluftning, en opmaling og stedvis nymaling på en puds af god mørtel. Omfanget af arbejdet, der udførtes 1903, kendes ikke. Men korets undervægge blev til modvirkning af fugt tilført asfalt.

1916 inspicerede kenderen Eigil Rothe malerierne og fandt dem i 'yderligt fremskredent forfald', lige som de havde været offer for unødvendig overlast.²²⁵ Tilstanden var så kritisk, at han anbefalede en overkalkning, efter at malerierne havde været underkastet en professionel fotografiering.

1923 sagdes maleriernes tilstand at gøre koret 'usømmeligt',²²⁶ hvilket 1926–27 resulterede i nye tiltag. Udsmykningen blev suppleret med malerier fra Jesu Lidelseshistorie på sydvæggen, udført af Johan Thomas Skovgaard. Han opfrieskede efter bedste evne i resten af koret.

Fig. 71. Vægparti med indblik til oprindelig puds og farve fra o. 1150 på korets østvæg (s. 3071). Foto NM. – Piece of wall with original plastering and colour on the east wall of the chancel.

Rothe fandt 1928, at der havde været tale om et skånselsløst indgreb, idet man ikke på nogen måde havde søgt at trække forbindelseslinjer til det gamle maleri. Hele figurstilen var nu blevet en 'epigonagtig efterligning af den Joakim Skovgaardske'.²²⁷

Endelig 1979 blev malerierne underkastet en samlet istandsættelse. Der konstateredes da udtalte skader. Billederne var tilsmudsede og fugtskadede, pigmenterne nu pulveragtige, og jernankre i væggene havde forårsaget huller og revner i murværk og malerier.²²⁸ Af Magnus-Petersens udsmykning var store dele opmalet og figurernes ansigter fornyede. Restaureringen foretoges med stedvis nypudsning, rekonstruktion og retouchering.²²⁹ Et vigtigt resultat var, at det ved restaureringen lykkedes at finde små stykker af oprindeligt puds og farve (fig. 71 og 84-85), som har givet nye oplysninger om den anvendte maleteknik.

1) O. 1500, et indvielseskors i rød farve findes på tårnbuen i nord, tværmål 23 cm.

2) (Fig. 68 og 72-74), 1875, udført af J. Magnus-Petersen som *fuldstændiggjorte replikker* af den fjernede romanske udsmykning, dels med scenerne under arkader (indendørs), dels under åben himmel adskilt af bånd med spinkle blade. Han har utvivlsomt brugt akvarellerne som forlæg. Suppleringerne tilnærmer sig de gamles stil og farver, men forholder sig ellers ret frit således ved tilføjelse af tidsbunden staffage som små viftende palmetræer. En mæanderbort øverst fremtræder stærkt forenklet, et mørkt bånd til indramning af vinduerne er smallere end på akvarellerne, og en nedre \dagger mæander med 'ikoner' er fornyet af Skovgaard 1926-27. På sydvæggen, som er nymuret, udførte Magnus-Petersen tomme \dagger søjlebuer svarende til nordvæggen, og disse eksisterede til 1926-27. En udateret skitse i Nationalmuseet fra hans hånd er

Fig. 72. Kalkmalerier på korets nordvæg, tænkt som Besøgelsen (s. 3069). Udført af J. Magnus-Petersen 1875. Foto Arnold Mikkelsen 2018. – *Wall paintings on the north wall of the chancel, intended as the Visitation.*

muligvis en prøve på et påtænkt figurmaleri også på sydmuren med motiver under arkader mere eller mindre hentet fra den nordre.²³⁰

Generelt er malerierne forstået og suppleret som *scener af Jesu liv*, hvilket afviger fra en 1972 påvist tolkning af originalerne som fremstillinger af Johannes Døberens historie.²³¹ Hvor motivets forståelse hos Magnus-Petersen afviger herfra, er dette kort anført. Det skal bemærkes, at der ikke findes fotografier af Magnus-Petersens malerier før restaureringerne 1903 og 1926-27 med deres partielle fornyelser.

På korets nordvæg ses fra vest *Besøgelsen* fordelt over to arkader (fig. 72). I den vestre står fem personer, den forreste med løftet hånd opfattes som Elisabeth, der hilser Maria i den østre. Af hende fandtes 1874 kun dele af hovedet (jf. fig. 77 og 150), og det originale motiv har formentlig været den stumme Zacharias' møde med menigheden.

Herefter ses *Kongernes Tilbedelse* (fig. 73). De skrider under hver sin arkade frem imod Maria og barnet, der ligger til sengs sammen under yderligere to arkader. De to bageste konger, der

Fig. 73. Kalkmaleri af Kongernes Tilbedelse på korets nordvæg (s. 3069). Udført af J. Magnus-Petersen 1875. Foto Arnold Mikkelsen 2018. – *Wall painting, the Adoration of the Magi, on the north wall of the chancel.*

går lidt i knæ, bærer pokaler, mens den forreste til gave rækker et horn frem, som Maria tager imod. Mens hun og barnet har kunnet følge akvarellerne, er kongerne Magnus-Petersens eget bidrag bortset fra det fremrakte horn (jf. fig. 76-77). Det originale motiv på den forreste konges sted må have været Johannes' far, Zacharias, der med blækhorn i hånden skrev barnets navn 'Johannes'.

Østligst på væggen ses Jesus stående alene i ørkenen og derpå Johannes, som prædiker for en gruppe jøder, af hvilke de forreste gestikulerer. Begge motiver følger akvarellerne (fig. 78-79), men den stående, enlige person har ikke været Jesus, men Johannes.

På korets østvæg nord for vinduet er vist *Jesu Døb* nogenlunde svarende til akvarellen (jf. fig. 70 og 80). En af de assisterende engle har måttet have hovedet rekonstrueret, og nogle tuer på jorden er

blevet bastant stiliseret af Magnus-Petersen eller en senere opmaling.

Syd for vinduet afbildes Jesus for Kajfas eller Pilatus (fig. 74). Man ser tre arkader med dommeren stående på en tronskammel i den midterste, idet han løfter højre hånd talende. Til venstre står Jesus besvarende, og til højre ser man en gruppe på fire stående jøder. Akvarellen (fig. 81) viser, at kun arkaden med Jesuskikkelsen og lidt af midtfiguren har kunnet tjene som forlæg; og det kan formodes, at det oprindelige motiv har været et andet.

En tegning til \dagger dekoration af korets vestvæg (fig. 151) viser over buen et lille kors og i sviklerne palmegrene. Det vides ikke, hvornår den blev overkalket.

Malerierne er udført med en blanding af fresco- og secco-teknik i farver, som har tilstræbt lighed med de oprindelige.²³²

Fig. 74. Kalkmaleri, Jesus for Kajfas eller Pilatus på korets østvæg i syd (s. 3070). Udført af J. Magnus-Petersen 1875. Foto Arnold Mikkelsen 2018 – *Wall paintings on the east wall of the chancel to the south, Jesus before Caiaphas or Pilate.*

3) 1926–27, udført af Johan Thomas Skovgaard på korets sydvæg (fig. 69 og 75) som supplement til Magnus-Petersens malerier. Mæanderne er ført igennem herfra, ligeledes inddelingen i arkader. Dog er den opstandne frelser midtfor alene omfattet af en stor medaljon. Han står med korsfanen i sin højre hånd og den venstre hævet vel-signende. Øst herfor ses Korsfæstelsen (fig. 75), hvor den gode og onde side er ombyttede, i vest Kvinderne ved Graven.

†*Kalkmalerier* (fig. 76–83 og 150), o. 1150, på korets (det oprindelige skibs) nord- og østvæg, visende i hovedsagen scener af Johannes Døberens historie fra Lukasevangeliet. Der findes ingen egentlig indberetning fra Magnus-Petersens hånd. Men han har i sit værk *Beskrivelse og Afbildninger af Kalkmalerier i Danske Kirker* fra 1895

givet en kortfattet redegørelse for det fundne og sine tolkninger af det.²³³ Hovedkilden til den tabte udsmykning er imidlertid 14 akvareller, kalker og tegninger fra hans hånd, der vel ikke kan være helt nøjagtige, men som stort set forekommer tilforladelige.²³⁴ De er dels udført i november 1874, før vesthvælvets nedtagning, dels i juni 1875.

De nævnte, *bevarede fragmenter*, der fremkom ved restaureringen 1976–79, er dels fundet på østvæggen under maleri fra 1875 (fig. 71), dels på de o. 1150 nymurede partier af vestvæggen, hvor nogle hæfter til sekundært placerede frådstenskvadre og dels på kvadre fremdraget af kirkegulvet (jf. fig. 84–85). Blandt fragmenterne er en mulig antydning af et ansigt, lidt af den øvre mæander (over korbuen) og en stump, der har krumning og derfor kan stamme fra korbuen. Fragmenterne er nu

Fig. 75. Kalkmaleri på korets sydvæg. Korsfæstelsen (s. 3071). Malet af Johan Thomas Skovgaard 1926-27. Foto Arnold Mikkelsen 2018. – *Wall painting on the south wall of the chancel. The Crucifixion. Painted by Johan Thomas Skovgaard, 1926-27*

synlige dels på østvæggen (jf. fig. 71), dels øverst på korets vestvæg i syd (fig. 84-85).²³⁵

Figurfrisen har været ca. 150 cm høj med kantning foroven og forneden af meget brede mæanderborter, den nedre åbenbart med små, retkantede 'ikoner', som de kendes fra især sjællandske kalkmalerier; man ser én med et lidt utydeligt brystbillede (fig. 150). På samme mæanders nedre kantstribe anes rester af en spinkel hvid bølgeranke på rød bund (fig. 72), der også kendes fra Ørridslev og Vrigsted kirker (s. 1320).

De indendørs scener udspilles under arkader, hvis svikler har kvadermurværk og derover en til dels perspektivisk arkitektur med kupler, der

veksler med gavle.²³⁶ De glatte søjler har attiske baser, mens kapitælerne over en ring, et sted dog et jonisk led (fig. 81), har form af kugler med omsluttende bladværk. Herover danner pude- og retkantled overgang til bueslagene, der vekselvis fremtræder røde og gule med dekoration af en forenklet æggestav af antik oprindelse. De udedørs scener kantes for en del af bånd med spinkle, lancetformede blade, lige som akvarellerne stedvis viser træer. Baggrunden har været blå med gult i visse arkader.

Personerne karakteriseres af frontalitet, undtagen de agerende, og af ægformede hoveder med buklet hår og øjne, der stedvis har mørke skygger

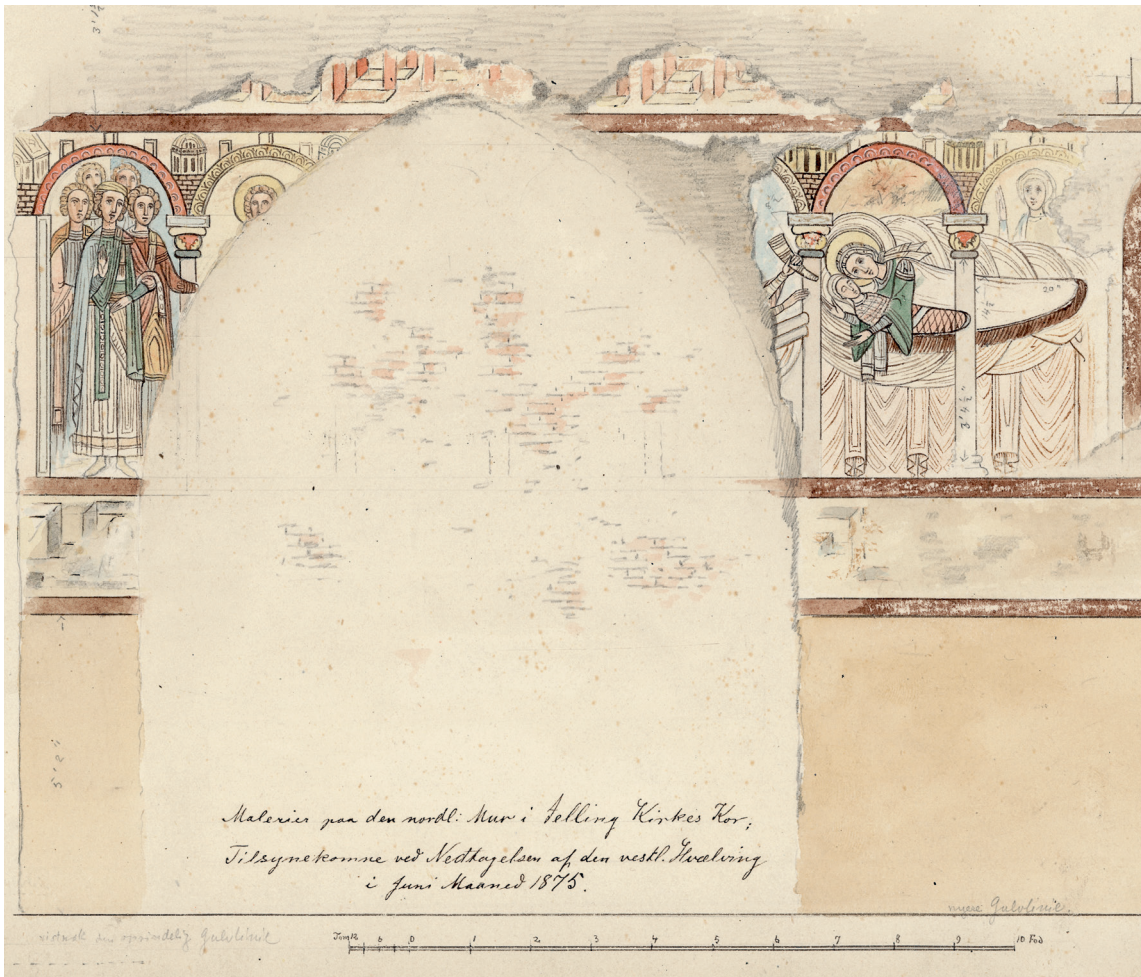

Fig. 76. Korets nordvæg, vestre del, med †kalkmalerier, o. 1150 (s. 3073-74). Akvarel udført af J. Magnus-Petersen juni 1875. – *The northern wall of the chancel, the western part, with †wall paintings, c. 1150.*

omkring (fig. 83). Fødderne peger lidt udad, som om figurerne svæver. Dragterne er stærkt stiliserede med kantede, uplastiske foldestriber, der stedvis er parcellerede. Det vil sige, at foldestriberne er lukkede forneden, så der dannes et netværk af parceller. Endvidere ses ejendommeligt tilspidsende bølgesømme.

Tolkningen af scenerne bygger i alt væsentligt på Ulla Haastrups bidrag fra 1972,²³⁷ der udførligt har tilbagevist ældre tydninger som en skildring af Jesu Liv (jf. kalkmalerier nr. 2).

På korets nordvæg sås i de to vestligste arkader (fig. 77 og 150) formentlig mødet mellem den stumme Zacharias og folket (Luk. 1,21-22).²³⁸ Fem personer,

vel folket, står i den vestlige, skæg- og gloriøse med fodsiderklædninger, der har tydeligt parcellerede folder.²³⁹ Den forreste jødes kappe danner spidse bølgesømme, og han bærer desuden et udsmykket skærf og et lille lin. Hans og en andens ansigter var øjensynligt i behold, mens de tre øvrige blot er antydet på akvarellerne.

Den forreste jøde løfter højre hånd til gestus og vender hovedet imod en person i naboarkaden, af hvilken kun glorien og lidt hår var i behold, vel en stående Zacharias.

Ikke blot denne, men også de følgende arkader var opslugt af buen ind til det tilføjede nordkapel (jf. fig. 77). Øst for denne ses lidt af en arkade

Fig. 77. †Kalkmaleri, Elisabeth i Barselsseng med den nyfødte Johannes, på korets nordvæg, o. 1150 (jf. fig. 76, s. 3074). Akvarel udført af J. Magnus-Petersen 1875. – †Wall painting, Elizabeth and the newborn John, on the north wall of the chancel (cf. fig. 76).

med to hænder, den ene fremholdende et horn (blækhorn) og derunder vistnok en skrivepult (fig. 76-77). Det må dreje sig om Zacharias, der skriver barnets navn 'Johannes' (Luk. 1,63), et motiv, der ikke kan have optaget mere end én arkade, idet den i vest må have stødt op til et vindue.

De følgende to arkader (fig. 76-77) viser Elisabeth liggende i barselsseng med den nyfødte Johannes ind til sig. Han er tæt svøbt, og hun rækker begge hænder modtagende imod Zacharias. Mens barnet savner glorie, er moderen gloriøst og bærer et opbundet hovedklæde samt en prægtig kjortel med lange, vide ærmer. Store puder danner foldede bølger over og under sengen, der på byzantinsk vis har

form af en madras, hvis drapering falder helt ned til gulvet. En kvinde, der er antydnet ved fodenden med løftet hånd, kunne, som foreslået af Haastrup, være Jomfru Maria i rollen som fødselshjælper. ²⁴⁰ Men i så fald er det mærkeligt, at hun savner glorie. Et 2001-02 fundet maleri af samme malere i Tamdrup Kirke ved Horsens har åbenbart et tilsvarende motiv, men viser hele to gloriøse personer bag sengen (DK Århus 5098 med fig. 52). Det er ikke udelukket, at det samme kan have været tilfældet i Jelling, hvor der findes en pudsreparation netop over sengens fodende (jf. fig. 76).

Herefter følger efter det østlige vindue en række udendørs scener. Først Johannes i ørkenen (Luk.

Fig. 78. Korets nordvæg, østre del, med †kalkmalerier fra o. 1150 af Johannes' Prædiken i Ørkenen (s. 7075). Akvarel udført af J. Magnus-Petersen november 1874. – *St. John preaching in the wilderness*. †Wall painting c. 1150 on the north wall of the chancel.

3, 3-11) fordelt på to optrin (fig. 78). Vestligst står han alene,²⁴¹ frontalt med hænderne løftet til talegestus og øjensynligt et velbevaret hoved (jf. fig. 83), der har sorte skygger om øjnene som i Ørridslev og Vrigsted kirker (s. 1320). Han er iført fodsid kappe og en knælang kjortel med bølget krave. På den anden side af et palmetræ står han igen, højere og nu anderledes klædt. Johannes vender sig halvt imod en gruppe på hen ved ti mænd, der nu ved deres spidse og rundpuldede hatte er klart vist som jøder; en af dem ses med et trevlet hageskæg. Johannes rækker højre hånd forklarende frem, mens han i den venstre holder

et skriftbånd med versalskrift, der strækker sig helt hen over tilhørerne: »[V]ox cla[mantis in deserto]« (Der er en røst af en, som råber i ørkenen, Luk. 3,4, Joh. 1,23).

På østvæggen nord for vinduet var fremstillet *Jesu Døb* (fig. 80). Han står centralt i et flerpas med flodens bølgende vand, frontal med benene samlede og fødderne pegende udad, nogen bortset fra et lille lændebind. Højre hånd holder han foran underlivet, og den venstre er hævet for brystet. Bag hovedet stikker gloriens korsarme lidt ud over gloriananden som hos Gudfader i Tamdrup Kirke (DK Århus 5099). Johannes træder et

Fig. 79. Akvarel af \ddagger kalkmaleri på den østligste del af korets nordvæg (s. 3075). Jøder lyttende til Johannes' prædiken i ørkenen. Udført af J. Magnus-Petersen 1875. – Watercolour of wall paintings on the easternmost part of the north wall of the chancel. Jews attending St. John preaching in the wilderness.

lille skridt frem fra venstre og hælder med højre hånd vand ud over Jesu hoved. Bag Johannes, iført den traditionelle kamelhårspels, ses et træ, og til højre står to ranke og frontale engle med vidtstrakte vinger, der er iført lange gevandter og holder hvert sit klæde.

Syd for vinduet viser akvarellerne måske et af *Jesu undere* (fig. 81), snarest i så fald, som foreslået af Ulla Hastrup, Brylluppet i Kana. Af to (vel ud af tre) erkendelige arkader viser den nordre en

stående Jesus, nu vistnok med skæg (jf. fig. 82), der hæver højre hånd handlende imod resterne af den følgende. Heri ses klædefolder tilhørende det mellemste af en person, Maria(?), der løfter højre hånd imod Jesus. En smal, vandret drapering i hoftehøjde kunne antyde, at figuren har været siddende.

Teknik og farver. De bevarede småfragmenter (fig. 71) viser en op til 8 mm tyk, kridthvid mørtelpuds med fin glitning og malerispor.²⁴² Resterne

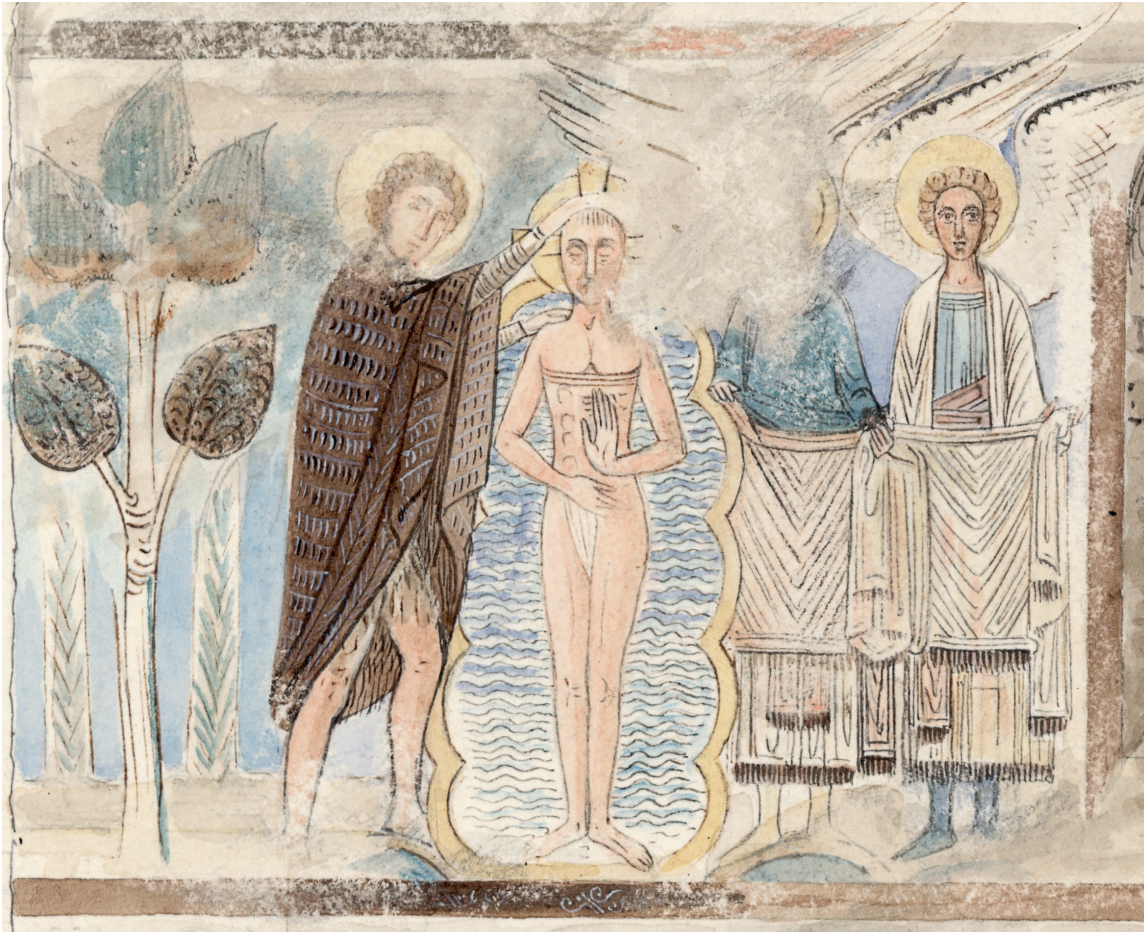

Fig. 80. †Kalkmaleri, Jesu Døb, nordligst på korets østvæg, o. 1150 (s. 3075). Akvarel udført af J. Magnus-Petersen 1874. – †Wall painting, Baptism, on the eastern wall of the chancel.

af mæanderfrisen på vestvæggen over korbuen viser spor efter fire vandrette 'slaglinjer', fremkaldt med en farvemættet snor, der er svirpet ind imod pudsen som styrelinjer for malerne.²⁴³

Magnus Petersen fandt 1895 den prædikende Johannes og Jesusfiguren syd for østvinduet 'bedst bevaret og langt bedre malet end det øvrige'. Farverne havde her været 'mere pragtfulde og bedre indtrængte i den glatte pudslade', mens fødsels- og dåbsscenerne havde mindre fastsiddende farver og tænkes udført af en 'medhjælper'. Som tegn på, at malerierne var udført som fresker (på våd puds), anførte Magnus-Petersen bl.a. 'de fastsiddende farver, spor af såkaldte stødfuger omkring ansigter og palmetræets krone samt indridsede konturer i den nederste bort.'²⁴⁴ Den forskel mellem en me-

sters og en svends arbejde, der her arbejdes med, skyldes snarest blot forskellig bevaring.

Til farverne er akvarellerne reelt de eneste kilder. Poul Nørlund og Egmont Lind fremhæver, at der mod sædvane er brugt blå ikke blot som baggrund, men også i dragterne.²⁴⁵ Den blå og gule baggrund har afvejet fra Tamdrups, der er grøn og hvidgrå.

Program. Udsmykningen, som foruden koret må have omfattet triumfmuren (og skibets langmure?), har siden Magnus-Petersen været opfattet som en traditionel Kristusberetning. Efter Ulla Haastrups nytolkning 1972 er det imidlertid godtgjort, at der hovedsagelig er tale om Johannes Døberens historie, der kan have været indledt på korets vestvæg i nord med *Bebudelsen for*

Fig. 81. Akvarel af kalkmaleri på korets østvæg syd for vinduet. Måske brylluppet i Kana (s. 3076). Udført af J. Magnus-Petersen 1875. – *Wall paintings on the east wall of the chancel south of the window. The wedding in Kana(?)*.

Zacharias, og som bør have haft *Besøgelsen* som motiv, hvor kapellets arkade senere er brudt igennem. Johannesserien leder tydeligvis frem til Jesusscener i korets sydside, men om der har været tale om en række af hans underer, må anses for usikkert.²⁴⁶ Da malerierne savner et motiv som fokus for nadveren, må et sådant have været til stede i form af en *Majestas Domini* og/eller et krucifiks som alterprydelse eller glasmaleri.

Værksted, stil og datering. 1895 fandt *Magnus-Petersen*, at malerierne måtte høre til de allerældste i

Danmark, hvilket ikke siden er betvivlet, og at de havde en påfaldende byzantinsk karakter.

1924 fremførte *Francis Beckett*, at maleriernes 'stramme, ceremonielle holdning, de få, konventionelle håndbevægelser, de karrige omrids og de stive linjer i klæderne unægtelig gjorde indtryk af høj ælde'. Han sammenlignede klædefolderne og æggestaven med malerier i et manuskript tilhørende begyndelsen af 1100-tallet fra St. Albans Kloster i Østengland. Men først og fremmest fandt han en helt nær parallel i nogle kalkmale-

Fig. 82-83. 82. Skitse af Kristi hoved på korets østre væg (s. 3076). 83. Skitse af Johannes hoved (tolket som Kristi hoved) på korets nordre væg (s. 3073 og 3075). Tegnet af J. Magnus-Petersen 1874. – 82. Sketch of head of Christ on east wall of chancel. 83. Sketch of head of John (interpreted as head of Christ) on north wall of chancel.

rier fra o. 1075 i Hildesheims Domkirke i Sachsen, som også kun kendes fra tegninger. Beckett kunne samtidig konstatere, at Jelling ligger langt fra kirkelige kulturcentre (domkirkebyer og klostre), og han mente, at de 'skyldte kongsgården i Jelling deres tilblivelse'. Endelig fandt han i de da nyfundne kalkmalerier i Ørridslev Kirke ved Horsens et arbejde, som kunne tilskrives samme mester som i Jelling (Jf. *DK Århus* 4743).²⁴⁷

En omfattende behandling i Poul Nørlunds og Egmont Linds »Danmarks romanske Kalkmalerier« 1944 var ikke mindst ikonografisk og fandt særligt sine billedlige paralleller i det vestlige Tyskland. Ligeledes sluttede værket sig til Becketts henvisning til malerierne i Hildesheim.

De 1934 fundne kalkmalerier i den store, basilika i Tamdrup ved Horsens føjede Nørlund til Jellings som en tidlig malerigruppe, idet de mere bevægede billeder i Ørridslev opfattedes som lidt yngre.²⁴⁸ Nørlund daterede Jellings malerier til begyndelsen af 1100-tallet og undrede sig som Beckett over stedets øjensynlige status som 'kulturcentrum endnu i 1100-årene'.²⁴⁹ Mod dette vendte Tage E. Christiansen sig 1968, idet han be-

stred, at vikingekongesædet havde bevaret sin status langt ind i middelalderen. Det havde snarere været Tamdrup, der var centrum for Jellingegnens rige kalkmaleri og metalkunst.²⁵⁰

1970 var den svenske kender Aron Andersson den første til at sammenligne klædefoldernes gentagne lineære karakter med den vesttyske kunst, som har været knyttet til guldsmedenavnet Roger af Helmarshausen, og som vil implicere en datering af Jellings og Tamdrups malerier efter 1100.²⁵¹

I forlængelse af Ulla Haastrups nytolkning af motiverne 1972 foreslog hun, at kirken havde været indviet til Johannes Døberen, og at formodede, træbyggede forgængere derfor kunne have haft karakter af en art tidlige dåbskirker ved kongesædet (jf. s. 3005).²⁵² Stenkirken med dens malerier dateredes 'omkring år 1100'.²⁵³

1986 rykkede samme forfatter sin datering af Jelling-malerierne tilbage til 1080-1100, Tamdrups til 'slutningen af 1000-tallet' (lidt yngre?). Nydateringen skyldtes en vigtig inddragelse af rhinlandsk malerkunst fra perioden 1050-1100 både i håndskrifter og kalkmalerier herunder kalkmalerier i

St. Gereons Kirke i Köln (dog henført til byens domkirke) og i Xantens Domkirke.²⁵⁴

Som et gensvar på tilbagedateringen fremlagde Knud J. Krogh i samme publikation en dendrokronologisk datering af Tamdrup Kirke til de første årtier af 1100-tallet.²⁵⁵ Den betyder, at i hvert fald Tamdrups malerier er fra disse årtier,²⁵⁶ og vel derfor også Jellings.

I Henrik Græbes fremlæggelse af malerierne i Tamdrup 1991 fremhævede han en afhængighed af den samme rhinlandske (og westfalske) maler-

kunst som Ulla Hastrup, og han uddybede Anderssons jævnførelse af de kantede folder i (den såkaldte) Roger af Helmarshausens kunst.²⁵⁷

Søren Kaspersen gik 1992 videre i samme spor. Han sammenfattede de jyske maleriers strenge og højtidsfulde stil som senottonsk (efter det tyske kejserdynasti Ottonerne). Kaspersen kunne eftervise, at de jyske maleriers geometriske parcellering af klædefolderne ikke optræder helt udtalt for Roger af Helmarshausen-stilen, og at Jelling-gruppens malerier derfor snarest må falde

Fig. 84. Korets vestmur i delvist ukalket frådstensmurværk med rester af oprindeligt pudslag og svage spor af kalkmaleri (s. 3071). Foto Arnold Mikkelsen 2018. – *West wall of chancel in partly unlimewashed calcareous tufa masonry with remains of original plastering and faint traces of wall painting.*

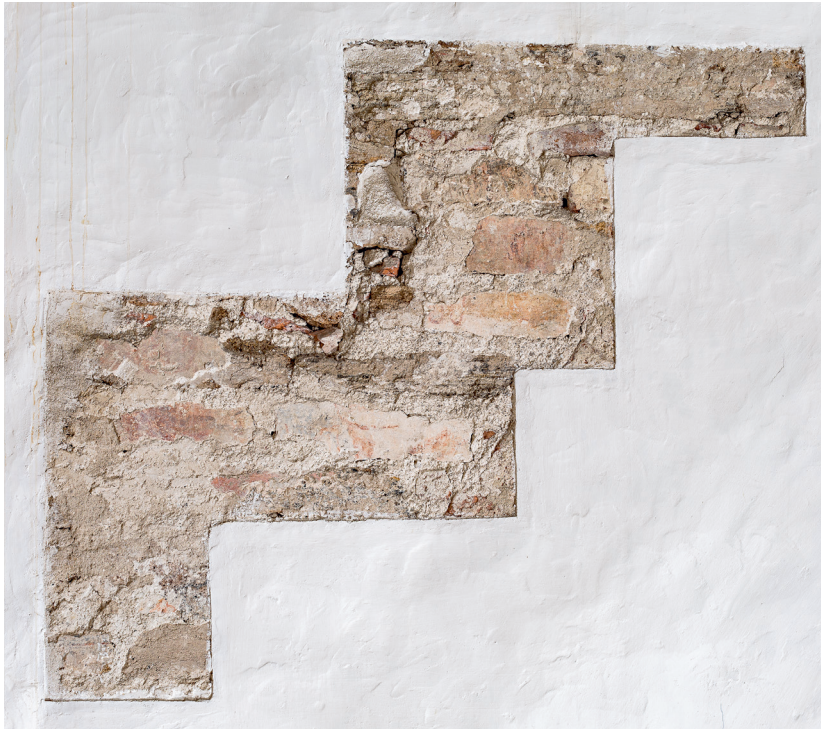

Fig. 85. Detalje af fig. 84. Foto Arnold Mikkelsen 2018. – *Detail of fig. 84.*

efter 1100. I lyset af den dendrokronologiske datering i Tamdrup præciserede han diplomatisk, at det jyske værksted 'i hvert fald har arbejdet ind i 1100-tallet, hvis da ikke dets samlede virksomhed falder efter 1100'.²⁵⁸

Danmarks Kirkers behandling af malerierne i Tamdrup 2002 og af nye maleriagttagelser og fund i Stenderup og Vrigsted kirker har tilføjet flere elementer. Sammenhængen med Tamdrup, som er meget nøje dokumenteret af Nørlund og Lind, kan yderligere cementeres ved flere usædvanlige småtræk som det trevlede skæg, der ses både på Magnus-Petersens akvarel af Johannes' prædiken (fig. 78) og hos den korsfæstede i Tamdrup. Der må have været tale om de samme malere. De udstikkende korsender på Dåbens Kristusglorie har ikke blot sidestykke i Tamdrup, men også på Nationalmuseets gådefulde krucifiks fra Lundø Kirke, og der er næppe tvivl om, at der er tale om endnu et ottonsk træk.²⁵⁹

Værkstedet, og der bør kun have været ét, må ikke blot have arbejdet med antikverede senotonske forbilleder og have optaget Roger af Hel-

marshausenske stiltræk. Det må også have fungeret langt op i 1100-tallet som et yderst konservativt kunstmiljø.²⁶⁰ I Vrigsted Kirke findes der, sammen med fragmenter i udpræget 'Jelling-stil', en scene med næsten karikerede profilhoveder, der er uforenelige med de nævnte tyske forbilleder og i stedet peger hen imod engelsk bogmaleri fra o. 1125-50 såsom Skt. Albans Psalteret (s. 1316-28).²⁶¹ Og i Stenderup optræder (formodede) \ddagger engle, med stiltræk som Jellings, sammen med et frodigt rankeværk som i andre malerier på egnen, der må dateres så sent som o. 1175-1225 (s. 1664-66).

Selv om Jellings malerier vel hører til de ældste af deres art, er der ingen tvingende grund til at anse dem som noget nøglemonument. Her er med rette peget på Tamdrup.²⁶² Maleriernes datering må ikke alene følge Tamdrups naturvidenskabeligt underbyggede til første del af 1100-tallet (jf. ovf. med note 255). Den må også af stilistiske grunde kunne sættes o. 1150. Dette ville vel også rime med, at udsmykningen ikke knytter sig til kirkens første byggefase, men til den anden, hvor kormalerierne udføres i det tidligere skib.

Fig. 86. Kirkens indre set mod øst med et †marmorkors som alterprydelse. Foto o. 1925. – *Interior of the church looking east with a †marble cross as altar decoration, c. 1925.*

INVENTAR

Oversigt. Ældst er den forholdsvis enkle romanske granitdøbefont. Middelalderlige er også seks udskårne apostle og en Skt. Katarina, der har hørt hjemme i en sengotisk altertavle. De er som det eneste træinventar ældre end kirkens brand 1679 og kan derfor meget vel være bragt til andetstedsfra. Et sydtysk dåbsfad må dateres o. 1575, og prædikestolen fra o. 1625 er erhvervet 1683 fra Hover Kirke. Dens himmel bærer spejlmogrammer for Christian V og senere regenter, der har besøgt kirken. Alterstagerne kan være anskaffet før eller efter branden. Alterdisken er skænket af Hermann Friedrich von Boyneburg til Brandbjerg, og kalken er leveret 1874 af Christian Erhardt Obbekjær i Vejle. En klokke, som er støbt 1721 af Laurentz Strahlborn i Lübeck, er først kommet til kirken 1805 eller snart derefter fra Kolding Hospital. En anden er støbt 1789 af D. C. Herbst i København.

Indretningen bærer præg af de to seneste minimalistiske restaureringer 1979 og 2000, den første ved arkitekt Arne Karlsen, Skivholme,²⁶³ den sidste efter design af kunstneren Jørn Larsen.²⁶⁴ På hans alterbord, af rød granit, er der ingen egentlig alterprydelse, idet fokus udgøres af glasmaleriet og kalkmalerierne bag-

ved. Bænkene er helt enkle og korte for at give plads til kunstnerens gulvudsmykning. Bortset fra prædikestolen står alt træ i rummet blankt. Til dets nøgternhed bidrager det, at en række værdifulde gravminder fra 15-1600-tallet er blevet afgivet til VejleMuseerne 1997.

Tidligere indretning. Kirkens brand 1679 (s. 3060) skal have ødelagt 'så mange herlige antikviteter og monumenter, som haver været udi'.²⁶⁵ Frem til ulykken fandtes måske en (†)altertavle fra 1500-25, hvorfra syv figurer kan være bevaret. En †prædikestol er nævnt 1614, da den blev malet, og af stoleværk omtales både en †degnestol og et sæt †herskabsstole for Fårupgård (1593). Allerede 1614 kunne kirken bryste sig af et tårn, noget der ellers hørte til i bykirker.

Andet var endnu mere specielt for Jelling Kirke og udmærkede den i lyset af højene og runestenene som en art kongeligt mausoleum. Væggene havde paneler, og rundt på dem var alle Danmarks konger 'afskildrede (malede som portrætter) lige som på Københavns rådhus'. Og i forbindelse med lensmanden Caspar Markdanners restituering af den store runesten, havde han 1586 opsat en †mindetavle i kirken med gengivelse og udtydning af tegnene. Efter runegranskerne Ole Worms og præsten Jørgen Pedersen Lemvigs korrek-

Fig. 87. Kirkens indre set mod øst. Foto Arnold Mikkelsen 2018. – Interior of the church looking east.

tioner af læsningen foranledigede kongen 1648, at en ny \dagger tavle skulle udføres ‘med den rigtige afskrift’.

Branden må have raseret det indre, uanset at tagkonstruktionen over koret åbenbart overlevede (jf. s. 3060). Det eneste, der kan have overlevet (ud over alterstager og døbefont), er som nævnt de gotiske alterfigurer.²⁶⁶ Den følgende *nyindretning* trak ud til 1684 og muliggjordes ved en støtte på 300 rdl. fra Christian V og 265 fra hans hoffolk som en rosende \dagger tavle meddelte over korbuen. De gotiske figurer fik plads på en ny (\dagger)altertavle, der havde (eller siden fik) et maleri af Nadveren. På anskaffelsen af den nuværende prædikestol 1683 sparede man som nævnt ved at købe en brugt fra Hover Kirke.

Herefter fandt sognepræsten Mouritz Mouritzen Højers i sit skrift ‘til Jellings pris’ 1721 både altertavlen og prædikestolen ‘sirligt og kønt udstafferet’. Han anfører dog også udtrykkeligt, at kirken før branden var ‘mere anselig end nu’.

1856 havde altertavlen ‘malerier’, altså flere, der da blev opfriskede og ferniserede, og ved samme tid omtales en præsterækketavle, der var anført i midtfeltet på Jakob Hardenbergs og Maren Skrams (\dagger)epitafium. Med restaureringen 1874-75 og kalkmaleriernes indtog i koret kom altertavlen på loftet, hvor den er gået til undtagen middelalderfigurerne. De blev ironisk nok

reddet ved en tid at være i privatbesiddelse, hvor de til tænkes en anvendelse som pryde på en sofa. Som afløser for altertavlen opsatte man et lille \dagger kors af marmor.

O. 1900 fik kirken nye \dagger stolestader i skønvirkestil, og 1935 blev prædikestolen håndfast restaureret. Et samtidig opsat \dagger pulpitur i vest blev nedtaget 1961, samtidig med at et orgel leveredes af Marcussen & Søn, Aabenraa. Ved restaureringen efter udgravningen 1979 blev indretningen gennemgribende fornyet med et spinkelt, bart \dagger alterbord af træ på tværfodder, en tresidet \dagger alter-skranke og stader i form af enkle bænke i blankt træ.

Alterbordet fra 2000 er massivt, udført af rød granit i buet form efter skitse af Jørn Larsen.

\dagger *Alterborde*. Efter kirkebranden blev alteret ‘muret’,²⁶ og 1862 skulle stenbordet beklædes med brædder, så klædet ikke skulle rådne.⁹³ Et \dagger alterbord fra 1979 bestod af to simple bukke i blankt træ, der bar en tynd bordplade.

\dagger *Alterklæder*. 1676 anvendtes ‘en gammel syet silkedug’ til alterklæde; syningen var med rødt.²⁶ 1854 anskaffede man et rødt alterklæde af silkefløj med guld kors.⁹³

Fig. 88. Fire figurer fra en sengotisk fløjaltertavle o. 1500–25. Fra venstre ses Skt. Katarina, Jakob den Ældre, Paulus og Bartholomæus (s. 3084). Foto Arnold Mikkelsen 2018. – *Four figures from a Late Gothic winged altarpiece, c. 1500–25. From the left, St. Catherine, St. James the Elder, St. Paul and St. Bartholomew.*

(†) *Tidligere alterprydelser.* 1) Måske en sengotisk fløjaltertavle fra o. 1500–25, hvoraf er bevaret seks apostle og en Skt. Katarina, nu ca. 65 cm høje (fig. 88–89).²⁶⁷ Fløjaltertavlen stammer dog ikke nødvendigvis fra Jelling Kirke, idet dens figurer først er belagt her efter branden 1679, da de fik plads som udsmykning på (†)nr. 2. Næsten alle figurer er ved en hårdhændet restaurering 1937 kompletteret forneden og har fået attributterne tilfældigt fornyet. De må oprindeligt have haft plads på en altertavles fløje. Siden 2000 er de opsat i række på en plade af blankt træ.

Fra venstre ses: 1) *Skt. Katarina* (fig. 88) kronet, med udslået hår og en opslået bog i højre hånd. Hendes sværd, der holdes med spidsen i jorden af den venstre, er fornyet. Før restaureringen var det gamle sværdfæste i behold, mens underben og fødder var afsavede. *Apostlene* har langt krøllet hår og skæg og bærer fodsider dragter. 2) Jakob den Ældre (fig. 88) med pilgrimshue, rejsetaske, åben bog i venstre hånd og i den højre en vandringsstav, der er fornyet ligesom armen. Det samme gælder højre del af fodstykket. 3) Nu Paulus (fig.

88), med skipperskæg og bog under højre arm. Venstre arm med sværd er en fornyelse ligesom fødder og fodstykke. 4) Nu Bartholomæus (fig. 88), med ny kniv i højre hånd; med den venstre løfter han kappen. 5) Nu Judas Taddæus med nyt spyd i højre hånd og en bog liggende på den venstre. Flenskalidet og formentlig oprindeligt Peder. Fodstykke og fødder er stort set de gamle. 6) Uidentificeret med opslået bog i venstre hånd; højre arm med nøgle er ny ligeledes fodstykket. 7) Nu Johannes, skægløs med opslået bog i venstre hånd, en ny kalk i den højre. Fødder og fodstykke nye. Måske oprindeligt Mattæus.

Figureerne står hovedsagelig afrensede med fernisering, brunt hår og gyldne klædebræmmer samt attributter.

Altertavlen må have været af almindelig fløjtype med oprindeligt 12 apostle anbragt i fløjene, Katharina måske med andre helgener yderst i midtskabet. Figureerne har så nøje sidestykker i en apostelrække på et pulpitur i Løgum Klosterkirke, at de må formodes udført i det samme værksted (*DK Sjyll* 1121, 2846). Figureerne kan som

nævnt være reddet ud fra branden 1679, men er muligvis erhvervet andetstedsfra efter den. De fik herefter plads på nedenstående altertavle.

2) 1679-83. Bevaret er kun de sekundære middelalderfigurer (fig. 88-89). 1730 fandtes tavlen 'sirligt og kønt udstaffet',²⁶⁸ og 1821 kaldtes den 'temmelig gammel med udskårne træbilleder' og Nadveren malet i midten. En forgyldt indskrift indeholdt et bibelsprog og ordene »Sursum Corda« (opløft jeres hjerter).²⁶⁹ De udskårne træbilleder må have været middelalderfigurerne, der vel har været opsat ovenpå og ved siderne.²⁷⁰ 1856 havde tavlen 'malerier' (altså flere), der da blev opfriskede og ferniserede, mens træværket skulle opmales med ny forgyldning.⁹³ Ved restaureringen 1874-75 lod man tavlen nedtage og henlægge på loftet. Med denne usynliggørelse fulgte man kalkmalerirestauratoren Magnus-Petersens vurdering, at figurerne hverken ved deres alder eller udseende havde nogen værdi.

O. 1893 kravlede en nybegt lærer op på loftet og fandt noget godt egetræ, heriblandt figurerne, som kunne blive til en sofa.²⁷¹ Han fik lov at tage noget med og kom siden tilbage med en kollega fra København, som 'var en samler af slige ældre dele og havde interesse af at opstille dem i sin stue'. Da de to havde en anbefalingskrivelse med fra seminariets forstander, fik de lov at fjerne endnu mere.

Nu protesterede beboerne over, 'at sådan en degn' skulle løbe med deres apostle og skrev til Nationalmuseet, som svarede igen, om der var hold i de 'muligvis overdrevne rygter'. Kirkeværgen forsvarede sig med Magnus-Petersens lave vurdering af de 'af ælde medtagne og ikke så lidt brøstfældige ting'.

Figurerens ihændehaver, cand.phil. Chr. Nielsen, fik herefter et officielt brev fra Nationalmuseet, som han besvarede med udflugter om, at figurerne absolut intet var bevendt. De var

Fig. 89. Fire figurer fra sengotisk fløjaltertavle o. 1500-25 (s. 3084, jf. fig. 88). Foto for restaureringen 1937. – *Four figures from a Late Gothic winged altarpiece, c. 1500-25 (cf. fig. 88).*

Fig. 90. Kalk, 1874, er leveret af Christian Erhardt Obbekjær i Vejle (s. 3086). Foto Arnold Mikkelsen 2018. – *Chalice, 1874, supplied by Christian Erhardt Obbekjær in Vejle.*

overmalede fire-fem gange, havde ingen fødder, næser, hænder eller 'emblemer' og var i den grad sammenflasket 'med gotiske stykker og rokokoprydelser'. Han havde reddet dem fra 'en hulter til bulter-tilstand udsat for fugt og ugleekskremitter', og de var på deres plads i hans stue.

Museet erkendte, at der var handlet i god tro, og foreslog så en handel, idet Nielsen kunne donere kirken midler til en messehagel imod at beholde effekterne. Det havde han imidlertid ikke råd til, hvorfor disse kunne afhentes på hans adresse i København. Nielsen må have haft ni skulpturer, for to \dagger figurer manglede og blev afkrævet ham af museet 'som aktstykker fra kirkens historie i middelalderen'. Han havde imidlertid brugt dem som løn til en sproglærer (i fransk?), og de var ikke til at opdrive, da de for længst var forsvundet til Paris.

Tilbage i kirken kom de syv figurer atter på loftet, hvor Chr. Axel Jensen så dem 1906. Han konstaterede farverne gråt og zinnoberrødt, men

ellers ikke 'ringeste spor af oprindelige farver'. En istandsættelse ville 'være billig', og figurerne burde anbringes nede i kirken eller overlades til et museum, 'inden de forsvinder for anden gang'. 1920 var de taget ned for fotografering (fig. 89), og 1937 blev figurerne ødelæggende restaureret. 1957 blev de anbragt på brystningen af et orgelpulpitur (†nr. 1), og 1979 lod man dem opsætte østligst på skibets nordvæg. Siden 2000 på tårnrummets nordvæg med bagklædning i blankt træ.

Som supplement til figurerne er 1985 udført yderligere seks *apostle*, der er skåret af lærer Henry Bayer, og da blev opsat i kirkens sydvestre hjørne. Siden 2000 på tårnrummets sydvæg.

3) Efter 1874-75 havde kirken ingen egentlig alterprydelse foran kalkmalerierne, idet der kun på alterbordet stod et \dagger kors af marmor (jf. fig. 86).²⁷²

Altersølvet består af dele fra forskellig tid. *Kalken* (fig. 90) fra 1874 er leveret af Christian Erhardt Obbekjær i Vejle, 24,5 cm høj.²⁷³ Den har cirkulær fod og er drevet seksdelt op imod en linseformet knop. Det stejle bæger er let svajet og har på siden graveret en bladkrans omkring skriveskrif-

Fig. 91. Undersiden af disk, 1699, givet af Hermann Friedrich von Boyneburg kaldet von Holstein til Brandbjerg i Kollerup Sogn (s. 3087). Foto Arnold Mikkelsen 2018. – *Underside of paten 1699, donated by Hermann Friedrich von Boyneburg, called von Holstein of Brandbjerg, in Kollerup Parish.*

Fig. 92. Oblatæske, 1861, givet af »Præstegaarden«, udført 1861 af Julius Rudolph Hogrefe i Vejle (s. 3087). Foto Arnold Mikkelsen 2018. – *Wafer box, 1861, donated by "the Parsonage", made in 1861 by Julius Rudolph Hogrefe in Vejle.*

ten: »Jelling Kirke 1874«. På fodens underside ses guldsmedens stempel²⁷⁴ samt et Vejlemærke og sikkerhedsgraving. *Diskon* er fra 1699, og bærer giverindskrift for Hermann Friedrich von Boyneburg kaldet von Holstein til Brandbjerg (Kollerup Sogn), tværmål 14,5 cm. På fanen ses et cirkelkors, og på undersiden (fig. 91) er med skriveskrift graveret: »Dette er For Ereit (foræret) af den Her Oberste Hermand Frederich Von Böinggennbürig Genandt Von Haenen Stien 1699«.

†*Altersølv*. 1676 havde kirken kalk og disk af tin, der blev omstøbt 1684.²⁶ På en til den bevarede disk hørende kalk så man på bægeret graveret oberstens våben og årstallet »1699«.³ Et †*sygesæt*, udført 1735 af Peder Nielsen Satterup i Fredericia, er bortkommet midt i 1900-tallet.¹⁸⁴

En *oblatæske* (fig. 92) er udført 1861 af Julius Rudolph Hogrefe i Vejle.²⁷⁵ Den ovale æske, 12×9 cm, 4 cm høj, er glat med let hvælvet låg. På undersiden er graveret med skriveskrift: »Til Jelling Kirke fra Præstegaarden d. 11. juni 1861«. Her findes også guldsmedens stempel og Vejles bymærke.²⁷⁶

En *alterkande* (fig. 93) fra 1872 er leveret af Laurids Grønlund i Odense, 37 cm høj. Den har cirkulær fod, ovalt, voksende korpus og en kon-

kav hals samt tud og svungen hank. På korpus er graveret en medaljon med kirken og Nordhøjen, og modsat ser man dronning Thyra med slør og krone. Hun knæler foran gravhøj og kirketårn og er ledsaget af disse ord med skriveskrift: »Til Jelling Kirke fra Præstegaarden i Anledning af d. 21. April 1869 og d. 24. September 1872«. Under foden ser man Odenses bymærke og guldsmedens ligeledes gentagne stempel (fig. 152).²⁷⁷

Alterstagerne (fig. 95), vel fra o. 1650–84, er svære, 63 cm høje og hviler på kugletæer. Den profilerede fod er cirkulær og har ved overgangen til balusterskafte et seksidet led med tomme skjolde. Flad lyseskål med fornyede torne. De aldrig udfyldte skjolde kan have været beregnet til

Fig. 93. Alterkande, 1872, givet af »Præstegaarden«, udført 1861 af Laurids Grønlund i Odense (s. 3087). Foto Arnold Mikkelsen 2018. – *Altar jug, 1872, donated by "the Parsonage", made in 1861 by Laurids Grønlund in Odense.*

Fig. 94. Interiør af koret med alterbord og korskranke fra 1979 (s. 3088). Foto Jesper Weng. – Interior of chancel with Communion table and chancel rail from 1979.

våbener for givere (hoffolk med Christian V? jf. s. 3083). Ældre *†alterstager* nævnes 1676.²⁶ Nyere *syvstage*.

Et *†ildkar* i inventariet 1684 har formentlig ikke (som så ofte) været et middelalderligt røgelseskar, men er vel anskaffet efter branden.²⁶ Det må have været brugt til at hente ild til alterlysene.

†Messehagler. 1676 var haglen af rødt, blommet fløjel 'med guldknipling til kors', og 1678 var både hagel og særk blevet stjålet.²⁶

Alterskranken er udført 2000 efter skitse af Jørn Larsen. Den er trekvartcirkulær af sortmalet jern. *†Alterskranker*. 1681 brugtes 'til sæde for kommunikanterne' ni alen lægter²⁶ vel til en skranke tværs over korgulvet. 1730 blev der sat et nyt 'tralværk' for alteret.²⁷⁸ Det betegnedes 1833 som for gammelt, smalt og lavt, og et nyt skulle 'udstoppes'.³ 1870 skulle altergelænderet males med ege-

træsfarve, og 1873 ønskede man et nyt og meget større, svarende til Skibet Kirkes.⁹³ Det anes, halvcirkulært og med drejede balustre, på et fotografi fra o. 1925 (fig. 86). 1979 indsatte man en tresidet skranke af pindeværk i blankt træ (fig. 94).

Døbefont (fig. 98 og 153), romansk af granit, 103 cm høj, måske ikke kirkens oprindelige (jf. *†døbefont* ndf.) Foden er formet som en pyramidestub over platte med spinkel omløbende vulst og en større ved overgangen til det kraftige, koniske skaft. Kummen, tværmål 78 cm, er cylindrisk, glat med attisk profil langs mundingsranden. Efter branden var kirkens font 'sprukken i stykker' (hvilken? jf. ndf.),²⁶ og 1882 lod man den afrense for maling. I 1873 stod fonten åbenbart i koret, hvor den skulle anbringes 'længere mod syd' af hensyn til en lænestol for præsten.⁹³ Nu i skibets nordøsthjørne.

Endnu en romansk \dagger døbefont af granit må være forsvundet 1874 eller kort før, men kendes fra en tegning (fig. 97). Den viser en baseformet fod med hjørneknopper, to modstillede i form af et mands- og et vædderhoved; skjoldfelterne viste en geometrisk figur, to volutter og et firfødsdyr. En attisk profil dannede overgang fra foden til et kort cylinderskaft, der bugede ud i en cylindrisk kumme med omløbende vulst forneden og langs randen. Under tegningen er anført »Döbefunt i Jellinge Kirke«. Og nederst er med en anden, gnidret skrift noteret: »NB. Denne døbefont fandtes ikke i November 1874«. Det kan ikke afgøres, om denne eller den bevarede font er kirkens oprindelige.

Et muligt \dagger vievandskar er fundet ved udgravning af grunden til et hus i byen.²⁷⁹

Dåbsfadet (fig. 96), fra o. 1575, er et sydtysk arbejde af drevet messing, tværmål 64 cm. I bunden har det en medaljon med fremstilling af Bebudelsen, kranset af et udpudset minuskelbånd og en frise med hjort og hund. På fanen små stemplede ornamenten. Fadet tilhører en udbredt type (jf. eksempelvis s. 2650).

Fig. 95. Alterstager, vel fra o. 1650-84, (s. 3087). Foto Arnold Mikkelsen 2018. – *Altar candlesticks, presumably from c. 1650-84.*

Fig. 96. Dåbsfad, o. 1575, sydtysk (s. 3089). Foto Arnold Mikkelsen 2018. – *Baptismal dish, c. 1575, South German.*

Prædikestol (fig. 99), o. 1625, erhvervet 1683 fra Hover Kirke og præget af restaurering dette år og 1935. Kurven har fire fag med rektangulære profilfelter, der kantes af toskanske søjler (yderfagene delvis fra 1935). Over og under søjlerne har frise og postament fremspring med rektangelfelter, og under de nedre flanker drejede hængeknopper hængestykker i form af store englehoveder, der også er delvist fornyede 1935. En lille underbaldakin med knop slutter af forneden, og under gesimsen løber et tandsnit. Prædikestolen står i skibets sydøsthjørne med trappe og bagstykke i blank eg fra 1979.

Himlen ovenover skyder ud fra triumfvæggen med seks fag imod kirkerummet. Den er stærkt fornyet 1935. Frisen er gennemløbende og kantes af flammelister, og på hjørnerne står drejede spir, som flankerer topstykker i form af rulleværkskar-toucher med små arkadefelter. Loftet har radiære profilribber, der mødes i en midtroset.

Den brogede staffering fra 1935 skyldes Harald Munk, der genetablerede de gamle indskrifter i gylden fraktur på sort bund og fremdrog felternes *malerier* fra formentlig 1730.²⁸⁰ Fra nord ser man Jesus som Den gode Hyrde (fig. 101), en hellig kvinde stående med palmegren, Jesus stående og

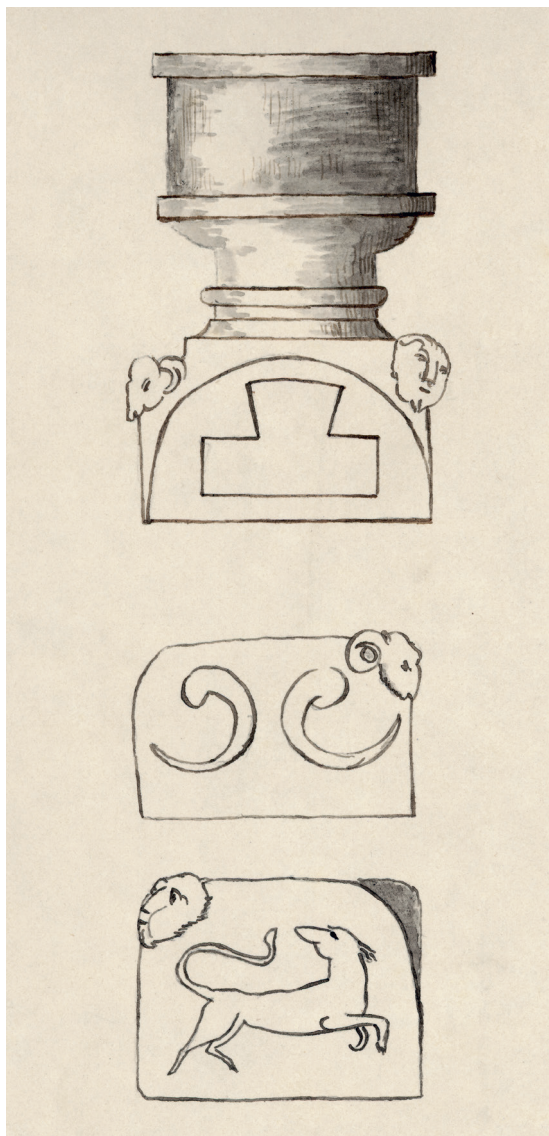

Fig. 97. †Døbefont, romansk, forsvundet 1874 eller kort før (s. 3089). I NM. – *Romanesque font of granite.*

pegende op imod et delvist udvisket skriftbånd, hvorpå læses »Aab...i ca« (fig. 102), Jesus stående modfalden med sænket hoved og pegende nedad, og endelig ses Jesus atter stående som Den gode Hyrde med stav og venstre hånd beskyttende over et lam.

I postamentet læses: »Jeg vil give eder Mund ... Lucas 21 c.15«, i frisen: »Prædiker Omvendelse ...« (Luk. 24,47) og i himlens frise: »Joh. 8 Kap. 7. v. Hvo som har Øren ...«.

Fig. 99. Prædikestol, o. 1625, (s. 3089). Foto Arnold Mikkelsen 2018. – *Pulpit, c. 1625.*

I himlens topstykker findes nymalede monogrammer for regenter, der har besøgt Jelling. Man ser som de tidligste Christian V's og Frederik IV's; det sidste kendes i ældre skikkelse (vel fra 1730) takket være en kalke fra 1935 (fig. 154). I øvrigt vises monogrammer for Christian VII, Frederik VI, Chr. VIII og dronning Margrethe med årstal 1974 (fig. 100). Christian V's var det eneste synlige monogram 1889 og 1914.²⁸¹

Prædikestolen stod i Hover Kirke indtil 1683, da den blev givet i betaling for en ny prædikestol dér til dennes mester Niels Michelsen 'billet'(skærer?) snedker i Kolding. Han solgte den så videre til Jelling Kirke. Smeden i Skovbølling smedede syv ankre, en stang og fire kroge til op sætningen.²⁶ 1730, da prædikestolen havde fået ny trappe med klædning, kaldtes den 'sirligt og kønt udstaffet'.²⁷⁸ 1873 blev opgangen 'svunget om

Fig. 98. Døbefont, romansk af granit (s. 3088). Foto Arnold Mikkelsen 2018. – *Romanesque font of granite.*

Fig. 100. Monogrammer for Frederik IV og Dronning Margrethe II på prædikestolens himmel (s. 3090, jf. fig. 99). Foto Arnold Mikkelsen 2018. – *Monograms for Frederik IV and Queen Margrethe II on the canopy of the pulpit. Cf. fig. 99.*

Fig. 101-02. 101. Jesus som Den gode Hyrde på prædikestolen (s. 3089). 102. Jesus, der peger på et skriftbånd, på prædikestolen (s. 3090). Foto Arnold Mikkelsen 2018. – *101. Jesus as the Good Shepherd on the pulpit. 102. Jesus pointing to a scroll, on the pulpit.*

mod væggen',⁹³ og alt maledes med en mørk grå-grøn farve. 1935 tog Harald Munk sig af stolen. Han henførte det ældste farvelag til begyndelsen af 1700-tallet (vel 1730) præget af en 'stærk rød' med 'sarte søjler' imod en rødbrun bund. Under de da fremdragne malerier sporede restaurator spor af ældre 'symbolske' *†malerier*, der måske havde karakter af emblemer (jf. s. 1964 og 2588 ff.).

1614 blev en *†prædikestol* malet.²²

Stolestaderne fra 2000 efter skitse af kunstneren Jørn Larsen har karakter af lave bænke i blankt træ. De er korte for at give plads til gulvudsmykningen.

†Stolestader. 1642 klagede Sofie Below på Fårupgård til kongen over, at der 'begav sig adskillig uorden og trætte i hendes sognekirke i Jelling', så at en del af hendes folk ikke havde nogen faste stader. Lensmanden og bispnen fik samme år besked på at etablere en ordning, så de 'som mest tjente til kirken og var ældst' kunne få de bedste stolestader. De stole, som stod i koret, kunne afskaffes.²⁸² Det sidste var ikke sket 1656.²⁸³ 1677 skulle 'Skovbøllingstolene bag kirkedøren' repareres,²⁶ og året efter branden indkøbtes 26 egefjæl til nye stader, som åbenbart først blev sat op 1683, da der betaltes for 'stolene med opstandere (gavle) og panelarbejde'.²⁶ 1803 var stolene til dels sunket, ni manglede,²⁸⁴ og 1854 afløstes alle i kvindesiden af nye, der skulle forsynes med 'lukket beklædning'. Året efter skulle mændenes gøres 'ensformige' med kvindernes, og samtidig omtales *†hatteknager* på skibets sydvæg over mandsstolene.⁹³

Et sæt stader fra o. 1900 var i skønvirkestil med rudimentære armlæn og cirkulær afslutning, der rummede et georgskors (jf. fig. 86). De blev 1936 afløst af nye med halsgavle i renæssancestil, af hvilke de forreste var særligt høje.²⁸⁵ Endelig lod man 1979 opsætte enkle bænke i blankt træ, der 2000 blev afhændet til en kirke i Estland.

Til *†stolestaderne* hørte før 1679 vægpaneler ('*panelvægge*'),²⁸⁶ der kan have dannet en frise over dem som i Randbøl). Da kirkens kongeportrætter nævnes på panelet (jf. ndf.), er det dog muligt, at panelet, som noget specielt for en kirkeindretning, er gået højere op og har dækket en betydeligere del af væggene.

†Præste- og †degnestole. En degnestol blev malet 1614,²² og efter branden betalte man 1683 for syv fjæle til en ny skriftestol.²⁶ 1822 manglede en dør i skriftestolen,²⁸⁷ og 1844 beklagede synet, at fløj-dørene ved alteret endnu ikke var blevet malet.³ 1857 skulle begge stole males, og 1873 blev degnens stol flyttet ned som 'den første mandsstol'.⁹³

En *pengeblok* (fig. 103) fra o. 1700, nu 40 cm høj, har jernbeslag i form af vandrette bånd, firsidet pengetragt og en låge med overfaldslukke. Rødmalet med sorte bånd. På tragten læses med frakturskrift: »T(il) de Fattige«. Blokken må fra først af efter sædvane have været ca. dobbelt så høj og have stået på gulvet. Formentlig 1833, da den var 'ganske ubrugelig', har man savet den nederste del af, vel på grund af råd.³ Nu opsat ved indgangen. En *†klingpung* nævnes 1676 som en 'tavlepose'.²⁶

1682 udførtes en ny *†dørfloj* af tre tørre fjæle.²⁶

Fig. 103. Pengeblok, o. 1700 (s. 3093). Foto Arnold Mikkelsen 2018. – Money box c. 1700.

†*Orgelpulpiturer*. 1) Af uvis alder; det havde 1854 rådne bjælker.⁹³ 2) 1935, 1957 udstyret med kirkens middelalderfigurer på brystningen. Nedtaget 1961.

Orgel, 1961, med 14 stemmer, 2 manualer og pedal, bygget af Marcussen & Søn, Aabenraa. Disposition: Manual I: Principal 8', Rørføjte 8', Oktav 4', Gemshorn 2', Mixtur IV. Manual II: Gedakt 8', Spidsgambe 8', Blokfløjte 4', Principal 2', Sivfløjte 1', Sesquialtera II. Pedal: Subbas 16', Oktav 8', Quintaton 4'. Manualomfang: C-f³, pedalomfang C-d¹. Koblinger: II-I, I-P, II-P (piber fra ældre torgel er genanvendt). 2000 blev orglet udvidet med Trompet 8' i Manual I og Fagot 16' i Pedal og tæller herefter 16 stemmer.²⁸⁸ Det er tegnet af arkitekterne Karen og Ebbe Clemmesen, Gentofte, og blev fra første færd opstillet på gulvet i tårnrummet med østvendt facade og spillebord. 1979 blev orglet vendt op mod tårnrummets søndre væg med facade og spillebord i nord. Endelig i 2000 er orglet atter flyttet tilbage til sin første plads.

Et torgel er omtalt 1843-45, senere ombygget eller udskiftet. Repareret 1907 og 1916 af I. Starup, som også foretog en omintonering og om-disponering.²⁸⁹ På pulpiturer i vest (jf. ovf.).

Salmenummertavlerne er nyere, hvidmalede med sorte hængecifre. †*Salmenummertavler*. O. 1980 hang to tavler i renæssancestil med skydecifre måske fra 1935 på skibets nordvæg. En tredje ganske enkel fandtes nord for korbuen.

Præsterækketavle. En præsterække (fig. 105) er efter 1821²⁹⁰ malet med sort skriveskrift på det udtagne midtfelt i sort kalksten fra Jakob Hardenbergs og Maren Skrams epitafium fra o. 1620, 174×112 cm. Det anfører under overskriften »Præsterne i Jellinge før Reformationen« ti katolske præster, hvis navne er hentet fra Resens Atlas:²⁹¹ »Hr. Jens Røø, Jens Jul, Peder Kalle-søn, Oluf Jørgensen, Jens Giødsen, Jens Bredahl, Broder Adser, Peder Schibbet, Mads Wulzen og Sim(on) Jonsøn«, dog er der som nævnt s. 3006 tale om præster i Hover. De senere præster har overskriften »Efter Reformationen«.

Fig. 104. Kirkens indre set mod vest. Foto Arnold Mikkelsen 2018. – Interior of the church looking west.

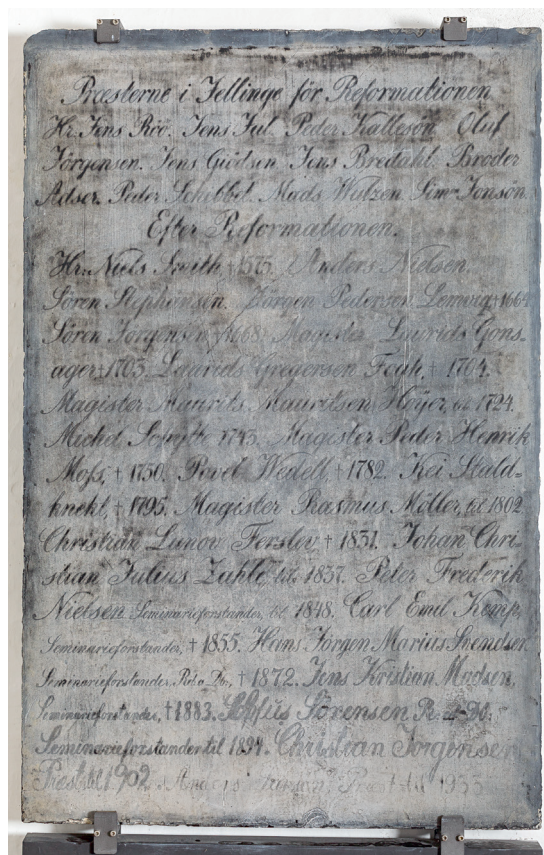

Fig. 105. Præsterækketavle efter 1821 udført på det udtagne midtfelt fra Jakob Hardenbergs og Maren Skrams epitafium (s. 3095 og 3106). Foto Arnold Mikkelsen 2018. – Tablet listing parsons after 1821 on the removed central panel of Jakob Hardenberg's and Maren Skram's sepulchral tablet.

Præsterækken er anført, endnu mens stenen indgik i det reducerede epitafium på korets nordvæg (jf. fig. 58).²⁹² Her nævnes tavlen 1857 som 'en stor sandsten i koret', hvis indskrift skulle 'opfriskes'.⁹³ Mens de øvrige epitafiedelev senere er borttaget, beholdt tavlen sin plads til 2000, da den blev opsat på våbenhusets vestvæg.

Kongelige t-tavler, vel nok alle (efter tur) ophængt over korbuen. 1) 1586 opsattes en tavle med afskrift af kirkegårdens store runesten i anledning af lensmanden Caspar Markdanners genrejsning af den. 1643 blev teksten publiceret i Ole Worms runeværk, hvor det hedder, at tavlen var skrevet med guldbogstaver. Efter skriftarten hos Worm at dømme har den danske indledning været skrevet

med frakturskrift, mens hans bog i øvrigt er på latin og sat med antikvaskrift.

Her anføres indledningen, mens den understående tegning af runerne og deres udtydning på dansk gives fotografisk (fig. 106):

»A(nn)o 1586 under kong Friderich den Anden til Danmarck oc Norge etc. Regierung/ da lod Caspar Markedaner til Søgaard/ som den tid var lensmand paa Koldinghus opgraffue den Steen paa Kirckegaarden/ som staar her uden for kircke døren, Oc findis efterskreffne Skriffit der paa som Kong Harald lod giøre offuer sin Fader Kong Gorm/ oc offuer sin moder Dronning Thyre ungeferlig Anno 960 oc regieredis da det Romerske Rige aff Keiser Otto den Første/ oc lod Drotning Thyre den tid giøre den Vold ved Gottorff, som endnu kaldis Dannevircke/ som begyntis ved enden aff Slyn/ dersom Hadeby haffuer standen/ og gick til den Wester Søekant/ for den Aarsags skyld at bemelte Keiser Otto vilde med krixmact indfalde udi Danmarck og ligger Kong Gorm her udi den ene høj og hans drotning Thyre i den anden Høy begrafuen«. ²⁹³

Man bemærker, at kun stenens indskriftside var gengivet og oversat, ikke fortsættelsen om kongens vinding af Norge og kristning af danerne. Tavlen, der i sin art kan sammenlignes med et maleri af det ældste guldhorn fra o. 1650 på Schackenborg (Tønder Amt), må være udskiftet 1648 og formentlig kasseret. ²⁹⁴

2) 1648. Dette år fik Margrete Lunge, der var gift med Mogens Bilde på Koldinghus, besked om, at den (ovenstående) afskrift af monumnet, der hang i kirken siden kongens farfars tid, ikke var rigtig – dette foranlediget af Ole Worms og den åbenbart kyndige præst Jørgen Pedersens Lemvigs studier (jf. gravsten nr. *(†)2). ²⁹⁵ Derfor skulle præsten lade opsætte en tavle med den rigtige afskrift og hans udlæg godtgøres. ²⁹⁶ Det skete samme år, idet Frederik Jørgensen maler i Århus efter nådig befaling blev betalt for at have malet en tavle udi Jelling Kirke 'med oliefarve og fin mat guld og med rim og danske bogstaver på'; hans udlæg godtgjordes efter nøje 'fortingning' og derom oprettet kontrakt 80 rdl. ²⁹⁷ Brændt 1679.

3) 1679-83. En ikke nærmere kendt fornyelse af de ældre tavler, der 1720 hang over korsdøren (korbuen). Dens tekst, der kun afveg ubetydeligt fra originalens (nr. 1) er overleveret 1721. ²⁹⁸

4) 1684, opsat efter kong Christian V's besøg dette år ved den afbrændte kirke og rummende en latinsk hyldest af kongen og andre bidragydere til kirkens opbyggelse efter branden. Den fremviste kongens 'våben' med dyderne Pietas (Fromhed) og Justitia (Retfærdighed) på hver side. ³ Teksten lød:

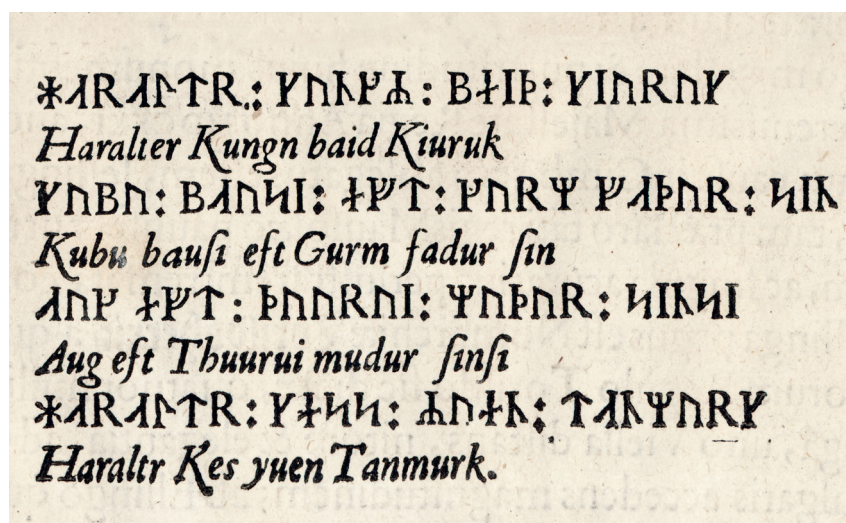

Fig. 106. Kongelig †tavle fra 1586 med gengivelse af indskriften på den store Jellingsten. Efter Ole Worms runeværk 1643 (s. 3095). – Royal †tablet from 1586 showing the inscription from the large Jelling Stone.

Sic reparatæ ædes eleemosynâ Christiani
 Qvinti, Danorum, Norrigiorumq(ve); Monarchæ
 Atq; Ministrorum, qvod Gyldenleuius agmen
 Duxit & excivit, cum Luxdorph, Schöler & auxit
 Cimbrorum gens tota stipem largita viritim.
 Annis 1682 et 83 et 84 Par(ochiae) Past(or)
 M(agister) Gonsager

(Således er kirken genopbygget ved en almisse fra Christian V, Danmarks og Norges monark, og hans ministres flok, som Gyldenløve anførte, opflammede og førerede sammen med Luxdorph og Schøller, mens hele det jyske folk mand for mand skænkede bidrag. I årene 1682, 83 og 84, sognets præst magister Gonsager).

Mouritz Mouritzen Højer giver 1721 også en versificeret oversættelse,²⁹⁹ idet den sidste linje først er overleveret 1755 i kirkens Liber Daticus.³ Den giver således den oplysning, at istandsættelsen efter branden varede helt til 1684-85. Tavlen hang 'over korsdøren', dvs. i skibet over korbuen til »den nye kirke«.³⁰⁰

†*Malerier*. Indtil branden 1679 var alle Danmarks konger 'afskildrede' (malet som portrætter) på panelvægge 'lige som på Københavns Rådhus'.³⁰¹ Ellers hørte serier af kongeportrætter netop hjemme på råduse og herregårde, hovedsagelig vist efter 1646, da de kunne kopieres efter Jørgen Holsts værk *Regnum Daniæ Icones* med kobberstukne brystbilleder af 102 danske majestæter. Et sidestykke i en kirke er en serie pulpituremalerier af konger fra 1703 i Asmild Kirke i Viborg.³⁰²

En *lysekron*e fra 1930 er i barokstil med årstallet påført stammen. Ophængt over døbefonten.

Et *kirkeskib*, fuldriggen »Minerva«, er ophængt 1944 og bygget af skibstømmer Martin Hansen, København, som havde sejlet med det. Det er en gave fra Christiane Rasmussen og datteren Hulda til minde om manden og faderen kaptajn Anders Rasmussen. Galionsfiguren har form af en kvinde (Minerva), og på hækken over navnebrættet er malet to Dannebrogflag over kors. Skroget er mørkebrunt, lønningen hvid, bunden grøn.³⁰³

En †*ligbåre* nævnes 1676.²⁶

Et †*tårn*ur var udført 1614 eller noget før. Dette år betales en smed fra Vejle for at udføre en 'sol-skive' til uret (urskive på tårnet), der blev malet

Fig. 107. Klokke nr. 2, 1789, givet af Jens Nellemann på Lerbæk, støbt af D. C. Herbst i København (s. 3098). Foto Arnold Mikkelsen 2018. – *Bell no. 2. 1789, donated by Jens Nellemann of Lerbæk, cast by D. C. Herbst in Copenhagen.*

og fik viser af stål.²² 1676 anskaffedes 'to fjedre til at holde sejerværkets 'vindfang', lige som degnen blev (løbende) betalt for at stille uret. Det blev vistnok ødelagt ved branden 1679.³⁰⁴ 1685 eksisterede værket dog stadig, men kaldtes gammelt og ubrugeligt.²⁶

Klokker. 1) 1721, fra hospitalet i Kolding, støbt af Laurentz Strahlborn i Lübeck og nu ophængt utilgængeligt på korets østgavl. Om halsen læses »Soli Deo Gloria 1721« (Gud alene æren 1721), mens man på legemets ene side læser:

»Til Colding Hospital
 at jeg indkalde skal
 Enhver som her vil høre
 det Præsten skal fremføre
 for alle skal jeg være
 sær til tvendis Ere«.

På den anden side er anført: »Rådmand Michel Danielsen (og) Karen Terkelsdatter til Guds Ære«. Klokken må være kommet til Jelling snart efter 1805, da den blev afhændet af Kolding Hospital (jf. s. 919).³⁰⁵

2) (Fig. 107), 1789, støbt af D. C. Herbst i København, tværmål 102 cm. Klokken har stærkt profileret slagring, og om halsen kanter bladborter reliefversalerne: »Gvd alene Æren. Støbt af D. C. Herbst Hof Klokke Støber i Kiøbenhavn anno 1789«. Ifølge indskrift bekostet omstøbt af Jens Nellemann på Lerbæk (Hover Sogn). Ophængt i gammel *klokkestol* af egetræ til kun en klokke.

†*Klokker*. En klokke med årstal »mdxxvi« (1526) fandtes endnu 1771, men den kunne ikke læses.³⁰⁶ 1602 afleveredes en klokke på 96 kg.³⁰⁷ 1615 havde kirken kun én klokke,²² den fra 1526, derimod to 1684, da den ene efter brand og reparation hang i 'kirkens vestre ende', mens den anden 'lå forbrændt i kirken'.²⁶ 1692 blev den sidste omstøbt som kirkens mindste, et arbejde,

der ifølge latinsk indskrift skyldtes støberen Rudolf Melchior:

»Gloria in excelsis Deo!
Christianus 5tus restauravit
M. Schram legavit
Incendium deformavit
Rudolf Melchior reformavit,
Mag Gonsager Præpos. Et Pastor Commendicavit.«³⁰⁸

(Ære være Gud i det høje! Christian V restaurerede/ M. Schram testamenterede/ en brand vanskabte/ Rudolf Melchior genskabte/ Magister Gonsager, provst og sognepræst, indsamlede midlerne).

Ifølge kirkens kaldsbog fandtes også årstallet »1692« på klokken.³

Rudolf Melchior har udført op imod en snes jyske kirkeklokker. Han kaldes i en indskrift på Sæby Kirkes klokke (Hjørring Amt) fra 1691 'klokkestøber udi Ålborg'.³⁰⁹ Med anskaffelsen af en ny klokke 1789 havde kirken fortsat to,³¹⁰ af hvilke den nordre 1802 var revnet og ubrugelig.³¹¹

Fig. 108. Kirkens indre set mod øst. Foto o. 1950. I NM. – Interior of the church looking east, c. 1950.

Fig. 109. Efter udgravningen af skibet (sydøstlige dele ses), primært af eftermiddelalderlige grave, stod profilerne tilbage (s. 3110). Set fra nordvest. Foto Knud J. Krogh. – *After the excavation of the nave (south-eastern part visible) primarily of post-medieval graves, the profiles remained. Seen from the north west.*

GRAVMINDER

Oversigt. Kirkens gravminder er bemærkelsesværdige, ikke mindst ved en formodet (†)kongegrav for kong Gorm (†958/59). Denne kammergrav, der blev udgravet 1976–79, er anlagt i en ikke nærmere fastlagt sammenhæng før stenkirkebyggeriet. Men graven er med stenkirkens etablering o. 1100 blevet mere eller mindre inkorporeret i denne. Og knoglerne hviler nu, siden 2000, under en sten med kongens navn under kirkegulvet.

De øvrige gravminder er især fra 1600-tallet. Et epitafium er sat o. 1688 over Anders Jessen Gonsager. Værdifuldt er ikke mindst resterne af †gravkapellets *(†)epitafium for stifterne Jakob Hardenberg og Maren Skram fra o. 1620, der kan tilskrives Jørgen sten-

hugger i Odense. Delene befinder sig siden 1997 på VejleMuseerne. Fra en af de to gravsattes kister stammer formentlig et fint krucifiks af sølv.

Også 1997 har man til Vejle afgivet resterne af en søndret figurgravsten fra o. 1664 over præsten og 'runologen' Jørgen Pedersen Lemvig. Og det samme gælder en ødelagt klassicistisk sten fra o. 1800. Blandt kirkens forsvundne †gravsten må især nævnes to over præsterne Hans Nielsen Smed fra o. 1575 og Søren Steffensen fra o. 1628. Den sidstnævnte omkom som følge af pinsler, han som tilfangetagen modstandsmand måtte lide fra de katolske besættelsestroppers side.

Fra de arkæologiske undersøgelser stammer dele af yderligere to gravminder fra 1600-tallet og en kisteplade over præsten Michel Schytte fra o. 1743.

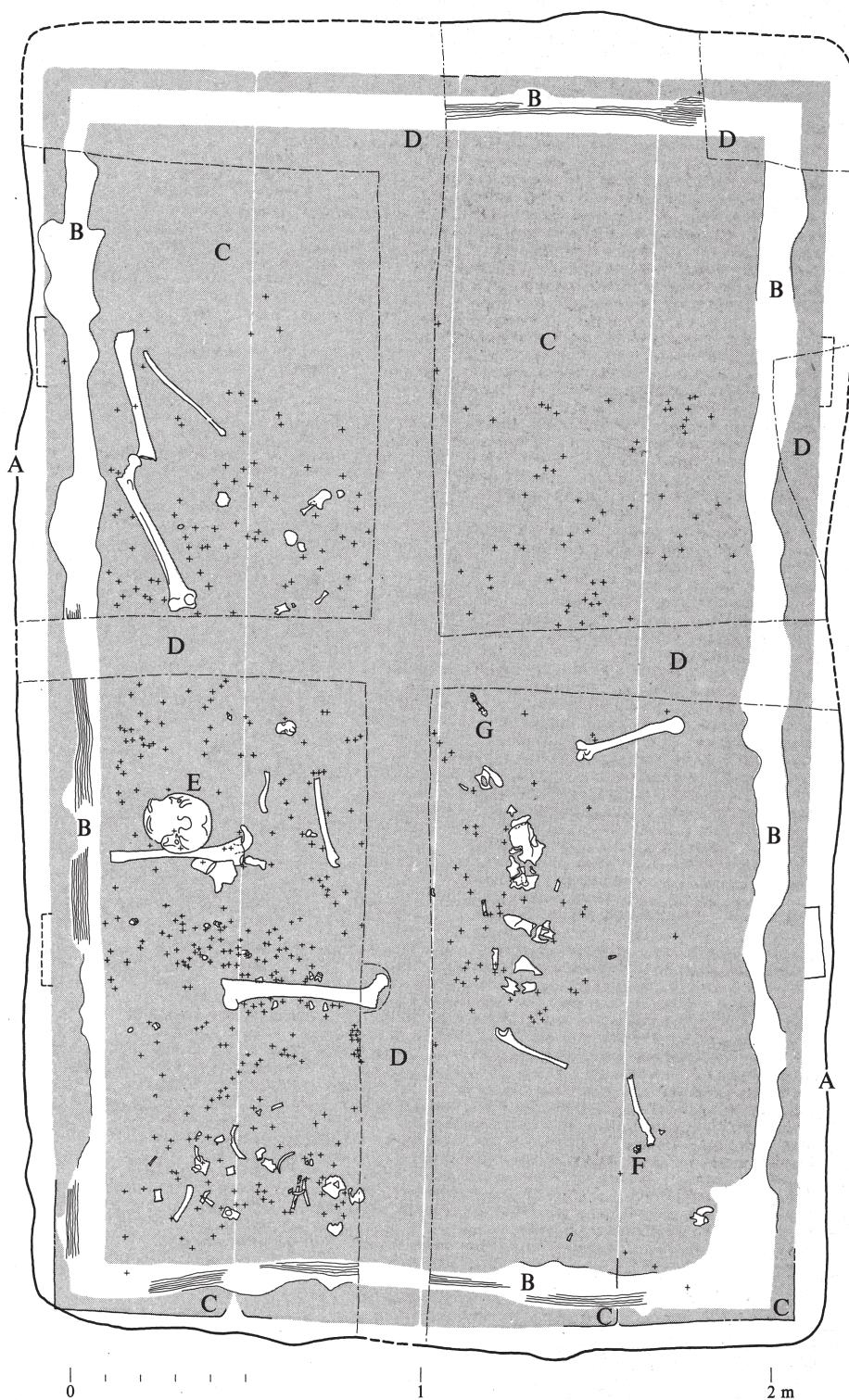

Fig. 110. Kammergraven under skibets gulv med indtegnede knogler. + betegner guldtråde og D den urørte del af graven (s. 3101). 1:20. Efter Krogh 1983. — Chamber tomb beneath the floor of the nave with bones drawn in. + represents gold threads and D the untouched part of the tomb.

Fig. 111. Remendedup og remendeglider fundet i kammergraven i skibet (s. 3101). Foto NM 2004. – *Strap end cap and strap end slider found in the chamber tomb in the nave.*

(†) *Kongegrav*, formodet, (fig. 110), midten eller senere del af 900-tallet, kammergrav af træ, ca. 3,6×2,2×0,8 m, med to kraftige bjælker, der har båret loftet. I graven, undersøgt 1976-79, fandtes 72 knogler og knogledele samt 17 tænder af skelettet af en ca. 173 cm høj mand, ca. 35-50 år gammel. Desuden fremkom en masse guldtråde fra guldindvirket tekstil (+ på fig. 110), to forgyldte sølvsmykker – en remendedup og remendeglider, fig. 111, samt en fåreknogle og en tand fra et svin. Repræsentative dele af graven (D på fig. 110) blev ladet urørt til fremtidige undersøgelser, og disse ikke undersøgte dele rummer formodentlig yderligere knogledele.³¹²

Af det ene lårben var der skåret en lille flis af knoglen med et skarpt redskab, og andre knogler betegnedes som i 'en mangelfuld tilstand'.³¹³ Knoglerne lå ikke i korrekt anatomisk orden, og en del af dem fandtes ikke på gravens bund, men i højere niveauer, hvilket også var tilfældet med dele af tekstilet. Udgraveren, Knud J. Krogh fra Nationalmuseet, tolkede fundsituationen sådan, at dele har ligget samlet i en dyng, og at der må være tale om en genbegravelse af en person, der tidligere har været begravet andet steds.³¹⁴

I forhold til den formodede ældste træbygning på stedet, jf. s. 3034, lå graven umiddelbart nord for midterlinjen og med østenden svagt vinklet mod syd.

Grundplanen for den yngste bygning med jordgravede stolper, af Jelling-projektet kaldet bygning tre, har umiddelbart ikke dækket kammergraven,

men den kan have strakt sig længere mod øst, end det har været muligt at erkende. I forhold til den ældste stenkirke lå kammergraven næsten centralt, men vinklet og delvist skåret af skibets vestmur.

Straks efter fundet af graven er den formodning fremsat af Knud J. Krogh, at det er kong Gorms knogler, der af Harald Blåtand er genbegravet på kristen vis under den første kirke i Jelling.³¹⁵

Som afslutning på udgravningen blev et cementkammer efterladt over den tilkastede grav. Heri er 2000, som led i den officielle fejring af årtusindskiftet, nedsat et zinkskrin med knoglerne. Skrinet dækkes af en *granitflise* liggende under gulvet, forsejlet med Nationalmuseets stempel, og med indskrift i versaler: »Kong Gorm højsat 959 og siden gravlagt her«. En markering med sølv i gulvudsmykningen (fig. 112) viser stedet.

Fig. 112. Markeringen af kammergraven i gulvet foran triumfbuen (s. 3101). Foto Inger Marie Helgasdatter Hansen Mulvad 2021. – *Marking of the chamber tomb in the floor in front of the chancel arch.*

Fig. 113. Epitafium, o. 1688, over Anders Jessen Gonsager (s. 3102). Foto Arnold Mikelsen 2018. – Sepulchral tablet, c. 1688, for Anders Jessen Gonsager.

Et *epitafium* (fig. 113) fra o. 1688 er sat over »Anders Jessøn Gonsager, født i Woder Sogn i Hviding Herrit (Tønder Amt) under Fyrstendomit Slesvig, Fordum Borger i Ribe, hvor hans Hustru S(al)ig Anne Adsers dater Riber i Domkirken Er Begrafven«, †1681 i sit 88. år. Han hviler her hos Sin Søns M(agister) Laursis Børn Dorothe-Lene og Catharina-Magdalena ligeledes Conrad og deres moder Maren H(ansdatter) Svane (Svaning), magister Laursis 1ste hustru, †1687 i sin alders 39. år. Glat tavle af sort kalksten med heldækkende gravskrift i indhuggede versa-

ler, 84×64 cm. 1776-1833 fandtes den indmuret nord for alteret,³ og 1874 blev epitafiet indsat under korets vestlige vindue i syd. Siden 2000 på våbenhusets sydvæg.

*(†) *Gravsten*. 1) (Fig. 116), o. 1630'erne, over ukendt.³¹⁶ Syv fragmenter af Ølandssandssten, hvoraf de fire kan sættes sammen, og de udgør højre side af syv tekstbånd, 3,5 cm brede, med indskrift i enkelte steder sammenskrevne versaler i højt relief. Der kan læses »d her«, »vsti«, »æd«, »rv«, »qvin«, »som« og »163«. Fundet i omgravet fyld i skibets midtergang.

Fig. 114. *(†)Gravsten nr. 2, o. 1664, over Jørgen Pedersen Lemvig, præst i Jelling og Hover sogne (s. 3103). Foto Arnold Mikkelsen 2018. –*(†) Tombstone no. 2, c. 1664, of Jørgen Pedersen Lemvig, parson in Jelling and Hover Parishes

2) (Fig. 114), o. 1664, over Iørgen Pederson Lemvig præst i Ielling og Hovr sogne, †anno 16 □ den □ og hans kære kone Maren Iens Datter Blok, †anno 16 □ den □ samt deres børn (jf. †Kisteplade s. 3105).³¹⁷

Stenen, af grå kalksten, er nu søndret i 16 ulige store stykker, hvoraf otte har kunnet samles til at danne det øverste venstre hjørne og det nederste højre. I en stor laurbærkrans står Jørgen Pedersen og peger på et stavær med et lam, hvorved læses »See G(uds) Lam«. Hans hoved fremtræder med fyldigt skæg og moustache samt langt, midtdelt hår, der ender i krøller på skuldrene. Som pendant til præsten må Maren Jensdatter have stået på lammets anden side. I de øvre hjørner holder to engle Livets store krone op over præsteparret, og øverst på stenens kant læses: »[B]onum certamen corona iustitiæ« (Den gode er retfærdighe-

dens sejrskrans).³¹⁸ Af gravskriftens reliefversaler i en bruskkartouche forneden udlæses kun »(Maren)... Jensdatter (dø)de 16 □ ...oc deris (børn)«. Endelig ser man i det nedre højre hjørne et skjold med mærke og initialer for hustruen: »M(aren) I(ensdatter) B(lok)«.

Jørgen Pedersen Lemvig skal som en af de første have læst den store Jellingesten nogenlunde rigtigt. Antikvaren Søren Abildgaard nævner 1771 stenen som en 'mørkeblågrå' gravsten foran alteret.³¹⁹ Den er på et tidspunkt blevet bortskaffet (vel 1874–75) og blev 1921 fundet på kirkegården som brudstykker i en halv meters dybde.³²⁰ Dens plads herefter er ikke kendt. 1997 blev fragmenterne afgivet til VejleMuseerne (inv. nr. 06097×0004).

Lokalhistorikeren Jens Heltoft publicerede 1922 stenen som tilhørende formanden Søren Stefensen (jf. †gravsten nr. 3 og s. 3006–07), hvilket

var nærliggende, da begge præster var gift med samme Maren Jensdatter. Heltoft knyttede følgelig også stenen til Søren Steffensens grumme historie (se. s. 3006-07). Men da han nogle år senere konsulterede kirkens Liber Daticus med afskrift af stenens fulde tekst, så han tingenes rette sammenhæng og rapporterede den 1936 i et brev til Nationalmuseet.³²¹

3) O. 1800, lagt over »Jens Peter Hori ...«, sat over en elsket [søn] af hans dybt sorgende forældre. Rødlig sandsten, nu kun delvist i bevaret, i ni dele, 156×91 cm. Heldækkende indskrift med indhuggede versaler og i hjørnerne rester af indfældede rosetter af hvidt marmor. Siden 1997 i VejleMuseerne (inv. nr. 06097×00003).

Også en *gravsten* over Mads Johan Buch, Kølholt, †1794, har været ved kirken, men er nu i VejleMuseerne.³²² Den har oprindeligt hørt hjemme i Skibet Kirke og er behandlet derunder (s. 2740). Det er formentlig afdødes kone, Christiane Sophie Baldevin (†1834), som blev begravet i Jelling, som har fået stenen ført hertil. Den lå ved kirkens sydside indtil kirkens restaurering 1979, derefter vist nok i en skurvogn og på 'Nørregård', hvorfra den 1997 er kommet til museet.³²³

Fig. 115. Gravrammeflise fra 1600-tallet i tre fragmenter, hvoraf de to kan sættes sammen (s. 3104). I NM. Foto Roberto Fortuna 2022. – *Grave frame slab from the 1600s in three fragments, two of which can be joined up.*

Fig. 116. *Gravsten nr. 1.* Syv fragmenter af en gravsten af Ølandssandsten fra 1630'erne, hvoraf de fire kan sættes sammen (s. 3102). I NM. Foto Roberto Fortuna 2022. – *Gravstone no. 1* Seven fragments of a tombstone of Øland sandstone from the 1630s, four of which can be joined up.

Gravrammeflise, (fig. 115), 1600-tallet, over en Svendsøn.³²⁴ Af rødbrændt tegl med grøn glasur, i tre dele, hvoraf de to udgør et hjørne. Indskrift i enkelte steder sammenskrevne versaler skåret i lav relief, den ene del med personnavnet, de øvrige dele med teksten »nem med / alle. t«. De er henholdsvis 18,5, 19,2 og 21 cm lange; 7,6, 7,9 og 8,0 cm brede; og alle 3,7 cm tykke. På bagsiden et antal pindindstik. Fundet i fyld, der fjernedes fra kirken ved restaureringen 1933-36, ved harpning af fyld i skibets vestlige del og i løs fyld bag reparation af muren i skibets østgavl.

†*Gravsten*. 1) O. 1575, over »Hans Niels(en) Smet (Smed eller Fabricius), prest til Ielling og Hofre kirker med sin kiere hvstrv Karen Mortens d(atter)«, †23. aug. 1575 65 år gammel. Hun døde 15 □. I en 'runddel' (medaljon) sås præstens initialer »H.N.S.« og en fremstilling af afdødes 'talende' bomærke i form af en hestesko.³²⁵ End-

videre læstes på stenen: »Hodie mihi cras tibe« (I dag mig, i morgen dig) og »Vnica spes mea Christi« (Mit håb alene til Kristus). Gravskriften, der kendes i afskrift fra kirkens Liber Daticus, har efter denne at dømme været med versaler.³ Stenen lå 1721 i kirkens gulv. Præsten, der da omtales som den første siden reformationen, havde 'for vist 12 sønner', som alle var blevet præster. Hans efterkommere var den bekendte familie Glud.³²⁶ 1935 blev stenen fundet i mange stykker under kirkegulvet. Nationalmuseet foreslog en istandsættelse og opstilling i våbenhuset. Menighedsrådet forespurgte da et medlem af familien, om han som efterkommer af Niels Smed ville bekoste stenens istandsættelse. Han svarede benægtende, og at den gamle præst havde 2.000 efterkommere!¹⁸⁴ Man søgte da statsmidler, men stenens stumper må herefter være blevet bortskaffet, selv om gravmindet ifølge Traps Danmarksbeskrivelse 1964 da fandtes i våbenhuset. Det eftersøgte 1950 forgæves af en efterkommer.¹⁸⁴

2) O. 1600(?), en adelig figursten vel for en herre til Fårupgård. Den havde angiveligt tre 'sider'. På den ene så man 1755 »et fuldt Corpus i Krigs Mondur«, altså et relief af en mand i fuld rustning, på den anden en lindorm og på den tredje side 'indhugget gamle bogstaver'.³ Stenen, hvis tresidede form er svær at forstille sig, lå da uden for kirkedøren.

3) O. 1628 eller årene efter, lagt over præsten Søfren Stephansen Virst (†1628).³²⁷ Han var som nævnt kendt for sin patriotiske indsats under Kejserkrigen 1626-28 og for sin uheldige død som følge af de katolske troppers mishandling, jf. s. 3006-07. Stenen er nævnt 1721 som liggende i kirkegulvet 'ved muren'.³²⁸

4) 1600-tallet(?). På stenens 'ene side' var indhugget gamle bogstaver. 1755 lå den ved siden af †nr. 2.³ Den havde åbenbart som denne lidt uforklarlige 'sider'.

*†) *Kisteplade*³²⁹ (fig. 117), 1743, over Michel Schytte, forhen sognepræst for Jelling og Hover menigheder, barnefødt i Nyborg *9. december 1694, †25. maj 1743. Oval blyplade, 52×44 cm, i 10 fragmenter, med indskrift i skriveskrift, omgivet af egeløv, der toppes af Kristus med sejrsvanen. Fundet i omrodet fyld.

Fig. 117. Kisteplade 1743 over Michel Schytte, forhen sognepræst for Jelling og Hover menigheder (s. 3105). I NM. Foto Arnold Mikkelsen 2022. – *Coffin plate, 1743, for Michel Schytte, former parson of Jelling and Hover congregations.*

†) *Kisteplade*, 1664, over Jørgen Pedersen Lemvig, af bly. Han var som nævnt præst i Hover og Jelling. Påstødt under Ejnar Dyggves udgravning i koret 1942 (jf. †)gravsten nr. 2, s. 3103).³³⁰

†) *Gravkapellet* for Maren Skram og Jakob Hardenberg til Mattrup (Århus Amt) og ejere af Fårup må som nævnt have været en middelalderlig korsarm. Men den blev nyindrettet o. 1620 af Maren Skram i hendes enkestand. Hun ansøgte 1620 om at få 'det gamle kapel, som står ud af Jelling Kirke', til begravelsessted (jf. s. 3057-59).³³¹

O. 1677 nævnes begravelsen (vel især epitafiet) som »en bemærkelsesværdig ting i kirken«.³³² Men 1679 blev epitafiet og kapellet så beskadiget af branden, at man efterfølgende valgte at ændre tingenes tilstand. Kirken kundgjorde 1695 på landstinget, at der 'i fremfarne tider' havde fandtes en begravelse i kirken for Jakob Hardenberg, 'som var blevet afbrændt ved ulykkelig ildebrand for 16 år siden'. Ingen havde 'i så rum tid' kunnet lade sig finde, der ville vedkende sig den og dens bevaring. Derfor ønskede man nu at lade tavlen (epitafiet)

Fig. 118. Udsnit af skjoldfriser fra Maren Skram og Jakob Hardenbergs epitafium (s. 3106). Foto Arnold Mikkelsen 2018. – *Details of armorial friezes from the sepulchral tablet of Maren Skram and Jakob Hardenberg.*

flytte ind i kirken, for at de salige forfædres monument ikke skulle udgå af hukommelsen, men vedligeholdes 'inden for kirkens mur'. Nogle 'forbrændte stykker sten' uden for kirkens grund (i kapeltomten) skulle 'fraføres', for at kirken ikke, 'som hidtil sket', skulle tilføjes mere skade og 'aftagelse'.³³³ Som det fremgår, var epitafiets plads oprindeligt inde i kapellet, og dets overlevende dele må o. 1695 have fået deres senere kendte plads indsat vestligt i korets nordmur (jf. fig. 58).

*†) *Epitafiet*, fra. o. 1620, var sat over Jakob Hardenberg til Matstrup (Århus Amt) og Maren Skram (†1622). Kun rester er i behold, og på grundlag af dem kan epitafiet tilskrives Jørgen stenhugger i Odense (jf. ndf. med note 334). Delene er udført i grå, bemalet sandsten. Bevaret er skrifttavlen, der nu er præsterækketavle (jf. s. 3095), storfeltets højre rektangulære ramme, 201×144 cm (fig. 118), og to flankerende dydefigurer, 170 cm høje (fig.

119). På rammen, der nu er i fem stykker, ses udhugget Jakob Hardenbergs og Maren Skrams 32 anevåbener, der er adskilt af små stykker arkitektur med tre 'vinduer' og en roset. Foroven og forneden bliver våbnerne holdt frem af små putti.

Dydefigurerne, Troen til venstre og Håbet til højre, står med hovederne let vendt imod epitafiets midte en antydning svajede med vægten på de inderste ben og de ydre bøjede (kontrapoststilling). Håret er kunstfærdigt sat op med et muslingspænde over panden, ansigterne fyldige og udtrykssløse, og de antikiserende gevandter er fodside med opsmøgede ærmer. De fremsatte knæ er blottede over lange støvler, og over det højtsiddende bælte, nærmest et panser, træder små spidse bryster frem gennem det tynde stof. Begge figurer har fået afstødt det forreste af fødderne.

Troen, hvis højre arm er afbrudt og kan have været rakt ud til siden (jf. ndf.), har båret korset i

Fig. 119. To dydefigurer, Troen og Håbet, fra Maren Skram og Jakob Hardenbergs epitafium (s. 3106). Foto Arnold Mikkelsen 2018. – *Two figures of Virtues, Faith and Hope, from the sepulchral tablet of Maren Skram and Jakob Hardenberg.*

sin venstre hånd støttet under albuen; kun lidt af korsstammen er i behold. Håbet holder i venstre hånd sit anker imod jorden, mens højre arm er afbrudt ved albuen. Under en grå overstrygning anes rester af rødt, blå, gult og to grønne farver.

Epitafiets opbygning kan til dels bestemmes ud fra dets nærmeste sidestykke, der er opsat o. 1620 over Peder Marsvin i Fraugde Kirke (*DK Odense* 3591), og som kan formodes udført af samme Jørgen stenhugger i Odense.³³⁴ Her er våbenind-

fatningen og de to dydefigurer ganske tilsvarende, idet det ses, at Troens bevarede højre arm er rakt ud til siden. Dyderne står på en kraftig plint; for- neden afslutter et kartouchehængestykke og for- oven et figurprydet topstykke med brudt gav. I storfeltet har Fraugde-epitafiet påmalet indskrift, således vel også i Jelling, da det samme er tilfældet for et tredje monument inden for gruppen, der er opsat o. 1606 over Kjeld Juel i Sevel Kirke (*DK Ringkøbing* 3209).

Fig. 120. Kistekrucifiks, 1600-tallets første del, af sølv (s. 3108). Foto Arnold Mikkelsen 2018. – *Coffin crucifix, first half of 1600s, of silver.*

Epitafiet er som nævnt blevet delvist ødelagt og nedtaget ved kirkens brand 1679, men de bevarede dele undtagen figurerne (?) blev samlet o. 1695 og indsat vestligt på korets nordvæg (fig. 58). Feltet var 1771 og 1821 udfyldt,³³⁵ men det har siden været påskrevet og anvendt som præsterækketavle og er nu opsat på våbenhusets vestvæg (fig. 105, jf. ovf.).³³⁶ 1821 oplyser Finn Magnusen, at de store figurer da var noget beskadigede. Han udtjede våbenerne og kunne ret imponerende henvise til, at der i Fraugde Kirke fandtes 'et monument i samme smag og rimeligvis af samme mester'.³³⁷

Dydefigurerne, lokalt kaldet 'madammerne', blev 1874-75 opstillet i våbenhuset. På et ukendt tidspunkt er epitafiets udhuggede dele blevet overført til en lade, hvorfra de 1997 kom til Vej-

leMuseerne (inv. nr. 06097×00001-2). Inden da var der planer om en genopsætning i kirken.

Kistetilbehør fra begravelsen. Et *kistekrucifiks* (fig. 120) af sølv, der må henføres til 1600-tallets første del, er 46 cm højt. Den støbte Kristusfigur hænger dybt i armene med hovedet klemt imellem skuldrene og kroppen udstrakt. Tornekronen er flettet, ansigtet smalt med brystne øjne og spidst skæg, og lændeklædet er kort med snip ved højre hofte. Korset har foroven et skriftbånd med »INRI« i versaler, i skæringen en stråleglorie og forneden den gamle Adams hovedskal, der bider i små knogler. Krucifikset kan meget vel stamme fra Jakob Hardenbergs eller Maren Skrams kiste. Det hang o. 1925 over korbuen, nu over døren.

Tre **kistebeslag* af jernblik fra o. 1675-1700 måler ca. 30×30 cm. De er udført i gennembrudt arbejde og viser et Jesusmonogram mellem to skjoldbærere, alt kranset af akantusranker. Under monogrammet en hovedskal. I Nationalmuseet.³³⁸

En *†kisteplade* fra 1587 fra begravelsen tilhørte Laurids Skram (Fasti, †1587) til Fårup og Hustrup (Thyregod Sogn), Maren Skrams far. Formentlig har hun tilflyttet hans kiste fra Thyregod Kirke.³³⁹ Kistepladen bar følgende mindevers:

»Huo som offuer min graff monne staa
 Betenche naar du gaar herfraa,
 Saa skion som du wor iegh i lifvæ,
 Som ieg nu er, slig skalt tu bliffue,
 Der fore fryct Gud, bed hanom om naade,
 Af hanns ord lad dig styre och raade,
 Gjør och din neste ingen wskiel
 Med frie willie eller forsett.
 Bed Gud, att hand dig wile begaffue
 Med ett erliggt rycte i dinn graffue,
 Leff, saa du kandst døe Christeligh,
 Saa giffuuer dig Gud wist himmerigh.«³⁴⁰

Jordfæstegrave. En række begravelser er gennem tiderne blevet foretaget i kirken. Således betaltes der i årene 1678 og 1683 for lejersteder for Antoni Barchmands barn, for Therkel Christensens hustru og for salig Christopher, der placeredes 'inden døren'.²⁶

Ved diverse arkæologiske undersøgelser i og omkring kirken samt i forbindelse med vedligeholdelse af kirken er utallige begravelser – såvel fra middelalderen som fra nyere tid – blevet påtruffet. En række genstande er fundet i grave el-

Fig. 121. Efter udgravningen af koret (den sydlige del ses), primært af eftermiddelalderlige grave, stod profilerne tilbage. Set fra nord. Foto Knud J. Krogh. – *After the excavation of the chancel (southern part visible), primarily of post-medieval graves, the profiles remained. Seen from the north.*

ler stammer fra omgravede grave. Der er mønter, seglstamper, kistebeslag af forskellig art, søm af jern eller bronze, nåle, tekstiler, armbånd, ring- og andre spænder, knapper, perler, hægter, tråde, stumper af gravminder mm. Nogle af disse er omtalt oven- eller nedenfor.

En del af de intakte og påviste grave fremgår af en samlet plan over området.¹³¹ Fra skibets nordmur gravedes 2011 en smal grøft til foden af Nordhøjen. Ingen aktivitet blev observeret, og området har næppe været anvendt til gravlægning.³⁴¹

Af særlig dateringsmæssig interesse kan nævnes to grave, der var ældre end den ældste stenkirke. Den ene lå mod øst i det nuværende kor og var skåret af dets østfundament, udgravet 1942,³⁴² mens den anden lå under og øst for dets sydøstre hjørne, udgravet 2012 (fig. 123).

Tre andre kan ud fra deres gravtype dateres til 11-1200 årene. Den ene var en muret grav af røde munkesten liggende umiddelbart syd for korets sydmur, udgravet 1942. Den anden var en stengrav liggende mellem kirken og den store runesten, udgravet 2011. Den tredje var en hovedrumsgrav liggende syd for koret, udgravet 2012. To andre grave liggende nord for koret var skåret af kapellets fundamenter og dermed ældre end dette.

Den første arkæologiske undersøgelse inde i kirken (fig. 122) blev som nævnt foretaget i koret af Ejnar Dyggve 1947. Den ældste grav lå lige øst for alteret og var skåret af østmurens fundament, og den må derfor være ældre end det. Desuden fandtes et tocifret antal begravelser, der alle var efterreformatoriske, og som udgraveren antog, alle (på nær en barnegrav fra 1700-tallet) var præste-

grave på grund af beliggenheden. Den ældste af disse tilhørte som nævnt Jørgen Pedersen Lemvig og kunne dateres til 1664 på grund af en kisteplade af bly.³⁴³ Senere undersøgelser på dette sted har ikke medført nye oplysninger om begravelser.³⁴⁴

1906 fremkom ved udgravning til luftkanaler i skibets vestende det meste af tre skeletter ind imod tårnbuen. Skeletterne lå $1\frac{1}{4}$ til $1\frac{1}{2}$ alen under gulvet, alle med hovedet i vest, og ved det ene sås noget sort og brunt, der vel har været et kistespor.

Præsten og modstandsmanden Søren Steffensen (jf. †gravsten nr. 3 og s. 3006-08) skulle, som det fremgår, være begravet i kirkegulvet 'ved muren',³⁴⁵ hvilket Jens Heltoft 1922 fandt forenligt med, at hans grav kunne findes i kirkens vestende. Denne løse formodning 'blev til vished' for ham, da han af seminarielærer Marius Sørensen fik oplysning om et skeletfund netop på dette sted. Den sidstes beretning lyder således: 'Da der i 1906 skulle indlægges nyt varmeapparat i kirken, fandt arbejdsfolkene i nærheden af den nordre mur et skelet af en mand. Desværre blev det ikke afdækket i sin helhed. Kun kraniet reddedes, idet førstelærer Johansen, Jelling, tog det med hjem.

Det øvrige skelet blev gravet længere ned'. Hos Johansen blev kraniet undersøgt af Jens Heltoft, der skønnede mandens alder til ca. 40 år, og påviste to små huller i højre tindingeben som 'efter et slag med en jernstang'. Da Søren Steffensen 'naturligvis' ikke kunne være blevet aflivet med slag eller stik i tindingen, måtte man formode, at hullerne skyldtes den forudgående mishandling. Ved siden af manden, som med god grund må kaldes uidentificeret, skal man have fundet yderligere to grave, af hvilke den ene var en barnegrav.³⁴⁶

De arkæologiske undersøgelser under skibet begyndte 1965 i forbindelse med en udskiftning af varmeapparatet. I profilet mod øst kunne man se tre måske fem grave (fig. 155), hvoraf de to nordligste af Knud J. Krogh, vurderedes til at kunne være ældre end fundamenterne.³⁴⁷ Samme udgraver stod for en tre-årig undersøgelse 1976-79, hvor stort set hele skibet (jf. fig. 109) samt mindre partier i tårn og våbenhus blev undersøgt, ligesom Ejnar Dyggves huller blev genudgravet. Et to-cifret antal begravelser blev påtruffet i skibet, men kun enkelte i tårn og våbenhus.³⁴⁸ En begravelse i våbenhuset ud for kirkens syddør, en smule

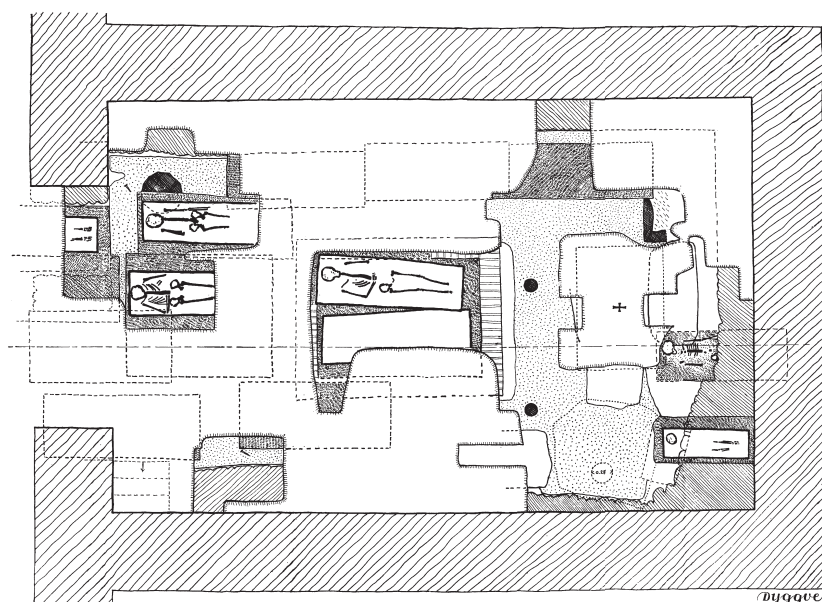

Fig. 122. Ejnar Dyggves korplan med begravelser, der dels er medtegnet og dels antydnet med stiplede linjer (s. 3109). 1:100. Efter *Dyggve 1954*. – *Ejnar Dyggve's plan of chancel burials, partly drawn in and partly suggested with broken lines.*

Fig. 123. Under det nuværende kors sydøstre hjørne lå en grav, der var ældre end det ældst kendte stenkirkefundament (s. 3111). Lige syd for ses en hoveddrumsgrav under udgravning. Foto Hans Mikkelsen 2012. – *Beneath the southeastern corner of the present chancel lay a grave that was older than the oldest known stone church foundation. Just south of this a head niche grave can be seen being excavated.*

forskudt mod vest, må antages at være yngre end kirkens brand 1679.³⁴⁹

Som nævnt udførte Ejnar Dyggve 1942, 1947-48 og 1951 16 mindre undersøgelser umiddelbart rundt om kirken (fig. 156).³⁵⁰ Syd for koret lokaliserede han en muret begravelse opført i røde munkesten, hvoraf østenden var bevaret (fig. 157). To begravelser (a og b) blev fundet umiddelbart nord for koret samt øst for og skåret af kapellet, og de må derfor være ældre end dette (fig. 59).

Området lige øst for koret blev 2012 genstand for en ca. 55 m² arkæologisk udgravning ved Hans Mikkelsen, Nationalmuseet (fig. 44).³⁵¹ Der blev registreret 46 begravelser og optaget knogler fra 35 individer, 16 voksne og 17 børn. En af disse fandtes under og delvist skåret af korets (det oprindelige skibs) sydøstre hjørne (fig. 123). Graven er dermed ældre end det ældst kendte stenkirkefundament, og den har formodentlig ligget på en kirkegård tilhørende en forgænger. Graven stammer med stor sandsynlighed fra 1000-tallet.³⁵² En anden grav liggende lige syd for koret var en såkaldt hoveddrumsgrav, en type der tilhører

perioden 1100-1300.³⁵³ I en af gravene fandtes en mønt fra Erik Lams tid (1137-46),³⁵⁴ men man kan ikke være sikker på, at den har haft tilknytning til graven.

De første udgravninger i området mellem kirken og runestenene og omkring de sidste blev foretaget af Ejnar Dyggve 1943. Hans grøfter blev genudgravet og suppleret af Knud J. Krogh 1981, og 2011 skulle der gøres plads til runestenedes værnebygninger og tilhørende faskiner, hvilket medførte genudgravninger af gamle grøfter såvel som etablering af nye. En række grave blev påstødt og til dels undersøgt, deriblandt én, hvor kun benene lå i feltet, og hvis knæ fandtes flankeret af to større sten.³⁵⁵ Denne type, kaldet en stengrav, blev anvendt i 1100-1200-tallet.³⁵⁶

Kirkegårdens grave var 1819 og 1834 i stort omfang markeret af opkastede græsbeklædte tuer, gravtræer eller eventuelt en liggende sten og i et eller et par tilfælde også af et gravgitter (jf. fig. 140-41).³⁵⁷ Gravtuerne var 1871 suppleret af kors og gravsten af forskellig type, flere med kors på og mindst et gravgitter (jf. fig. 135).

Fig. 124. Kirkegårdsmonumenter nr. 1, 2 og 5, o. 1820, o. 1837 og o. 1850, over Michel Nielsen Møller, Anders Christiansen Møller og Maren Sørensdatter (s. 3112). Foto Inger Marie Helgaskatter Mulvad 2021. – *Churchyard monuments no. 1, 2 and 5, c. 1820, c. 1837 and c. 1850, to Michel Nielsen Møller, Anders Christiansen Møller and Maren Sørensdatter.*

Kirkegårdsmonumenter. 1) (Fig. 124), o. 1820, over Michel Nielsen Møller, *1765 i Ensted, †1820 i Hopballe. Støbejernskors, 119 cm højt, med trekloverender, versalindskrift og krans i øvre endefelt. Nederst læses »Støbt i Horsens«. ³⁶⁸ Syd for våbenhuset, klos op ad runestenene, med nr. 5 og 2, der er sat over hustruen og hendes anden mand. ³⁵⁸

2) (Fig. 124), o. 1837, over Anders Christiansen Møller, *1781 i Alsted Mølle, †1837 i Hopballe Mølle. Støbejernskors, 118 cm højt, som nr. 1. Syd for kirken med nr. 5 og 1, der er sat over hustruen og hendes første mand. ³⁵⁹

3) (Fig. 125), o. 1840, over Kai Stallknecht, sognepræst i Jelling og Hover, *marts 1755 i Nykirke Præstegård, †september 1793 i Iellinge Præstegård, efterladende sig en enke og tre uforsørgede børn. Støbejernskors, 141 cm højt, med treklo-

verender, såvel antikva- som versalindskrift. ³⁶⁹ En sommerfugl i øvre endefelt, et anker på stammen, og nederst læses: »Støbt af Stallknecht Horsens«. ³⁵⁹ Lige syd for skibet.

4) (Fig. 126), o. 1840, over Knud Pagh, *8. jan. 1762, †20. jan. 1840. Støbejernsmalteserkors, 107 cm højt, med versalindskrift på for- og bagside, jf. nr. 11. Sydøst for koret med nr. 6, 11 og 14.

5) (Fig. 124), o. 1850, over Maren Sørensdatter, *29. marts 1786 i Kragelund, †29. marts 1850. »Hun hviler mellem sine tvende Mænd Mikkel Nielsen og Anders Kristensen. Med den første levede hun i Ægteskab i 13 Aar, med den anden i 16 Aar, var derefter Enke i 13 Aar og virkede med kierlig Omhue for sine Börn. De som ere trofaste i Kierlighed skulle blive hos Herren Viisd. 3,9«. Støbejernskors, 143 cm højt, med trekloveren-

Fig. 125. Kirkegårdsmonument nr. 3, o. 1840, over Kai Stallknecht, sognepræst i Jelling og Hover (s. 3112). Foto Inger Marie Helgasdatter Hansen Mulvad 2021. – Churchyard monument no. 3, c. 1840, to Kai Stallknecht, parson in Jelling and Hover.

der og cirkulær udvidelse af stammen til skriftens versaler. Øverst ses en sommerfugl, fornedet et anker og nederst læses: »Stallknecht Horsens«. ³⁶⁹ Syd for kirken mellem mændenes (nr. 1 og 2). ³⁵⁸

6) (Fig. 126), o. 1863, over min hustru (jf. nr. 14) Else Marie Pagh, *12. maj 1829 i Høxholt, †13. nov. 1863 i Farup. Gennembrudt og blomsterdekoreret støbejernskors, 114 cm højt, med trekloverender og versalindskrift. ³⁷⁰ På bagsiden et håndtryk samt 'elsket' og 'savnet', jf. nr. 14. Sydøst for koret med nr. 4, 11 og 14.

7) O. 1872, over præst og seminarieførstander i Jelling Hans Jørgen Marius Svendsen, ridder af DB., *22. marts 1816, †24. september 1872; samt over de to præstekoner i Jellinge Regise Sofie Kirstine Svendsen, *30. januar 1817, †11. juni 1861, og dennes søster Maria Petrine Vilhelmine

Fig. 126. Kirkegårdsmonumenter nr. 4, 6, 11 og 14, o. 1840, o. 1863, o. 1880 og o. 1889, over Knud Pagh, Else Marie Pagh, Ane Pagh født Gyhs og Rasmus Pagh (s. 3112-13). Foto Inger Marie Helgasdatter Mulvad 2021. – Churchyard monuments no. 4, 6, 11 and 14, c. 1840, c. 1863, c. 1880 and c. 1889, to Knud Pagh, Else Marie Pagh, Ane Pagh née Gyhs and Rasmus Pagh.

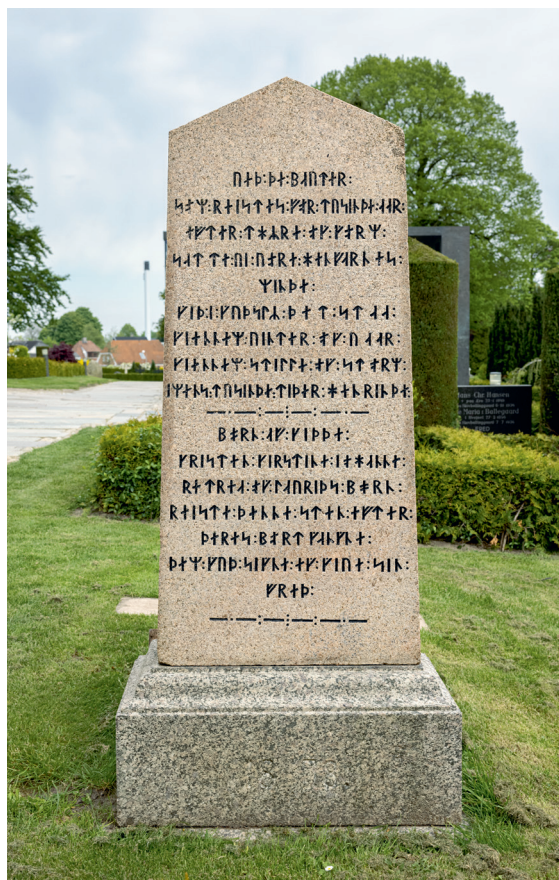

Fig. 127-28. Kirkegårdsmonument nr. 8, o. 1878, over Chr. Thorkelsen Kidde, bonde på Kidde, Iohanne Olesdatter Kidde, Henrik Chr. Kidde, kammerraad og landinspektør, Sophie Marie Kidde, f. Sager og Johanne Kidde (s. 3114). Foto Inger Marie Helgasdatter Mulvad 2021. – Churchyard monument no. 8, c. 1878, to Chr. Thorkelsen Kidde, farmowner at Kidde, Iohanne Olesdatter Kidde, Henrik Chr. Kidde, counsellor and surveyor, Sophie Marie Kidde, née Sager and Johanne Kidde.

Svensden, *30. januar 1823, †21. april 1869, alle tre afsluttet med salmevers.³⁶⁰ To kaminformede monumenter af sandsten, 115×125 cm, med cylindriske medaljoner, deri marmorplader, 62×82 cm, med indskrift i sortoptrukkede versaler. Er indsat i samme mur af groft tilhuggede granitkvadre. På sydafsnittet, vest for tårnet.

8) (Fig. 127-28), o. 1878, over Chr. Thorkelsen Kidde, Bonde på Kidde, *27. jan. 1754, †6. nov. 1842, Iohan(n)e Olesd(at)t(e)r Kidde, *1786, †1821, Henrik Chr. Kidde, kammerraad, landinspektør, *10. febr. 1791, †11. febr. 1878, Sophie Marie Kidde, f. Sager, *1796, †1859 og Johanne Kidde, *7. jan. 1821, †6. maj 1899.³⁶¹ Spids stele i rød granit, 132 cm høj eksklusiv plint og sok-

kel, med sortmalet, indhugget tekst i versaler og antikva under kors. På bagsiden en tekst i runer (fig. 128). Soklen er af en mere grå granit, på dens bagside '1878'.³⁶² Sydvest for tårnet.³⁶³

9) O. 1879, over Claudius Julius Boye, Dr. Med. af Haughus, *16. juli 1823, †5. august 1879, og hustru Emilie Louise Boye f. Secher, *30. juni 1825, †18. marts 1899. To kaminformede monumenter af sandsten, ca. 110×120 cm, med rosetmedaljoner, deri marmorplader, 92×67 cm. Indskrift kun på den vestre, mens den østre tilsyneladende står uden tekst (forvitret?). På sydafsnittet, vest for tårnet med nr. 10.

10) (Fig. 129), o. 1879, over Dr. Med. Claudius Julius Boye, *16. juli 1823, †5. august 1879. Spids

stele i rød granit med kors og liljegren over portrætmedaljon i bronze (professor Th. Stein),³⁶⁴ 272 cm høj, tegnet af maleren Frederik Vermehren.³⁶⁵ Derunder indhugget indskrift i versaler over bibelcitater, æskulapstav samt oplysningen 'Venner, karske og syge nær og fjern satte denne sten'. På samme gravsted som nr. 9.

11) (Fig. 126), o. 1880, over Ane Pagh født Gyhs, *14. dec. 1772, †5. aug. 1880. Som nr. 4. Sydøst for koret med nr. 4, 6 og 14.

12) O. 1882, over gårdejer Johan Frederik Røsenbold, *4. december 1806 i Gørding præste-

Fig. 129. Kirkegårdsmonument nr. 10, o. 1879, over Dr. Med. Claudius Julius Boye (s. 3114). Foto Inger Marie Helgasdatter Mulvad 2021. – *Churchyard monument no. 10, c. 1879, to Claudius Julius Boye, Dr. Med.*

Fig. 130. Kirkegårdsmonument nr. 13, o. 1883, over Jens Kristian Madsen, sognepræst og seminariefors­tander i Jelling (s. 3115). Foto Inger Marie Helgasdatter Mulvad 2021. – *Churchyard monument no. 13, c. 1883, to Jens Kristian Madsen, parson and seminary principal in Jelling.*

gård, †14. juni 1882 i Vejle. Vedbenddekoreret cementstensgrotte nu uden kronende kors af hvidt marmor, 62 cm høj. Indfældet tavle af samme materiale med indskrift i indhuggede versaler. Over denne en indfældet medaljon med kors, anker og hjerte. Rundbuet afslutning. På vestafsnittet.

13) (Fig. 130), o. 1883, over Jens Kristian Madsen, sognepræst og seminariefors­tander i Jelling, *22. okt. 1839 i Sahl, †29. nov. 1883 i København.

Fig. 131. Kirkegårdsmonument nr. 16, o. 1909, over kriger og veteran fra Treårskrigen Søren Pedersen samt Maren Mølkjær og Peter Mølkjær (s. 3116). Foto Arnold Mikkelsen 1921. – *Churchyard monument no. 16, c. 1909, to soldier and veteran of the 3-year war Søren Pedersen, Maren Mølkjær and Peter Mølkjær.*

Rød, spids granitstele med portrætmedaljon med initialerne HD, Henriette Diderichsen.³⁶⁶ Teksten er i indhuggede versaler med bibelcitater og oplysningen 'Rejst af hans venner', 172 cm høj eksklusiv plint og sokkel. Vest for kirken.

14) (Fig. 126), o. 1889, over Rasmus Pagh, *12. juli 1829 i Rugballe, †25. maj 1889 i Vejle. Som nr. 6.³⁷⁰ Sydøst for koret med nr. 4, 6, og 11.

15) O. 1890, over Jakob Nielsen, *14. maj 1829 på Jerlev Mark, †25. jan. 1890 i Jelling, 'og min anden mand' Christen Thomsen. Betegnet 'Susanne Clemmensen Familiegravsted'. Stele med kronende kors, 119 cm høj eksklusiv plint og sokkel. Grotteagtig marmorsten med reliefmedaljon af tornekrone Jesus i bisquit omgivet af rankeslyng flankeret af akroterier. Derunder indskriftfeltet med sortmalet antikvaskrift, flankeret af faskes. På plinten dels et håndtryk under tekstfeltet og dels stenmesternavnet 'A. Billeschou Veile' på heraldisk højre side. Lige syd for skibet.

16) (Fig. 131), o. 1909, over Søren Pedersen, kriger og veteran fra 3 års krigen i Slesvig 1848-50, *9. juli 1824, †18. maj 1909, Maren Mølkjær *9. juli 1835, †5. nov. 1878 og Peter Mølkjær. Trapezformet stele i rød granit, 156 cm høj, med indhugget portrætrelief i oval fordybning. Derunder tekst med bibelcitater i indhuggede, sortmalede versaler. På bagsiden 'Mindet rejst af børnene'. Sydøst for kirken, ved porten.

†*Kirkegårdsmonument*, o. 1856, over Johannes Andreas Kirchstein, *29. aug. 1781, †14. jan. 1856 og hans steddatter Juliane Lucie Clausen, *14. okt. 1786, †22. juli 1850. Stenen, angiveligt en mindesten, stod 1922 'udenfor Jelling kirke-dør'.³⁶⁷

Fig. 132. Kirke og kirkegård med kapel set fra nordøst. Foto Jan Kofod Winther 1982, efter *Nationalmuseets Arbejds-mark* 1987. – *The church and churchyard with chapel seen from the north east.*

KILDER OG HENVISNINGER

Nedenfor er anført en oversigt over trykte og utrykte kilder og litteratur anvendt i beskrivelsen af Jelling Kirke. For en oversigt over arkivalier og litteratur samt forkortelser anvendt i Vejle Amt i almindelighed se også s. 56–62. Henvisninger til *Danmarks Kirker*, Kbh. 1933–, er angivet som *DK*, efterfulgte af betegnelsen for det pågældende amt; referencer inden for Vejle Amt har dog kun sideangivelse.

Arkivalier. *Det Kgl. Bygningsinspektors arkiv*. Jelling Kirke.

Lokallhistorisk Arkiv i Jelling. Jelling Menighedsråds arkiv (A 244).

Rigsarkivet, København (RAK). *Danske Kancelli*. 233 – B 184d. Seks års kirkeregnskaber 1614–20.

Rigsarkivet, Viborg (RAV). *Ribe bisparkiv* (C4): 73. Torrild Herred. Korrespondance 1780–1812. – 674–75. Herredsbog for Torrild Hrd. 1649. – 690. Diverse indberetninger om de gejstlige embeders beskaffenhed 1799–1803. – 698. Nørvang Herredsbog 1649. – 704. Kirke- og præstegårdssyn 1793–1797. – 705. Kirke- og præstegårdssyn 1798–1802. – 706. Kirke- og præstegårdssyn 1803–1804. – 707. Kirke- og præstegårdssyn

1805–1806. – 708. Kirke- og præstegårdssyn 1807–1810. – 709. Kirke- og præstegårdssyn 1811–1816. – 710. Kirke- og præstegårdssyn 1816–1825. – 711. Kirke- og præstegårdssyn 1826–1832. – 759. Årlige indberetninger 1805–1806. – 764. Årlige indberetninger 1815–1819. – 765. Årlige indberetninger 1820–1824. – 1388. Regnskaber for Jelling sysselprovstis kirker 1676–1686. – *Sabro Hrds. Provsti*: C 29 Indkomne breve 1661–74. – *Bjerre Hrds. provsti*: C 35 A. Synsprotokol for kirker og præstegårde 1803–1818. – *Nørvang-Torrild Hrds. Provsti*: C 38.3 Synsprotokol 1854–90. – *Pastoratsarkiver*: CP 0455, pk. 34–40. Jelling Kirke, Torrild herred. Liber Daticus 1776–1833. – *Vejle Kirke-inspektionsarkiv* (C622). 16: Dokumenter 1468–1825.

Nationalmuseet (NM). *Håndskrifter*. Fr. Uldall, *Om de danske Landsbykirker* V, 278–81 (1889). – *Notesbøger*. Søren Abildgaard IV, 8 (1772–73). – *Indberetninger*. J. Magnus-Petersen 1902 (kalkmalerier), J. V. Petersen 1903 (kalkmalerier), Chr. Axel Jensen 1906 (gotiske figurer), Frederik Orulf 1906 (begravelser); Eigil Rothe 1916 (kalkmalerier), Harald Munk 1935 og 1937 (prædikestol), Mogens Larsen 1973 (kalkmaleri og inventar), Ole Ingolf Jensen 1980 (kalkmaleri), Kirsten Trampedach 1980 (kalkmaleri), Susanne Trudso 1998 (rester af epitafium og gravsten), Susanne Trudso og Kirsten Tram-

Fig. 133. Luftbillede af Jelling by før 1935. I KB. – Aerial photo of Jelling village from before 1935.

pedach 2000 (døbefont), Karin Vestergaard Kristiansen 2000 (præsterækketavle). Hans Mikkelsen 2012 (bygning), Hans Mikkelsen 2012 (udgravning), Torben Seir 2016 (mørtelanalyser), Peder Bøllingtoft 2016 (kalkmaleri), Orla Hylleberg Eriksen, NNU rapport nr. 33, 2014, Orla Hylleberg Eriksen, NNU rapport nr. 6, 2020 (dendrokronologiske undersøgelser),

Tegninger og opmålinger. NM. Prospekt ved Henrik Rantzau 1591; prospekt ved Ole Worm 1643; prospekt ved Søren Abildgaard 1771; opmåling af del af Jelling ved kaptajn Bloch 1820, kopieret af C. F. Herbst; grundplan ved J. Kornerup 1861; Akvareller, skitser og kalk af korets kalkmalerier ved J. Magnus-Petersen 1874-75; udgravningsplan af skibet ved Abrahamsen 1935; Udgravningsplan af nordre korsarm ved E. Dyggve 1942; Opmåling af formsten ved E. Dyggve 1942; Opstalter, snit og detaljer ved Knud J. Krogh 1976; Grundplan ved Wohlert Arkitekter 2000; Opstalt af kirkens nuværende korgavl ved Stine A. Højbjerg 2012; usignerede og udaterede tegninger af døbefont.

Litteratur. Thomas Bertelsen, »Kirken i koret«, *Skalk* 2012, nr. 1, 18-23. Thomas Bertelsen, »Kirkegav-

lens spor«, *Skalk* 2013, nr. 1, 3-9. Ejnar Dyggve, »Jelling Kongehøje«, *Nationalmuseets Arbejdsmark* 1943, 18-31. Ejnar Dyggve, »Kirken på Haralds Vi i Jelling«, *Nationalmuseets Arbejdsmark* 1949, 56-58. Ejnar Dyggve, »Gorm's Temple and Harald's Stave-Church at Jelling«, *Acta Archaeologica* XXV, 1954, 221-239. Ejnar Dyggve, »Jellingkongernes Mindesmærker«, *Jelling. Det gamle Kongesæde*, Kbh. 1955, 127-193. Mads D. Jessen, Steen W. Andersen, Mads K. Holst, Peter Jensen og Anne Pedersen, »Kongens gård i Jelling? – et nyt anlæg fra Harald Blåtands tid«, *Nationalmuseets Arbejdsmark* 2011, 60-73. Knud Krogh, »Kirken mellem højene«, *Skalk* 1966, nr. 2, 5-10. Knud J. Krogh, »Bautasten og syltsten i Jelling«, *Det skabende menneske*, (red. Robert Egevang m.fl.), 1981, 1, 127-138. Knud J. Krogh, »The royal viking-age monuments at Jelling in the light of recent archaeological excavations«, *Acta Archaeologica* 53, 1983, 184-215. Knud J. Krogh, *Gåden om Kong Gorms Grav. Historien om Nordhøjen i Jelling*, Kbh. 1993. Finn Magnusen og Cancelliråd Thomsen, »Efterretninger om Monumenterne ved Jelling«, *Antiquariske Annaler* IV, 1827, 64-139.

Historisk indledning, historisk baggrund og kirkegården ved Jakob Kieffer-Olsen, bygningsbeskrivelse ved Thomas Bertelsen, kalkmalerier og inventar ved Ebbe Nyborg, orgler ved Kristian Lumholdt, gravminder og kirkegårdsmonumenter ved Ebbe Nyborg og Jakob Kieffer-Olsen. Oversættelse ved James Manley (engelsk) og Peter Zeeberg (latin). Korrektur ved Anne Frovin. Teknisk og grafisk tilrettelæggelse ved Mogens Vedsø. Redaktionen afsluttet november 2022.

¹ Om dateringen se s. 2533.

² *Vejle Amts Stednavne* 1944, 102. *Den store danske Encyklopædi* 10, Kbh. 1998, 56. Lis Jacobsen og Erik Moltke, *Danmarks Runeindskrifter*, Kbh. 1942, 65-66.

³ RAV. *Pastoratsarkiver*: CP 0455, pk. 34-40. Jelling Kirke, Tørrild herred. Liber Daticus 1776-1883.

⁴ Ulla Haastrup, »Johannes i Jelling«, *Skalk* 1972, nr. 2, 27. Det var i middelalderen helt almindeligt, at en kirke kunne være indviet til flere end én helgen, og det var heller ikke helt ualmindeligt, at kirker kunne skifte navn og indvielseshelgen af den ene eller den anden

årsag, se Jakob Kieffer-Olsen, *Kirke og kirkestruktur i middelalderens Danmark*, Odense 2018, 440-58.

⁵ Kr. Erslev & W. Møllerup, *Kong Frederik den Førstes danske Registranter*, Kbh. 1879, 15. marts 1532.

⁶ *Kronens Skøder paa afhændet og erhvervet jordegods i Danmark fra Reformationen til Nutiden*, I-IV, 1535-1765, Kbh. 1892-1955, IV, 15. december 1721.

⁷ Marius Sørensen, »Af Jellings nyere Historie«, *Vejle Amts Årbog* 1916, 151.

⁸ RAV. *Ribe bispearkiv* (C4): 73. Tørrild Herred. Korrespondance 1780-1812. RAV. *Ribe bispearkiv* (C4): 705. Kirke- og præstegårdssyn 1803-1804.

⁹ Marius Sørensen 1916 (jf. note 7), 151. RAV. *Ribe bispearkiv* (C4): 708. Kirke- og præstegårdssyn 1807-1810.

¹⁰ *Lokalhistorisk Arkiv i Jelling*. Jelling Menighedsråds arkiv (A 244). Protokol for Valgbestyrelsen og Menighedsraadet for Jelling Sogn. (lb. nr. 4).

¹¹ *Diplomatarium Danicum*, Kbh. 1938 ff., 4, V, nr. 209, 7. maj 1394.

¹² V. S. Skeel, *Optegnelser om Familien Skeel*, Kbh. 1871, 367. Anders Skeel kom fra området nordvest for Vejle,

Fig. 134. En tegning fra 1702 er meget lig fig. 13 fra 1591 (jf. note 94). Tegnet af Troels Arnkiel 1702. Efter Troels Arnkiel, *Cimbrische Heyden-Begräbnisse*, Hamburg 1702. – The drawing from 1702 is very similar to fig. 13 from 1591.

han var kannik i både Ribe og Århus samt medlem af kalentegildet (præstegildet) i Vejle.

¹³ Poul Grønder Hansen, *Søren Abildgaard*, Kbh. 2010, 484, kat. 501. Gravstenen var ifølge Abildgaard af 'lys askegrå marmor'.

¹⁴ Kong Frederik den Førstes danske Registranter (jf. note 5), 15. marts 1532.

¹⁵ Kancelliets Brevbøger vedrørende Danmarks indre Forhold 1551ff., Kbh. 1885ff., 6. december 1606 omtaler mag. Niels Villumsen som sognepræst i Jelling og tidligere provst i Jelling Syssel, men der er tale om en fejl, idet han havde embedet i Bredsten, se J. Kinch, *Ribe Bys Historie og Beskrivelse fra Reformationen til Enevældens Indførelsen*, Odder 1884, 517.

¹⁶ RAV. *Pastoratsarkiv*. CP 0455, pk. 34-40. Jelling Kirke. Liber Daticus 1776-1833. Om præsten generelt se Jens Heltoft, »Præsten Søren Steffensen fra Jelling«, *Vejle Amts Årbog* 1922a, 43-53. Heltoft anfører til sandsynliggørelse, at indførelsen i Liber Daticus må gå tilbage til præsten Lauritz Andersen Gonsager (1668-1703), der så kan have fået sine oplysninger fra forgængeren Jørgen Pedersen Lemvig (jf. *(†)gravsten nr. 2), som var Steffensens umiddelbare efterfølger.

¹⁷ Peder Hansen Resen, *Atlas Danicus VI D Ribe Stift*, udgivet af Susanne Lykke Nielsen i dansk oversættelse ved samme og Mette Molvig, Odense 1987, 138-39.

¹⁸ Mouritz Mouritzen Højer, »Encomium Jellingense»

(Jellings Pris) 1721« ved Anders Bæksted. *Vejle Amts Årbog*, 1943.

¹⁹ De angiver dog året til 1627. Erich Pontoppidan, *Marmora Danica selectiore sive Inscriptionem* 1, 1739, 79, og Erich Pontoppidan & Hans de Hoffman, *Den danske Atlas* 5, 2, 1769, 987-88.

²⁰ Finn Magnusen, *Optegnelser paa en Reise til Jellinge gennem forskellige Egne af Sjælland, Fyen og Jylland i Aaret 1821*, Kbh. 1821, 143-45.

²¹ J. J. A. Worsaae, »Veile By og Omegn under de keiserlige Tropper 1627-1629. Bidrag til Veile Byes og Amts Historie i det syttende Aarhundrede«, *Historisk Tidsskrift* 1840, 186-87. Et sagn fortæller om jernkrogen, præsten og svenskerne, se Evald Tang Kristensen, *Danske Sagn* IV, Silkeborg 1895, 102.

²² RAK. *Danske Kancelli*. 233 - B 184d. Seks års kirke-regnskaber 1614-1620.

²³ *Kronens Skøder* (jf. note 6), I, 4. april 1634. Kancelliets Brevbøger (jf. note 15), 8. januar 1634, 4. april 1634.

²⁴ Jens Heltoft, »Af Jelling Sogns Historie«, *Vejle Amts Årbog* 1922b, 133.

²⁵ RAV. *Ribe bispearkiv* (C4):698. Nørvang Herredsbog 1649. se Jens Heltoft 1922b (jf. note 24), 120 og 131, af sidste sted fremgår det, at disse kirkejorde forblev i fæste hos den gamle præst, Jørgen Pedersen, da han 1666 indgik en kontrakt med efterfølgeren, sønnen Søren Jørgensen.

Fig. 135. Opdagelsen af en bautasten på kirkegården (s. 3019). Akvarel af J. Magnus Petersen 1871. I NM. – *Discovery of a monolith in the churchyard.*

Fig. 136. Indgangen til gravkammeret i Nordhøjen (s. 3016). Tegning af Jacob Kornerup 1861. I NM. – Entrance to the burial chamber in the North Mound.

²⁶ RAV. *Ribe bispearkiv* (C4): 1388. Regnskaber for Jelling sysselprovstis kirker 1676–1686.

²⁷ *Kronens Skøder* (jf. note 6), III, 11. Febr. 1699; IV, 15. december 1721.

²⁸ *Kronens Skøder* (jf. note 6), IV, 15. december 1721.

²⁹ Se Jakob Kieffer-Olsen 2018 (jf. note 4), 632–63, hvor det foreslås, at forholdet er en kandidat til titlen som Danmarkshistoriens største tyveri.

³⁰ NM. Den Kongelige Mønt- og Medaillesamling. FP 4794: 74 mønter, fem mønter kunne ikke bestemmes. FP 10021.1. En mønt fundet på kirkegården lige øst for koret. Flere mønter fra kirken er ikke blevet bestemt.

³¹ NM. Inv. nr. D 1216/2019. Oprindeligt i to dele, sammenlimet ved konservering. Uden fundår.

³² NM. Inv. nr. D 17/2019.

³³ NM. Inv. nr. D 1234/2019.

³⁴ Evald Tang Kristensen, *Danske Sagn III*, Silkeborg 1895, 42.

³⁵ Evald Tang Kristensen, *Danske Sagn II*, Silkeborg 1895, 354.

³⁶ *Jelling – Monuments and Landscape*, Anne Peders-

en, Mads Dengsø Jessen & Mads Kähler Holst (red.), PNM Publications from the National Museum. Studies in Archaeology & History vol. 20.4, under udgivelse; *Jelling – The Romanesque Stone Church*, Anne Pedersen & Per Kristian Madsen (red.), PNM Publications from the National Museum. Studies in Archaeology & History vol. 20.5, under udgivelse.

³⁷ Per Kristian Madsen, »En nations fødsel – også bag glas«, *Tidens landskap. En vänbok till Anders Andréén*, Lund 2019, 169–71.

³⁸ Lisbeth Imer, »Thyra Danebod«, *Skalk* 2021, nr. 5, 3. Ejnar Dyggve, »Jelling Kongehøje«, *Nationalmuseets Arbejdsmark* 1943, 28. Sognepræst Jørgen Pedersen Lemvig skrev 1638, at den lille runesten 'hører til den nøre høy', se *Præsteindberetninger til Ole Worm*, I-II, Kbh. 1970–74, I, 191.

³⁹ Ludv. F. A. Wimmer, *De danske Runemindesmærker* 1, 2, Kbh. 1895, 1, 2, 36–38.

⁴⁰ Feks. *Knud J. Krogh* 1983, 188.

⁴¹ Lauritz Weibull, *Kritiska undersökningar i Nordens historia omkring år 1000*, Lund 1911, 2–10.

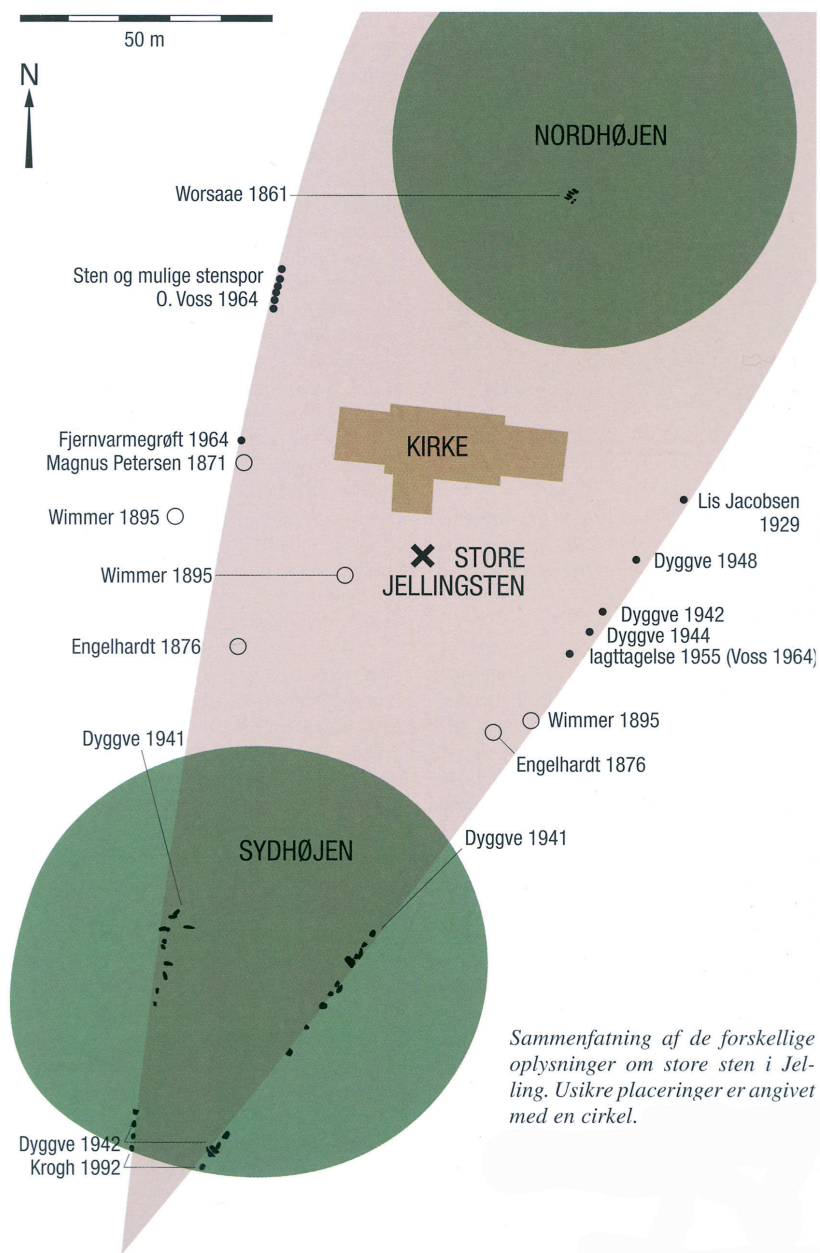

Fig. 137. Registrering af fund af bautastenen gennem årene (s. 3019), som samlet af Steen Wulff Andersen. Omridset af den rekonstruerede skibssætnings sydlige halvdel er vist med lys rød farve. 1:1500. Efter *Skalk* 2009, nr. 1. – Registration of finds of monoliths collected over the years.

⁴² Ludv. F. A. Wimmer 1895 (jf. note 39), 1, 2, 36, med henvisning til et håndskrift fra o. 1600, der omtaler den lille runesten som liggende ved døren.

⁴³ Lis Jacobsen og Erik Moltke, *Danmarks Runeindskrifter*, Kbh. 1942, 74-76. C. Engelhardt, »Kong Gorms og Thyra Mindestene i Jelling«, *Aarbøger for nordisk Old-*

kyndighed og Historie 1876, 114. Olaf Aastrup, »Den lille Jellingsten's oprindelige Plads« *Vejle Amts Årbog* 1959. Henrik Breuning-Madsen, Mads Kähler Holst & Peter Steen Henriksen, »Brønden på toppen af Nordhøjen i Jelling«, *Nationalmuseets Arbejdsmark* 2010, 193. I *Re-sens atlas* fra o. 1677 anføres det, at den lå ved kirkens

Fig. 138. Udgravning af palisadens østside (s. 3019). Foto Steen Wulff Andersen 2010.
– Excavation of the east side of the palisade.

dør, og at den ikke var højere end at folk, der satte sig på den, kunne nå at røre jorden med fødderne, se *Resen, Atlas Danicus VI D Ribe S* (jf. note 17), 138. Efter kirkens brand 1679, har man angiveligt forrettet udendørs kirkelige handlinger på eller ved den lille runesten, se J. P. Wammen, »Kongehøjene i Jellings»,

Vejle Amts Årbog 1931, 12. <http://jelling.natmus.dk/om-jelling/runestenene/runestenene-foer-og-nu/jon-skonvig-1627/> – set 17. januar 2022.

⁴⁴ Per Kristian Madsen, »En nations fødsel – også bag glas«, *Tidens landskap En vänbok till Anders Andrén*, Lund 2019, 169–71.

⁴⁵ *Jelling – Monuments and Landscape* (jf. note 36).

⁴⁶ NM. Inv. nr. C 32169.

⁴⁷ <http://jelling.natmus.dk/om-jelling/runestenene/basses-runesten/>. P.V. Glob, »Jellings bautasten«, *Kuml* 1969, 101. Erik Moltke, »Runeår«, *Skalk* 1965, nr. 2, 15. En tradition om endnu en stor runesten fandtes i området i 1700-tallet, se Ejnar Dyggve, »Den ”trede” runesten i Jelling«, *Runer og rids. Festskrift til Lis Jacobsen*, Kbh. 1952, 1-5.

⁴⁸ Mål taget fra *Knud J. Krogh 1993*, 176.

⁴⁹ Mål taget fra *Knud J. Krogh 1993*, 62.

⁵⁰ Forslag til brug af bægeret som rejse- eller gravkalk stillet af Sten Anjou i »Kungshögarna i Jellinge«, *Fornvännen* 1934, 12.

⁵¹ *Knud J. Krogh 1983*, 186-92.

⁵² *Kancelliets Brevbøger* (jf. note 15), 27. marts 1635.

⁵³ *Kancelliets Brevbøger* (jf. note 15), 10. marts 1636.

⁵⁴ På det tidspunkt var højene indhegnet af et forfalderigt risgærde, se *Magnusen og Thomsen 1827*, 75.

⁵⁵ *Kongehøjene i Jellinge og deres Undersøgelse efter Kong Frederik VII's Befaling i 1861*, Kbh. 1875.

⁵⁶ Datering ifølge Kjeld Christensen, »The date of the

Jelling Mounds«, *Jelling – Monuments and Landscape* (jf. note 36).

⁵⁷ *Ejnar Dyggve 1943. Breuning-Madsen m.fl. 2010* (jf. note 43), 193-203. Else Roesdahl, »Jordfaste mindesmærker i Danmarks yngre vikingetid«, *hikuin* 2005, 66. *Knud J. Krogh 1983*, 188-91.

⁵⁸ Ejnar Dyggve, »Fuille du tertre sud à Jelling«, *Acta Archaeologica* XIII, 1942, 74.

⁵⁹ *Breuning-Madsen m.fl. 2010* (jf. note 43), 193-203.

⁶⁰ Magnus Petersen, *Minder fra min virksomhed*, Kbh. 1909, 134-35. Ejnar Dyggve, »Den ”trede” runesten i Jelling«, *Runer og rids. Festskrift til Lis Jacobsen*, Kbh. 1952, 3. P.V. Glob, »Jellings bautasten«, *Kuml* 1969, 97-109. *Knud J. Krogh 1981*, 127-38.

⁶¹ En af stenene blev 1861 udtaget af Sydhøjen og omdannet til en gravsten, der kom til kirkegården i Kollerup (jf. s. 3256) og *Ejnar Dyggve 1955*, 146.

⁶² P.V. Glob i *Salmonsens Leksikon-Tidsskrift* 1944, sp. 1056. P.V. Glob, *Danske Oldtidsminder*, 2. udg., Kbh. 1948, 116. Ejnar Dyggve, *Three Sanctuaries of Jelling Type*. Scripta Minora, Lund 1960. For andres bidrag til diskussion se eksempelvis Olaf Olsen, *Hørg, hov og kirke*,

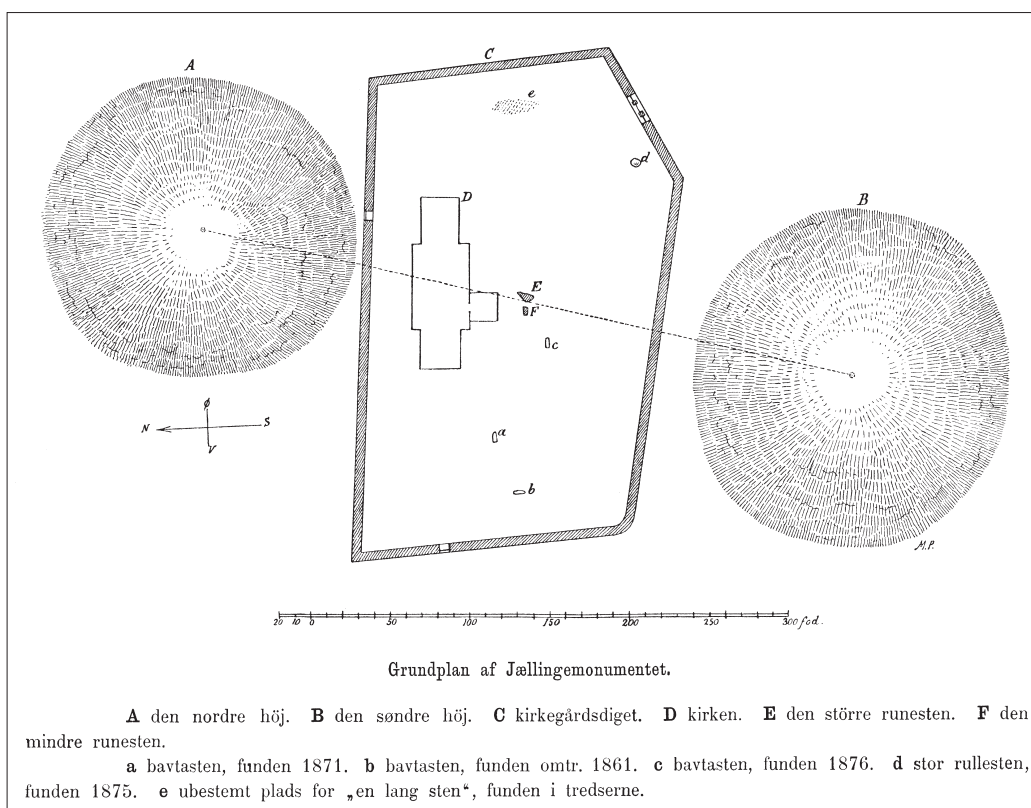

Fig. 139. Grundplan efter udvidelsen af kirkegården mod øst i 1870'erne. 1:1500. Tegnet af J. Magnus-Petersen. Efter Ludv. F.A. Wimmer, *De danske Runemindesmærker* 1, 2, Kbh. 1895. – Ground plan after the extension of the churchyard towards the east in the 1870s.

Fig. 140. Kirkegården med dige, låge i syd, højt opklappede og græsbevoksede tuegrave, nogle få gravtræer og et gitter ved Jelling-stenene, set fra nordøst. Gravene ligger nogenlunde på række. Akvarel ved O. J. Rawert 1819. I KB. – The churchyard and wall, gate in the south, high banked-up and grass-grown hillock graves, a few grave trees and a lattice by the Jelling Stones seen from the north east. The graves lie more or less in a row.

Kbh. 1966, 244–75; Aksel E. Christensen, Anmeldelse af Hørg, hov og kirke, *Historisk Tidsskrift* 1967, 441; C. J. Becker, Anmeldelse af Hørg, hov og kirke, *Historisk Tidsskrift* 1967, 446–52. Knud J. Krogh 1981, 127–38.

⁶³ Peter Mohr Christensen & Steen Wulff Andersen, »Kongeligt?«, *Skalk* 2008, nr. 1, 3–10. Steen Wulff Andersen, »Bautasten og kæmpehegn«, *Skalk* 2009, nr. 1, 11–15, tegningen s. 13. En mindesten for forstander Hemming Skat Rørdam, der tog initiativ til stiftelsen af forskonnelsesforeningen og dermed frilæggelsen af højene, jf. s. 3023, blev hentet i et gravsted 1929 og stammer formodentlig fra skibssætningen, jf. nævnte tekst s. 12.

⁶⁴ Henrik Pedersen, *De danske Landbrug*, Kbh. 1928, 130.

⁶⁵ <http://www.statistikbanken.dk/KM5> – set 23. februar 2021. Ang. kortet fra 1780'erne se Marius Sørensen, »Af Jellings nyere Historie«, *Vejle Amts Årbog* 1916, 144–45.

⁶⁶ Efterfølgende bygger, hvis ikke andet nævnes, på Jakob Kieffer-Olsen, »Jelling og rigets administrative inddelinger«, der er under udgivelse som del af Nationalmuseets Jelling-projekt.

⁶⁷ *Diplomatarium Danicum*, nr. 14060905003, online siden: 2010, besøgt: 2021-10-12+02:00, URL: <http://diplomatarium.dk/dokument/14060905003>

⁶⁸ *Repertorium diplomaticum regni danici mediævalis. Fortegnelse over Danmarks Riges Breve fra Middelalderen*, Kbh. 1894–1939, 2. rk., nr. 751.

⁶⁹ *Kong Valdemars Jordebog*, I–III. Udg. af Svend Aakjær. Kbh. 1926–43, I, 7.

⁷⁰ *Diplomatarium Danicum* (jf. note 11), 2 XII nr. 63, 10. januar 1338. Ang. Tørrild Herreds segl og Jelling se Georg F. L. Sarauw, »Kongehøjene og Runestenene i Jellinge«, *Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie* 1926, 273–74.

⁷¹ Marius Kristensen, »Kancelli-Forbedringer i Vald. Jordebog?« *Danske Studier* 1911, 122–123.

⁷² Henrik Lerdam, *Birk, lov og ret. Birkerettens historie i Danmark indtil 1600*. Kbh. 2004, 109. Jakob Kieffer-Olsen under udg. (jf. note 66), hvori der argumenteres for, at en omtale af Jelling Birk i et referat fra 1544 af en stævning fra o. 1490 (*Repertorium diplomaticum* (jf. note 68), 2. rk., nr. 12915), må være en fejl for Jelling Syssel.

⁷³ *Jakob Kieffer-Olsen* under udg. (jf. note 66).

Fig. 141. Perspekt af kirke, kirkegård og grave set fra sydsydvest. Akvarel ved L. R. Lyngbye 1834. Tidligere i Den kongelige Porcelænsfabriks arkiv. Efter *Vejle Amts Årbøger* 1990. – *View of church, churchyard and graves from the south south west.*

⁷⁴ *Jens Heltoft 1922b* (jf. note 24), 115.

⁷⁵ Oplysningerne er taget fra *Jens Heltoft 1922b* (jf. note 24), 111-14 medmindre andet anføres.

⁷⁶ Høvdingsborg synes at være et kongeligt herberg grundlagt 1596 i forbindelse med Frederik II's anlæggelse af en kongevej fra Haderslev til Jelling, se Alex Wittendorf, *Alvej og Kongevej*, Odense 1973, 149-52, 253-57. Kongevejen er omtalt som ny i 1587, se *Kancelliets Brevbøger* (jf. note 15), 9. oktober 1587.

⁷⁷ *Jens Heltoft 1922b* (jf. note 24), 111.

⁷⁸ RAV. Ribe bisparkiv (C4): 674-75. Herredsbog for Tørrild Hrd. 1649.

⁷⁹ *Jens Heltoft 1922b* (jf. note 24), 138. *Mouritz Mouritzen Højer* (jf. note 18), 154.

⁸⁰ Alex Wittendorf mener, at det oprindelige kongelige herberg fra 1586 blev ødelagt i krigen 1658-59, se *Wittendorf 1973* (jf. note 76), 150-51.

⁸¹ Den oprindelige bygnings vedligeholdelse blev finansieret ved, at præsten 1587 blev forlenet med kronens korntiende af Gellerup, Hammerum Herred, se *Kancelliets Brevbøger* (jf. note 15), 15. september 1587. Denne forlening gik ikke videre til den næste præst,

men efter istandsættelsen 1633 fik præsteembedet kvægtienden af Hover, Gadbjerg, Lindeballe og Skibet sogne, se *Jens Heltoft 1922b* (jf. note 24), 128 og *Kancelliets Brevbøger* (jf. note 15), 16. december 1633.

⁸² Oplysningerne er taget fra *Jens Heltoft 1922b* (jf. note 24), 124-37 medmindre andet anføres.

⁸³ Oplysningerne er taget fra *Jens Heltoft 1922b* (jf. note 24), 137-38 medmindre andet anføres. Præstegården 1867 se Jens Heltoft, *Jelling. Et kongelevs historie*, Jelling 1979, 157.

⁸⁴ *Lokalhistorisk Arkiv i Jelling*. B1038.

⁸⁵ Af Ingvar Cronhammer og Kristine Jensens Tegnestue, Aarhus.

⁸⁶ Luftbillede før 1935, fra Lis Jacobsen og Erik Moltke, *Danmarks Runcindskrifter*, Kbh. 1942, Atlas, 42.

⁸⁷ *Det Kgl. Bygningsinspektors arkiv*. Jelling Kirke. Leif Baun Christensen, *Jelling – byen der forsvandt*, Jelling 2016. Vurderingen ang. hvert 10. hus se s. 9.

⁸⁸ Syddelen udgør ifølge graveren 6.997 vestdelen 1.151 og norddelen 3.431 m².

⁸⁹ *Ejnar Dyggve 1943*, 26. Ifølge Ejnar Dyggves teori respekterede kirkegården oprindeligt bautastenene (skibs-

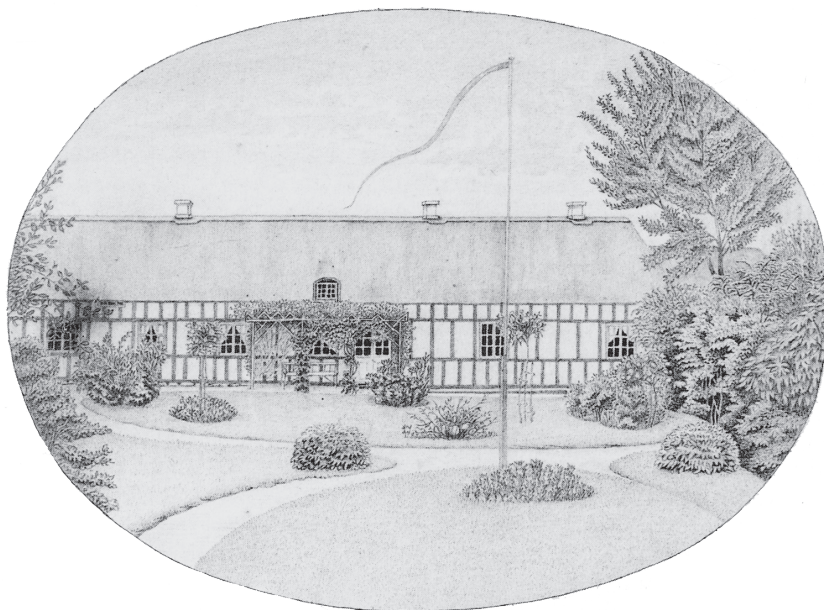

Fig. 142. Præstegården 1867 (s. 3023). Tegnet af Mathias Jørgensen. Efter Jens Heltoft, *Et kongelevs historie*, Jelling 1979. – Parsonage, 1867.

sætningen eller efter hans opfattelse vi'et) mod såvel øst som vest, hvorfor den senere må være blevet forøget mod vest. Denne udvidelse, mente han, kunne skyldes opførelsen af tårnet, jf. anførte arbejde 26–28. Om den teori se *Knud J. Krogh 1983*, 188. Jacob Kornerup, *Kongehøiene i Jellinge og deres undersøgelse efter kong Frederik VII's befaling i 1861*, Kbh 1875. J. Magnus-Petersen 1895, fra *Ludv. F.A. Wimmer 1895* (jf. note 39), 33.

⁹⁰ *Lokalhistorisk Arkiv i Jelling*. Jelling Menighedsråds arkiv (A 244) lb.nr 10: 1914.

⁹¹ Tilladelserne blev givet 1944, se *Det Kgl. Bygningsinspektors arkiv*. Jelling Kirke. ⁹² *Det Kgl. Bygningsinspektors arkiv*. Jelling Kirke.

⁹³ RAV. *Nørvang-Tørrild Hrds. Provsti*: C 38.3 Synsprotokol 1854–1890.

⁹⁴ Det offentliggjordes af P. Lindeberg i *Commentarii rerum memorabilium in Europa ab anno octuagesimo sexto usque ad præsentem nonagesimum primum gestarum*, Hamborg 1591, 76–77, se *Ludv. F.A. Wimmer 1895* (jf. note 39), 33–34. Et meget lignende prospekt (fig. 134), blev tegnet af Arnkiel 1702, se Georg E.L. Sarauw, »Kongehøjene og Runestenene i Jellinge«, *Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie* 1926, 253, 263–66. Sarauws formodning (s. 264), om at kirkens blyplader var gået til ved branden 1679, og kirken derefter var tækket med tegl, hvilket passer bedre med Arnkiels tegning, er ikke korrekt (jf. s. 3065) og RAV. *Ribe bispearkiv* (C4): 1388. Regnskaber for Jelling sysselprovstis kirker 1676–1686, hvor der 1682 betales for at oplægge bly på den søndre side af kirken.

⁹⁵ *Knud J. Krogh 1983*, 188–89.

⁹⁶ Ole Worm, *Danicorum Monumentorum Libri Sex*. Kbh. 1643. s. 328; se tillige Lis Jacobsen, »Ole Worms beskrivelse og tolkning af Jelling-monumentet«, *Vejle Amts Årbog* 1937, 5–8.

⁹⁷ RAV. *Ribe bispearkiv* (C4): 1388. Regnskaber for Jelling sysselprovstis kirker 1676–1686. En begravningsport nævnes også, men det er formodentlig den samme, der betegnes som 'kirkeport'.

⁹⁸ RAV. *Ribe bispearkiv* (C4): 705. Kirke- og præstegårdssyn 1803–1804. RAV. *Ribe bispearkiv* (C4): 707. Kirke- og præstegårdssyn 1805–1806.

⁹⁹ RAV. *Ribe bispearkiv* (C4): 709. Kirke- og præstegårdssyn 1811–1816.

¹⁰⁰ Birgitte Kragh, »Tro og overtro på kirkegården«, *Kirkegårdskultur* 2005, 88. Erik Husted, »Lokaliteter i Vejle amt omkring 1830«, *Vejle Amts Årbog* 1990, 105.

¹⁰¹ Kornerups tegning 1861, se Jacob Kornerup, *Kongehøiene i Jellinge og deres undersøgelse efter kong Frederik VII's befaling i 1861*, Kbh 1875, Tavle VI.

¹⁰² *Det Kgl. Bygningsinspektors arkiv*. Jelling Kirke. Luftfoto se Kjeld Christensen og Knud J. Krogh, »Jellinghøjene dateret«, *Nationalmuseets Arbejdsmark* 1987, 224.

¹⁰³ Funktionerne kom fra et hus, der tidligere havde rummet Jelling Sparekasse. Det lå et stykke øst for kirken og blev nedrevet og indgår i monumentområdet (jf. s. 3024.)

¹⁰⁴ *Jens Heltoft 1979* (jf. note 83), 128.

¹⁰⁵ *Marius Sørensen 1916* (jf. note 7), 157. *Jens Heltoft 1979* (jf. note 83), 129.

¹⁰⁶ *Jens Heltoft 1979* (jf. note 83), 131.

¹⁰⁷ *Jens Heltoft 1979* (jf. note 83), 134, 141. Jakob Kornerup, fra dennes, *Kongehoiene i Jellinge og deres undersøgelse efter kong Frederik VII's befaling i 1861*, Kbh 1875, Tavle 1.

¹⁰⁸ *Jens Heltoft 1979* (jf. note 83), 140-41. *Det Kgl. Bygningsinspektors arkiv*. Jelling Kirke.

¹⁰⁹ *Dansk præste og sognehistorie*, udg. af A. Pontoppidan Thyssen, X hæfte 12, Århus 1987, 1125. *Jens Heltoft 1979* (jf. note 83), 148.

¹¹⁰ Tage E. Christiansen, »Bygningen paa Søndre Jellinghøj«, *KUML* 1975, 163-72, fig. s. 164. Tage E. Christiansen, »Bygningen paa Søndre Jellinghøj – En Berigtigelse«, *KUML* 1982-83, 279-83. Anne Pedersen, »Klokkestablen på Sydhøjen«, *Jelling – Monuments and Landscape* (jf. note 36).

¹¹¹ *Breuning-Madsen m.fl. 2010* (jf. note 43), 192-203.

¹¹² J. J. A. Worsaae, »Veile By og Omegn under de keiserlige Tropper 1627-1629. Bidrag til Veile Byes og Amts Historie i det syttende Aarhundrede«, *Historisk Tidsskrift* 1840, 169.

¹¹³ *Resen, Atlas Danicus VI D Ribe S* (jf. note 17), 134.

¹¹⁴ <http://jelling.natmus.dk/om-jelling/200-aars-arkaeologi/1704-den-foerste-kendte-udgravning-i-jelling/> - set 17. marts 2021.

¹¹⁵ *Danske præsters indberetninger til Oldsagskommissionen 1807, Vest- og Sydjylland*, red. Christian Adamsen & Vivi Jensen, Højbjerg 1995, 62. <http://jelling.natmus.dk/om-jelling/200-aars-arkaeologi/1820-nordhoejen-dronning-thyras-grav/> - set 17. marts 2021. <http://jelling.natmus.dk/om-jelling/200-aars-arkaeologi/2009-boringer-i-nord-og-sydhoejen/> - set 17. marts 2021.

¹¹⁶ J. B. Löffler, *Udsigt over Danmarks Kirkebygninger fra den tidlige Middelalder*, Kbh. 1883, hvori Danmarks romanske kirker for første gang blev forsøgt sammenstillet, omtaler ikke Jelling Kirke. Tilsvarende er kun kirkens kalkmalerier omtalt i Francis Beckett, *Danmarks Kunst I*, Kbh. 1924.

¹¹⁷ Undersøgelsen blev 1935 udført af arkæolog Abrahamsen, som underrettede arkæolog Lauberg Jensen. I NM.

¹¹⁸ *Dyggve 1943*, 18-31. *Dyggve 1949*, 56-58.

¹¹⁹ *Dyggve 1943*, 26-27.

¹²⁰ *Dyggve 1949*. *Dyggve 1954*.

Fig. 143. Korets sydfacade med frilagt sokkel (s. 3038). Foto Knud J. Krogh 1976. – South façade of the chancel with exposed base.

¹²¹ Krogh 1966, 7.

¹²² Krogh 1966. Krogh 1981, 137. Krogh 1983. Knud J. Kroghs upublicerede materiale, i NM.

¹²³ Jf. fotos blev kirkens mure ikke afrenset for kalk ved undersøgelserne 1976-79.

¹²⁴ Knud J. Kroghs upublicerede materiale, i NM.

¹²⁵ Jessen, Andersen, Holst, Jensen & Pedersen 2011, 70. De seneste undersøgelser af bygningerne under og omkring stenkirken er under publicering i *Jelling – Monuments and Landscape* (jf. note 36).

¹²⁶ NM. Mikkelsen 2012 (bygning). NM. Mikkelsen 2012 (udgravning). Bygningsundersøgelserne 2011-12, se Thomas Bertelsen, »The Romanesque stone church at Jelling«, *Jelling – The Romanesque Stone Church*, Anne Pedersen & Per Kristian Madsen (red.), PNM Publications from the National Museum. Studies in Archaeology & History vol. 20.5, under udgivelse.

¹²⁷ Dyggve 1949. Dyggve 1954.

¹²⁸ Krogh 1966. Krogh 1981. Krogh 1983.

¹²⁹ Mads Kähler Holst, Mads Dengsø Jessen & Anne Pedersen, »Buildings and burial beneath the church«, *Jelling – Monuments and Landscape* (jf. note 36). De ud-

pegede syldsten kan dog ikke afvises at indgå i stenkirkens fundament (s. 3042).

¹³⁰ Jens Jeppesen & H. J. Madsen, »Stormandsgård og kirke i Lisbjerg«, *Kuml* 1988-89, 1990, 289-310. Jens Jeppesen og H. J. Madsen, »Trækirke og stormandsgård i Lisbjerg«, *Kuml* 1995-96, 1997, 149-171.

¹³¹ Mads Kähler Holst, Mads Dengsø Jessen & Anne Pedersen, »Buildings and burial beneath the church«, *Jelling – Monuments and Landscape* (jf. note 36).

¹³² I NM. Det kan overvejes, om de påviste murrester stammer fra et nedbrudt sidealter, men tolkningen fra gulvundersøgelsen kan ses i tilknytning til senere iagttagelser i den stående bygning (s. 3041-42).

¹³³ Dyggve 1954, 226. NM. Mikkelsen 2012.

¹³⁴ Murkernen kunne 2012 iagttages i genåbnede stilladshuller i kirkens nuværende østgavl.

¹³⁵ Soklen på begge bygningsafsnittets østhjørner var 2012 ødelagt af påstøbt beton. På nordsiden er soklen ødelagt af et ÷sakristi og facadeommuringer.

¹³⁶ Mod syd blev stilladshullerne registreret 1976, mens de mod øst blev undersøgt 2012 (fig. 42-43).

¹³⁷ De gennemgående huller viser, at stilladset langs fa-

Fig. 144. Skibets sydfacade med frilagt sokkel (s. 3042). Foto Knud J. Krogh 1976. – South facade of the nave with exposed base.

caden og bagmuren anvendte samme bomme og blev rejst samtidig. At stilladshullerne er blændet straks efter byggeriets afslutning, fremgår af, at lukningen er udført med en frådstensbaseret mørtel svarende til den der også indgår i bygningsafsnittet.

¹³⁸ I facaden blev vinduet under den seneste vinduesudvidelse tilmuret med røde teglsten nær normalformat (s. 3062).

¹³⁹ Døren fandtes ikke i 1874 (fig. 58), men var brudt i 1935, hvor arkitekt Harald Lønborg Jensen bemærker, at etableringen er sket uden tilladelse, NM korrespondance.

¹⁴⁰ 2012 blev en indgang forgæves søgt i den vestre del af bygningsafsnittets sydmur (jf. s. 3032–33).

¹⁴¹ Også disse stilladshuller, der ikke blev genåbnet, er blændet med en frådstenskvader sat i frådstensbaseret mørtel. Muligvis er tilmuringen først udført efter nedrivningen af \ddagger koret, hvor gavltrekantens østside blev omdannet til facade. Om kanten af gavltrekanter, der også dannede facade i den oprindelige kirke, murtek-

nisk svarede til de fremdragne partier på bygningsafsnittets sydside, er uvist.

¹⁴² Det nuværende skib er mod syd ca. 1,5 m og mod nord ca. 1,4 m bredere end forgængerens.

¹⁴³ De to murteknikker i triumfmuren blev i 1976 registreret med hver sin farvesignatur (fig. 53f).

¹⁴⁴ Jens Christian Holst, »Middelalderlige fundamenter i Lybeck«, *By, marsk og geest* 11, 1999, 57; Thomas Bertelsen, »Fra fattig landsbykirke til prestigebyggeri – nedtagningen af Mårup Kirke«, *Nationalmuseets Arbejdsmark* 2009, 79–82. Vurderet ud fra det tilgængelige materiale fra Knud J. Kroghs arkæologiske undersøgelser i Jelling Kirkes skib 1976–79, taler intet strategisk imod, at stenene skal relateres til stenkirken eller tiden derefter.

¹⁴⁵ Murkernen kan indvendigt iagttages i et åbent stilladshul østligst i skibets nordmur.

¹⁴⁶ Begge steder er murværket frilagt ved undersøgelserne 1976–79. Knud J. Kroghs upublicerede materiale, i NM.

Fig. 145. Korets østgavl med frilagt sokkel (s. 3045). Foto Knud J. Krogh 1976. – *East gable of the chancel with exposed base.*

Fig. 146. Skibets sydside med tagspor efter ældre \ddagger våbenhus (s. 3057) og spor af ældre \ddagger vindue (s. 3054–55). Foto Inger Marie Helgasdatter Mulvad 2019. – *The south side of the nave with traces of an older \ddagger porch and traces of an older \ddagger window.*

¹⁴⁷ 'Opus spicatum' kan tillægges dekorativ betydning, men ofte ses fremgangsmåden anvendt i bagmure, dækket af puds; foruden i Jelling gælder dette f.eks. Tamdrup Kirke (DK Århus 5068) og Roskilde Vor Frue (DK København 66). Her må teknikken betragtes som en praktisk måde, hvorpå korte kvadre med ringe evne til at skabe forbandt kunne anvendes.

¹⁴⁸ NM inv. nr. D 1193/2019.

¹⁴⁹ Mod kirkerummet er syddørens østvange delvist af røde teglsten i munkestensformat, hvilket antyder, at dørstedet allerede blev omsat i middelalderen (fig. 53b).

¹⁵⁰ Den irregulære dørøverligger (fig. 53c) er formentlig af træ, ligesom mod syd. Når den her er markeret med farvesignatur, der knytter sig til kirkens romanske murværk, kan det tillægges fejltolkning.

¹⁵¹ Ved murværksregistreringen i 1976 blev det iagttaget, at døren er tilmuret med et blandet teglmateriale.

¹⁵² Da skiffernes bølgende forløb ofte danner modtakt, kan de ikke tillægges sætningsskader.

¹⁵³ En betonpåmuring af gavlens østhjørner umuliggør at bestemme soklens udstrækning.

¹⁵⁴ Thomas Bertelsen, »Storhed og fald. Den romanske frådstenskirke i Starup og Haderslevs første stenkirke«, *Haderslev. En købstad bliver til*, Haderslev 2016, 70ff.; DK Haderslev 406ff.

¹⁵⁵ Den øvrige del af \ddagger korbuken er formentlig nedhug-

get for at øge styrken mellem tilmuringen og den omsatte facade.

¹⁵⁶ Det manglende forbandt langs revnen på gavlens søndre del ses partielt over ca. 3,5 m.

¹⁵⁷ Bertelsen 2013, 4–5. I 2012 blev et enkelte af reparationsmurens stilladshuller genåbnet, hvorunder det kunne fastslås, at de modsat hullerne i det oprindelige skib ikke var gennemgående. Tilmuringen blev udført med en frådstensblok sat i frådstensholdig mørtel, tilhørende ældre middelalder (jf. s. 3038).

¹⁵⁸ Seir 2016. Tolkningen er venligst oplyst af konserverator Peder Bøllingtoft, Nordisk Konservering, der forestod prøveudtagningen.

¹⁵⁹ Vinduets udvendige falsning er alene registreret i sydsiden, hvor lysningen kunne undersøges igennem en bred udfaldet fuger i tilmuringen.

¹⁶⁰ Den tilbageværende lysnings eksisterende tilmuring af brokker af frådsten og tegl må dog tilskrives vinduesudvidelsen 1875.

¹⁶¹ Knud J. Kroghs upublicerede materiale, i NM.

¹⁶² Derimod stammer de to krumme fragmenter næppe fra en portal, der ikke kendes indrammet af kraftige søjler i den hjemlige romanske frådstensarkitektur.

¹⁶³ Westy Esbersen, »Kalkens vej«, *Svundne Tider*, 1999, 5–9; M. Mackeprang, *Vore Landsbykirker*, Kbh. 1944.

¹⁶⁴ Den gennemsnitlige vurdering bygger på planop-

målinger af kirkerne i de fire undersøgte herreder. I NM.

¹⁶⁵ At det romanske kor er usædvanlig rummeligt, er påpeget flere gange tidligere, eksempelvis i *Dyggve 1949*, 57. *Dyggve 1954*, 221.

¹⁶⁶ Kjeld de fine Licht, »Om Hansted Kirke«, *Kuml* 1968, 14.

¹⁶⁷ Også den østjyske og romanske frådstenskirke i Korning har flerleddet sokkel, men her er den blot ca. 10 cm bred, og dermed langt mindre fremtrædende end i Jelling (*DK Århus* 1778).

¹⁶⁸ Det er således udbredt, at romanske landsbykirker er rejst med kor og skib i separate byggefaser.

¹⁶⁹ Bertelsen 2012, 8-9. *Die kunstdenkmäler der Provinz Schleswig-Holstein. Kreis Husum*, Berlin 1939, 82-83.

¹⁷⁰ Efter udvidelsen blev den ældre kirkes korafsnit indrettet til sakristi.

¹⁷¹ Birgit Als Hansen, »På sporet af en forsvunden frådstenskirke i Himmerland«, *hikuin* 17, 1990. 27-32.

¹⁷² I Døllefælde ses tydeligt aftryk efter kirkens første kor på den nuværende kirkes korgavl, der var triumfmur i den oprindelige kirke.

¹⁷³ I Ravnkilde er reduktionen bekræftet af udgravede

fundamenter, der viser, at den oprindelige kirkes skib mod vest blev forkortet ca. 4,5 m, da det yngre skib blev tilføjet; forkortningen er her så betydelig, at den kan have omfattet nord- og syddøren.

¹⁷⁴ Veng Kirke er tidligere søgt dendrokronologisk dateret, men undersøgelsen bygger på én prøve uden splint. Denne prøve, der var udtaget i et muranker i koret, kan alene fastslås at stamme fra et træ, der er fældet efter 1045 (Harald Andersen, »Klosterkirken«, *Skalk* 1989, nr. 2, 15; Carsten Sønderby, Dendrokronologisk undersøgelse i Veng Kirke, 1989 (rapport fra Wormianum Dendro-Dateringer, sag nr. 375); *DK Århus* 3213-14).

¹⁷⁵ Thomas Bertelsen, »Kirker af træ. Kirker af sten – Arkitektur og dateringsproblemer på Svend Estridsens tid«, *Svend Estridsen* (red. Lasse C. A. Sonne & Sarah Croix), Odense 2016, 109-132.

¹⁷⁶ Jakob Kieffer-Olsen 2018 (jf. note 4), 474-476.

¹⁷⁷ Hans Stiesdal, »Tidlige sjællandske og lolland-falsterske vesttårne«, *Kirkens bygning og brug. Studier tilegnet Elna Møller* (red. Hugo Johannsen), Kbh. 1939, 16.

¹⁷⁸ Det skal ikke udelukkes af små gårdkirker kan have tjent som sognekirker i en længere periode, før der var midler til en udvidelse.

Fig. 147. Frilagt fundament langs våbenhusets østmur set fra syd (s. 3057). Foto Knud J. Krogh 1976. – Exposed foundation along the east wall of the porch seen from the south.

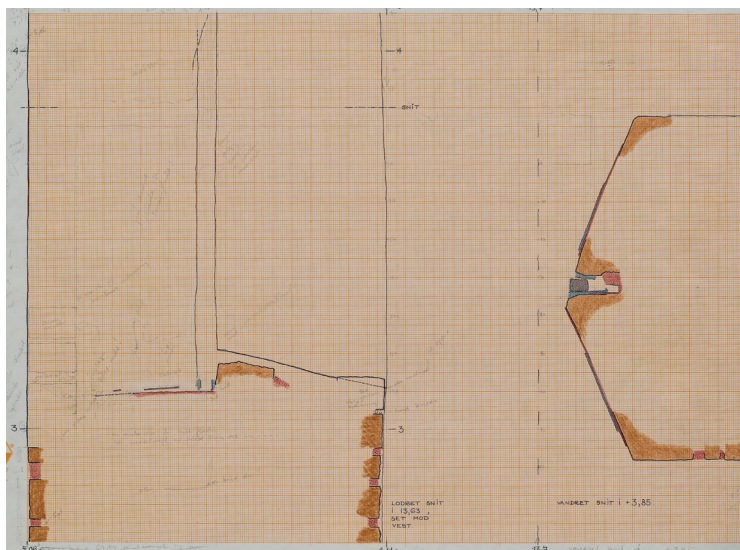

Fig. 148. Romansk vindue, østligst i skibets sydmur. 1: 20 (s. 3043). Snit målt og tegnet af Knud J. Krogh 1976. – *Romanesque window, easternmost in the south wall of the nave.*

¹⁷⁹ Mens Nordhøjen er 8,5 m høj, er Sydhøjen godt 9 m høj.

¹⁸⁰ Der er i dag ingen spor efter et sydvindue, der kun kendes fra fig. 53i.

¹⁸¹ Døren blev ved registreringen 1976 angivet som oprindelig. Således er den på fig. 53l markeret med samme røde signatur, der i øvrigt er anvendt til markering af tårnets oprindelige murværk. Placeringen i siden af tårnet er usædvanlig, men ikke uden paralleller i senmiddelalderligt tårnbyggeri, eksempelvis i Øse (*DK Ribe 1606*). Tårnummets sydmur blev 1861 gengivet med en niche, som ikke længere ses (fig. 57).

¹⁸² Ligesom i andre dele af landet er langt flertallet af Vejleegnens senmiddelalderlige kirketårne disponeret med hvælvet tårnrum, men sekundært indsatte tårnhvælv er ikke ukendte i dansk sengotik. På Fyn har det endda nogen udbredelse, at tårnhvælv er rejst over falsede hjørnepiller, heriblandt Pårup Kirke, hvor konstruktionen ikke nødvendigvis er meget yngre end selve tårnet (*DK Odense 2651-2655*).

¹⁸³ Det kan undre, at de registrerede spor efter hvælvets hjørnepiller strækker sig langt op over de registrerede aftryk efter skjoldbuer (fig. 53i-j og l). At sporene skal tolkes i anden retning, virker dog usandsynligt.

¹⁸⁴ NM. Korrespondance.

¹⁸⁵ Knud J. Kroghs materiale. I NM.

¹⁸⁶ At det er murankre og ikke glugger, der gengives 1773 fremgår af murværket, som ikke har spor efter andre åbninger end det oprindelige glamhul.

¹⁸⁷ At der i senmiddelalderen ikke blev indsat vinduer i korets nordmur, stemmer godt overens med, at kir-

kerum på denne tid undertiden blev indrettet uden lyskilder mod skyggesiden.

¹⁸⁸ At våbenhuset jf. s. 3057 er opført mellem 1773 og 1797 er i overensstemmelse med, at tilbygningens loft blev omlagt 1803, idet forgængerens var hvælvet (RAV. *Pastoratsarkiv: CP 0455*, pk. 34-40. Jelling Kirke, Tørrild herred. Tinglysningsbog.). Der skal dog tages forbehold for, at denne reparation kan vedrøre et \dagger våbenhus på skibets nordside (s. 3057).

¹⁸⁹ Foto, i NM.

¹⁹⁰ At domme ud fra de afdækkede fundamenter har \dagger våbenhuset været en smule dybere end efterfølgeren, hvis gavlf er rejst på et spinkelt fundament, der næppe er genanvendt.

¹⁹¹ Hvor senmiddelalderlige våbenhuse har hvælv, er der som regel tale om kirker med en særlig status, f.eks. Boeslunde, hvortil der har været valfart (*DK Sorø 753-755*).

¹⁹² Tagsporets placering taler for, at tilbygningen var et \dagger våbenhus, men det skal ikke afvises, at der er tale om et lille \dagger materialskeur med kun udvendig adgang.

¹⁹³ At korhvælvne, som fremført i Trap V 1115, skulle være bekostet af Maren Skram 1620, må afvises.

¹⁹⁴ Skjoldbuen mod triumfmuren er af ukendt form.

¹⁹⁵ Når det vestre hvælvfag var en smule bredere end det østre, antydes, at hvælvslagningen blev udført under hensyn til \dagger korsarmsarkaden. Da den brede åbning er placeret meget asymmetrisk i forhold til tilbygningen, må den omvendte situation dog forventes.

¹⁹⁶ *Kancelliets Brevbøger* (jf. note 15), 6. marts 1620.

¹⁹⁷ Knud J. Kroghs upublicerede materiale, i NM.

¹⁹⁸ En murundersøgelse af \ddagger vindues bevarede nedre del viste i 2012, at den nuværende tilmuring stammer fra 1875, hvor et nyt og større vindue blev etableret oveni.

¹⁹⁹ Et hul i stenenes cirkelslag stammer fra skabelonen som de er udskåret efter. En overordnet formmæssig parallel ses i en ældre, men intakt stavværkssten fra 1300-tallet, der er udgravet i Bistrup (Birgit Als Hansen & Morten Aaman Sørensen, »Bistrup Teglværk«, *hikuin* 6, 1980, 254-261.

²⁰⁰ De tilmurede hullers uregelmæssige form angiver, at de er sekundære.

²⁰¹ Den tilmurede indgang i koret er markeret ved en indridsning. Når prædikestolen 1730 fik ny trappe med beklædning til den ene side, må den murede \ddagger opgang have været ude af brug i en periode, RAV. *Synsprotokol for kirker og skoler i Skanderborg, Dronningborg og Kolding rytterdistrikter* 1724-36.

²⁰² <https://www.sa.dk/ao-soegesider/da/billedviser?epid=17281609#222328,42009885-87> - set 9. maj 2022.

²⁰³ NM: Knud J. Kroghs efterladte papirer, At blytage smelter under brand genkendes i Sorø Klosterkirke

(DK Sorø 38-39) og Roskilde Domkirke (DK København 1410).

²⁰⁴ Frådsten og kalkmørtel påvirkes af stærk varme, og brandskader kan forventes at træde frem i tyndslibsanalyser, hvilket ikke har været tilfældet. Venligst oplyst af konservator Peder Bøllingtoft 2018.

²⁰⁵ RAV. *Sabro Hrds. Provsti*: C 29 Indkomne breve 1661-74, 1742.

²⁰⁶ E. Marquard, *Kongelige Kammerregnskaber*, Kbh. 1918 246.

²⁰⁷ RAV. *Pastoratsarkiver*: CP 0455, pk. 34-40. Jelling Kirke, Tørrild herred. Tinglysningsbog.

²⁰⁸ RAV. *Ribe bispearkiv* (C4): 764. Årlige indberetninger 1815-1819. RAV. *Ribe bispearkiv* (C4): 765. Årlige indberetninger 1820-1824.

²⁰⁹ I NM.

²¹⁰ Indsnævringen af den senmiddelalderlige \ddagger korbu og blandingen af den murede \ddagger opgang omtales ikke i forbindelse med Harald Lønborg Jensens arbejder, men da begge dele eksisterede endnu i begyndelsen af 1900-tallet, er det nærliggende at knytte omdannelserne hertil.

Fig. 149. Kirken, runestenene og kirkegården med diverse gravminder, set fra sydvest. Tegnet af Ferd. Richardt 1866. I NM. – The church, runestones and churchyard with various sepulchral monuments, seen from the south west.

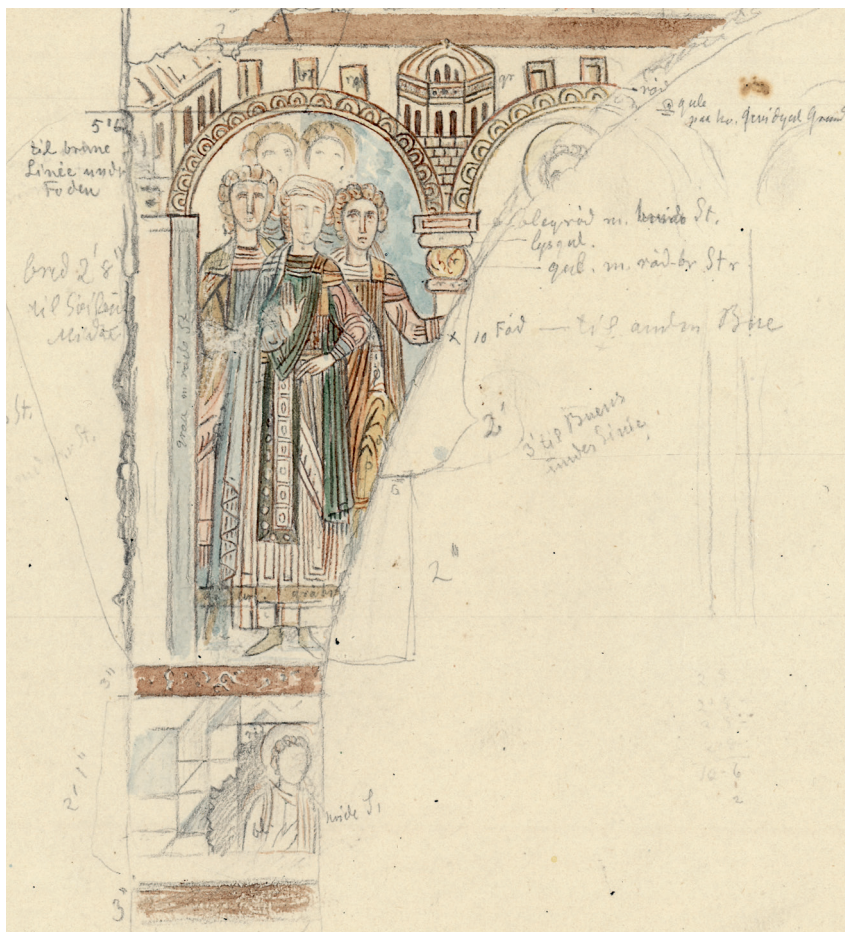

Fig. 150. Akvarel af kalkmaleri på korets nordvæg, Maria med Kristus (s. 3072). Udført af J. Magnus-Petersen 1875. I NM. – Watercolour of wall painting on the north wall of the chancel.

²¹¹ Mikael Wivel, *Kunsten i kirken*, Kbh. 2005.

²¹² *Dyggve 1954*, 222ff. Knud J. Kroghs materiale, i NM.

²¹³ Knud J. Kroghs materiale, i NM.

²¹⁴ Arne Karlsen, »Krydsclip i en arkitekts dagbog 1950-2000«, Kbh. 2002, 83-84. I NM.

²¹⁵ Thomas Bertelsen, »Tre fortællere«, Sorø 2011, 21-23.

²¹⁶ Orla Hylleberg Eriksen, »NNU rapport 33«, 2014.

²¹⁶ Orla Hylleberg Eriksen, »NNU rapport 6«, 2020. I alt er udtaget 20 prøver, som alle er dateret. Heraf har otte bevaret splintved, mens 11 på baggrund af iagttagelser under prøvetagningen kan fastslås kun at mangle splintved. Dateringen af korets tagværk bygger på tre prøver, som har yngste årring dannet 1486 (prøvenr. 61112059), mens dateringen af skibets tagværk bygges på fire prøver med yngste årring dannet 1663 (prøvenr. 61111019, 61111039). Dateringen af tårnets tagværk bygges på seks prøver, alle med bevaret splintved og

yngste årring dannet 1680 (prøvenr. 61113051). Skibets dørøverligger har yngste årring dannet 1680 (prøvenr. 61119019); det er uvist, om prøven havde splint, men det er værd at bemærke, at den anførte datering falder sammen med prøverne fra skib og tårn.

²¹⁷ I NM.

²¹⁸ RAV. Synsprotokol for kirker og skoler i Skanderborg, Dronningborg og Kolding rytterdistrikter 1724-36.

²¹⁹ RAV. Ribe bispearkiv (C4): 705. Kirke- og præstegårdssyn 1798-1802.

²²⁰ M. Mackeprang, *Vore Landsbykirker*, Kbh. 1944, 128.

²²¹ Eksistensen af de to ovne fremgår på skibets loft, hvor triumfmurens gavltrekan har spor efter skorstensaftræk.

²²² Den vestre ovns skorsten, der blev indmuret i skibets gavl, blev registreret 1976 (fig. 53h).

²²³ Krogh 1966, 7ff. Knud J. Kroghs materiale, i NM.

²²⁴ Magnus-Petersen meldte 4. juni 1875 Conrad En-

gelhardt (brev i NM), at han nu sammen med mureren og kirkeværgen havde undersøgt malerierne nærmere. Det 'viste sig, at så godt som alt den ydre puds mere eller mindre var løsnet fra den faste væg og ville under lang tid nedfalde af sig selv. En pudning af væggene kan næppe udføres uden at det hele maleri går bort. Under sådanne forhold bliver en retouchering eller restaurering umulig, og en ny gengivelse kan der næppe blive tale om, og vil være uden værd i antikvarisk henseende og forbundet med utrolige vanskeligheder'.

²²⁵ Han bemærkede bl.a., at man ved indlægning af elektricitet i kirken havde hugget 'kanaler' ind både i nord- og sydvæggens kalkmaleri for at forsænke ledningerne. Ligeledes var der ved hvidtning af det kalkpudsede loft ikke taget mindste hensyn til at skærme malerierne nedenunder.

²²⁶ NM Korrespondance. Brev fra sognepræst A. Larsen 6. aug. 1923.

²²⁷ NM Korrespondance. Brev fra Eigil Rothe 1. sept. 1928.

²²⁸ Jf. note 224.

²²⁹ Tilstanden før og efter restaureringen er dokumenteret bl.a. med en lang række fotografier.

²³⁰ Skitsen er udført på et brev til Engelhardt. Dens

motiver spiller på det fundne (jf. ndf.). Midtpå ses tre hellige konger, vest herfor, efter en tom arkade, tre yderligere arkader. I den første står to figurer, derefter en glorieret mand svarende til Jesus (Johannes) i ørkenen og vestligst en tronende dommer med hævet højrehånd, måske en art rekonstruktion af Herodes. I mænderen under frisen er vist 'ikoner', der vekselvis er rudestillede med bladværk og kvadratiske med brystbillede. Ved de sidste læses dydenavnene »Caritas« (Kærlighed) og »Patientia« (Tålmod).

²³¹ Ulla Hastrup 1972 (jf. note 4), 18-28.

²³² Kirsten Trampedach, »Gamle billeder på nye vægge«, *Danske kalkmalerier Romansk Tid 1080-1175*, udg. Ulla Hastrup og Robert Egevang, Kbh. 1986, 70-71.

²³³ J. Magnus-Petersen, *Beskrivelse og Afbildninger af Kalkmalerier i de danske Kirker*, Kbh. 1895, 6-7. Se også Magnus-Petersen, »Kalkmalerierne i Jelling Kirke« i *Minder fra min Virksomhed paa Arkæologiens Område fra 1845 til 1908*, Kbh. 1909, 131-36.

²³⁴ Herpå tyder bl.a. klare angivelser af pudsreparationer og gengivelser af samme motiv som forefundet og i rekonstrueret skikkelse. Jf. Trampedach 1986 (note 232). Francis Beckett ville derimod 1924 vide, at gengivelserne 'ikke var synderlig nøjagtige eller siltro', *Danmarks Kunst*, I, Kbh. 1924, 267-67.

Fig. 151. Tegning til kalkmalet dekoration af korets vestvæg (s. 3070). J. Magnus-Petersen u.å. – *Drawing for decoration of the west wall of the chancel.*

- ²³⁵ Ansigtet er gengivet af Knud J. Krogh, »En meget sørgelig historie«, *Danske Kalkmalerier, Romansk Tid 1080-1175*, red. Ulla Hastrup og Robert Egevang, Kbh. 1986, 64-65.
- ²³⁶ Et par steder ser det ud, som om arkitekturen også har strakt sig hen over bueslagene.
- ²³⁷ Ulla Hastrup 1972 (jf. note 4), 18-28.
- ²³⁸ Zacharias opfattedes som en type på Kristus. *Lexikon der christlichen Ikonographie* 7, 2. udg. Wolfgang Braunfels, Rom Freiburg Basel Wien 1994, 174.
- ²³⁹ Poul Nørlund mente 1944, at der var tale om kvinder. Poul Nørlund og Egmont Lind, *Danmarks romanske Kalkmalerier*, Kbh. 1944, 50-62.
- ²⁴⁰ Nørlund antog 1944, i overensstemmelse med den daværende forståelse af billederne, at det kunne dreje sig om den vantro Salome som fødselshjælper for Maria. *Nørlund-Lind 1944* (jf. note 239), 50-62.
- ²⁴¹ Jf. Hans Jørgen Frederiksen og Inger-Lise Kolstrup i *Ny Dansk kunsthistorie*, 1, Kbh. 1993, 102.
- ²⁴² Krogh 1986 (jf. note 235). Se om romanske kalkmaleriers teknik generelt Peder Bøllingtoft, »Fra mur til maleri. Refleksioner over vægmaleriteknikker i 1100- og 1200-tallet«, *hikuin* 34, 2007, 17-42.
- ²⁴³ NM. Indb. ved Peder Bøllingtoft 2016.
- ²⁴⁴ *Magnus-Petersen 1895* (jf. note 233).
- ²⁴⁵ *Nørlund-Lind 1944* (jf. note 239), 297-98.
- ²⁴⁶ Ulla Hastrup 1972 (jf. note 4), 18-28.
- ²⁴⁷ Francis Beckett, *Danmarks Kunst*, I, Kbh. 1924, 265-67.
- ²⁴⁸ *Nørlund-Lind 1944* (jf. note 239), 50-62. Nørlund havde kort præsenteret sine synspunkter i *Danmarks Malerkunst*, 1943, 10-12. Her drog han et skarpt skel til Ørridslevmalerierne, der kaldtes 'mere provinsielle og manierede'.
- ²⁴⁹ *Nørlund-Lind 1944* (jf. note 239), 21, 23.
- ²⁵⁰ Tage E. Christiansen: »De gyldne Altre 1. Tamdrup-Pladerne«, *Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie* 1968, 153-205. Jf. *DK Århus* 5045.
- ²⁵¹ Aron Andersson, *The art of Scandinavia*, 2, London, New York Sidney Toronto 1970, 241-43. Nyere forskning har sat spørgsmålstegn ved forbindelsen mellem Roger af Helmarshausen og den kreds af værker, man har tilskrevet ham. Jf. Michael Brandt, »Roger von Helmarshausen – Zwischen Fakten und Fiktionen«, *Schatzkunst am Ausgang der Romanik. Der Paderborner Dom-Triagaltar und sein Umkreis*, udg. Christoph Stiegemann og Hiltrud Westermann-Angerhausen, München 2006, 65-79.
- ²⁵² Ulla Hastrup, »Johannes Døberens historie«, *Danske Kalkmalerier, Romansk tid 1080-1175*, red. Ulla Hastrup og Robert Egevang, Kbh. 1986, 66-69. Stolpespor under kirken var 1983, som det fremgår, af udgraveren Knud J. Krogh tolket som spor efter store tidlige trækirker.
- ²⁵³ Ulla Hastrup 1972 (jf. note 4), 27-28.
- ²⁵⁴ Ulla Hastrup 1986 (jf. note 252). 2008 har forfatteren skærpet sin tilbagedatering til o. 1075. Ulla Hastrup, »The Introduction of the Meander Ornament in Eleventh-Century Danish Wall Paintings. Thoughts on the Symbolic Meaning of the Ornament and its Role in Promoting the Roman Church« (billedteksterne), *Ornament and Order. Essays on Viking and Northern Medieval Art for Signe Horn Fuglesang*, Trondheim 2008, 55-72.
- ²⁵⁵ Krogh 1986 (jf. note 235).
- ²⁵⁶ NM. Indb. ved Niels Bonde 1990 og *DK Århus* 5096. Sidste årring er fra 1084, hvortil skal lægges yderligere kerneved og alt splintved. Bonde formulerer sin datering som »første halvdel af 12. årh.«, *Danmarks Kirker* som »o. 1125«.
- ²⁵⁷ Henrik Græbe, »Kalkmalerierne«, i *Tamdrup kirke og gård*, red. Ole Schiørring, Horsens 1991, 45-65.
- ²⁵⁸ Søren Kaspersen, »Helmarshausen oder andere Quellen? Betrachtungen zur dänischen Wandmalerei im 12. Jahrhundert«, *Helmarshausen und das Evangeliar Heinrichs des Löwen*, Göttingen 1992, 165-67 med især note 12.
- ²⁵⁹ Dette uanset om krucifikset dateres o. 1075 eller o. 1140. Se Martin Blindheim, »En gruppe tidlige, romanske krucifikser i Skandinavien og deres genesis«, (1980), genoptrykt i *Festskrift til Martin Blindheim*, Oslo 1986, 166 og Harald Langberg, *The Lundo Crucifix Lundo Korsset*, Kbh. 1992, 24.
- ²⁶⁰ Herved modsiges Nørlunds (og andres) udskillelse af Ørridslev fra gruppen og hans synspunkt, at man ikke sporer traditionen i senere jysk maleri (jf. s. 1327 med note 50, 1666 og 1709. Ulla Hastrup har 2008 (jf. note 254) også villet knytte malerierne i Hedensted til gruppen og datere dem o. 1075 (jf. s. 1853).
- ²⁶¹ Jf. allerede *Beckett 1924* (note 247). De ejendommelige hoveder har stor lighed med nogle fra fotografier kendte i Gauerslund Kirke (Holmans Hrd.). For iagttagelsen takkes Kirsten Trampedach.
- ²⁶² Jf. ovf. Andre kirker som Stenderup og Vrigsted har dokumenteret malerier også i hele skibet.
- ²⁶³ Jf. Arne Karlsen, *Krydsclip i en arkitekts dagbog*, Kbh. 2002, 83-84.
- ²⁶⁴ Jf. Mikael Wivel: *Kunsten i kirken*, Kbh. 2005, 179-185.
- ²⁶⁵ *Mouritz Mouritzen Højer* (jf. note 18), 145-66.
- ²⁶⁶ Om brandens ødelæggelse af inventar vidner også, at der 1679-84 måtte opsættes ny tålterskranke, nye tålestader, ny tåskriffestol og en ny tådørfloj. Jævnfor også under tåtmur og tåklokker samt tågravkapellet epitafium.
- ²⁶⁷ Sissel Plathe og Jens Bruun, *Danmarks middelalderlige altertavler – og anden billedbærende kirkeudsmykning af betydning for liturgien og den private andagt* 1, Kbh. 2010, 479.
- ²⁶⁸ RAV. *Synsprotokol for kirker og skoler i Skanderborg, Dronningborg og Kolding rytterdistrikter 1724-36*.
- ²⁶⁹ *Finn Magnussen 1821* (jf. note 20), 143.

Fig. 152. Stempel på alterkande 1872, tilhørende Laurids Grønlund i Odense (s. 3087). Foto Arnold Mikkelson 2018. – *Stamp, on altar jug, 1872, of Laurids Grønlund in Odense.*

²⁷⁰ Jf. eksempelvis Bevtøft kirkes altertavle (DK Sjyll 894).

²⁷¹ Dette og det følgende ifølge korrespondance i NM.

²⁷² NM. Uldall 1889.

²⁷³ Se om Obbekjær Jørgen Swane, »Guldsmede i Vejle indtil 1890«. *Vejle Amts Årbog* 1944, 37.

²⁷⁴ Chr. A. Bøje, *Danske guld og sølv smedemærker for 1870*. Redigeret og udvidet udgave af Sven Fritz og Finn Grandt-Nielsen, Kbh. 1982, 2, nr. 6474.

²⁷⁵ Swane 1944 (jf. note 273), 35.

²⁷⁶ Bøje 1982 (jf. note 274), nr. 6444.

²⁷⁷ Bøje 1982 (jf. note 274), nr. 4302.

²⁷⁸ RAV. Synsprotokol for kirker og skoler i Skanderborg, Dronningborg og Kolding rytterdistrikter 1724–36.

²⁷⁹ NM Korrespondance, se Givskud Kirke.

²⁸⁰ Kalker af ældre fraktur- og skriveskrift i NM.

²⁸¹ Marius Sørensen 1916 (jf. note 7), 147.

²⁸² O. Nielsen, »Bidrag til Jellings og dets Mindesmærkers Historie«, *Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie* 1895, 269.

²⁸³ Kancelliets Brevbøger (jf. note 15), 8. juli 1656.

²⁸⁴ RAV. Ribe bispearkiv (C4): 706. Kirke- og præstegårdssyn 1803–1804.

²⁸⁵ Enkelte gavle er nu på kirkeloftet. Det er uklart, om staderne blev sat op i forbindelse med arbejderne 1935 eller først efter Ejnar Dyggves udgravning 1948.

²⁸⁶ Mouritz Mouritzen Højer (jf. note 18), 154–57.

²⁸⁷ RAV. Ribe bispearkiv (C4): 710. Kirke- og præstegårdssyn 1816–1825.

²⁸⁸ Den Danske Orgelregistrant.

²⁸⁹ Den Danske Orgelregistrant. Yderligere oplysninger om kirkens orgler findes her.

²⁹⁰ Finn Magnusen 1821 (jf. note 20), 144.

²⁹¹ Resen, *Atlas Danicus VI D Ribe S* (jf. note 17), 138.

²⁹² Feltet var øjensynligt endnu uden præsterække 1776–1833, se RAV. *Pastoratsarkiver*: CP 0455, pk. 34–40. Jelling Kirke, Tørrild herred. Liber Daticus 1776–1833.

²⁹³ *Danicorum Monumentorum Libri Sex: E Spissis antiquitatum tenebris et in Dania ac Norvegia extantibus rudibus eruti* ab Olao Worm, Hafniæ 1643, 319–20.

²⁹⁴ Lis Jacobsen og Erik Moltke, *Danmarks Runeindskrifter*, 1942, 66–82, hvortil der generelt henvises. Se også Lis Jacobsen, »Ole Worms Beskrivelse og tolkning af Jelling-Monumentet«, *Vejle Amts Årbog* 1937, 1–28.

²⁹⁵ Jf. O. Nielsen, »Bidrag til Jellings og dets Mindesmærkers Historie«, *Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie* 1895, 267 med note 1.

²⁹⁶ *Kancelliets Brevbøger* (jf. note 15), 28. sept. 1648.

²⁹⁷ RA. Koldinghus Lensregnskaber 1649–50 facs. 1647–50. Frederik Jørgensen maler var født i Ribe og fik borgerskab i Århus 11. juni 1640. Venligst oplyst af Jens Bergild.

²⁹⁸ Mouritz Mouritzen Højer (jf. note 18).

²⁹⁹ »Dend mægtigste monarch, kong Christian dend

Fig. 153. Døbefont, romansk, af granit (s. 3088). I NM. – *Romanesque font of granite.*

femte,/ til Guds afbrændte huus sin runde hand ej glemte,/ de stoere rigens mænd af ham exempel tog,/ og hver sin milde haand til kierchens tarf fremdrog;/ derfor kongens nafn skal blomstre i vor minde,/ til ligemed hans mænds, hvis roes skal aldrig svinde/ Ja, hver en gafnilds lof, som skiærven sin frembar,/ skal staae, men steen og kalch dend nybygt kierche har«.

³⁰⁰ Mouritz Mouritzen Højer (jf. note 18).

³⁰¹ Mouritz Mouritzen Højer (jf. note 18) og *Marmora Danica* I, 1739, 79. Den omstændighed at malerierne sad på vægpanel, betyder, at de ikke kan have været kalkmalede.

³⁰² Jens Vellev, »Løgn og latin«, *Skalk* 1990, nr. 3, 16-17.

³⁰³ Henning Thalund, *Kirkeskibe i Haderslev Stift*, Haderslev 1999, 52-53.

³⁰⁴ Mouritz Mouritzen Højer (jf. note 18).

³⁰⁵ Afskrift hos NM. Uldall 1889.

³⁰⁶ NM. Søren Abildgaards notesbog nr. IV, 8, 1772-73.

³⁰⁷ NM. Notat ved Victor Hermansen.

³⁰⁸ Jens Heltoft 1922b (jf. note 24), 117.

³⁰⁹ Tilskrift over for s. 121 i F. Uldalls eksemplar (i Nationalmuseet) af C. Nyrop, *Om Danmarks Kirkeklokker og deres Støbere*, Kbh. 1882.

³¹⁰ RAV. Ribe bisparkiv (C4): 73. Tørrild Herred. Korrespondance 1780-1812.

³¹¹ RAV. Ribe bisparkiv (C4): 705. Kirke- og præstegårdssyn 1798-1802.

³¹² Knud J. Krogh 1983, 194-204. Knud J. Krogh 1993, 238-43. Mads Kähler Holst, Mads Dengsø Jessen & Anne Pedersen, »Buildings and burial beneath the church«, *Jelling – Monuments and Landscape* (jf. note 36), med målene.

³¹³ Knud J. Krogh 1993, 241.

³¹⁴ Det er foreslået, at indtrængende grundvand kan have medført, at knoglerne er flydt rundt, se Harald Andersen, »Gåden om Gorm«, *Skalk* 1988, nr. 2, 22. I så fald skal alle de ikke fundne knogler være at finde i de udgravede dele, og de skal fortsat være flydt rundt, efter at jord i større mængder er trængt ind i kammeret, ligesom det ikke forklarer lårbenssnittet.

³¹⁵ Ejnar Dyggve havde fremsat den teori, at Gorm og Thyra var blevet flyttet fra Nordhøjen til enten et kapel i Jelling eller til Roskilde, se *Dyggve* 1955, 176.

³¹⁶ NM. Inv. nr. D 1228/2019.

³¹⁷ RAV. *Pastoratsarkiver*: CP 0455, pk. 34-40. Jelling Kirke, Tørrild herred. *Liber Daticus* 1776-1833 supplement med det læste på stenfragmentet.

³¹⁸ Alle ordene findes i en passage fra en prædiken af kirkefaderen Johannes Chrysostomus.

³¹⁹ NM. Søren Abildgaards notesbog nr. IV, 8 ff. Han gengiver også indskriften.

³²⁰ Jens Heltoft, »Præsten Søren Steffensen fra Jelling«, *Vejle Amts Årbog* 1922a. Se også *Jyllandsposten* 13. nov. 1921. Stenen er her opfattet som Søren Steffensens (†nr. 3).

³²¹ NM Korrespondance. Heltoft beklagede, at hans

Fig. 154. Kalke af Frederik IVs monogram på prædikestolens himmel (s. 3090). H. Munk 1935. – *Chalices with Frederik IV's monogram on the canopy of the pulpit.*

misforståelse havde fundet vej til Trap Danmark, og med sit brev ville han hindre, at han blev 'skyld i at en ukorrekt opfattelse kommer ind i et hovedværk.'

³²² Inv. nr. 06097×00005.

³²³ Leif Baun, »Jagten på den forsvundne gravsten«, *Svundne Tider* 2012 nr. 15, 42-51, udg. af Lokalhistorisk Forening for Jelling, Kollerup-Vindelev og Hvejsel Sogne.

³²⁴ NM. Inv. nr. D 1229a, D 1229b og D 1276/2019.

³²⁵ Kirkens *Liber Daticus* vil med hjemmel i et gammelt brev vide, at Niels Smed var søn af en grovsmed i Vejle, RAV. *Pastoratsarkiver*: CP 0455, pk. 34-40. Jelling Kirke, Tørrild herred. *Liber Daticus* 1776-1833,

³²⁶ Mouritz Mouritzen Højer (jf. note 18). Jf. *Marmora Danica* I, 1739, 79.

³²⁷ Hans tilnavn staves også Verst eller Veist.

³²⁸ Mouritz Mouritzen Højer (jf. note 18).

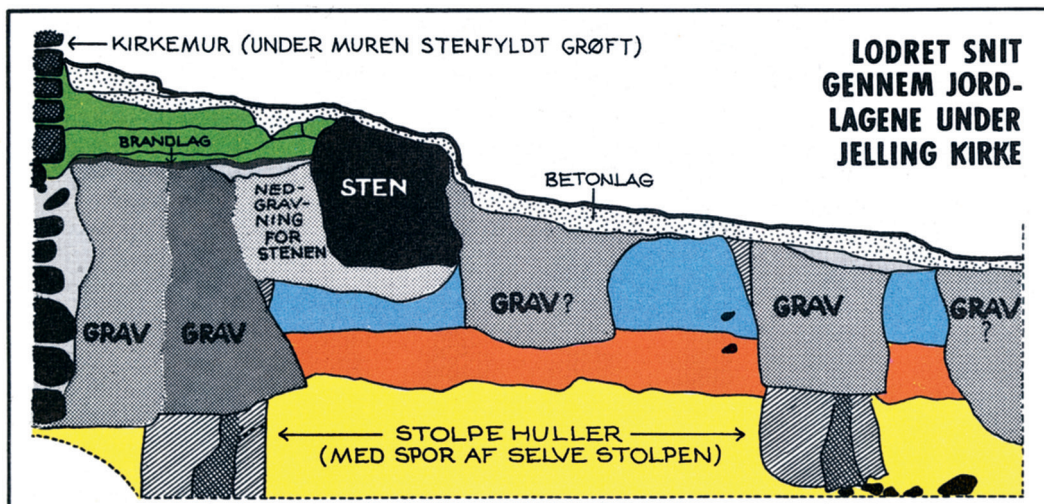

Fig. 155. Knud J. Kroghs tolkning af profiltægningen fra udgravningen i varmegraven 1965 (s. 3110). Efter Skalk 1966, nr. 2. – Knud J. Krogh's interpretation of the profile from the excavation in the heat trench in 1965.

³²⁹ NM. Inv. nr. D 1064/2017, D 1064/2017, D 1165 og D 1166/2019. Det første nummer er en dobbeltregistrering, mens de tre sidste er hhv. pladen og dele af egelevet omkring pladen.

³³⁰ Dyggve 1955, 162. Kistepladens videre skæbne er ukendt.

³³¹ Det vides ikke, at andre end de ndf. nævnte persons kister har været indsat i kapellet. Jens Heltoft har foreslået, at Anne Thott († 1658) kan være begravet der, se Jens Heltoft, »Af Jelling Sogns Historie«, *Vejle Amts Årbog* 1922b, 155.

³³² Resen, *Atlas Danicus VI D Ribe S* (jf. note 17).

³³³ <https://www.sa.dk/ao-soegesider/da/billedviser?epid=17281609#222328,42009885-87> – set 9. maj 2022.

³³⁴ Tilskrivning venligst ved Jens Bergild. Argumentet er, at stenhuggeren i forbindelse med en retssag i Odense sagdes 13. nov. 1620 at være i Fraugde, dvs. netop da epitafiet dér blev udført. Se også *DK Odense* 756 og om værkstedet Erik Lassen m.fl., *Rigets mænd lader sig male 1500-1750*, *Dansk Kunst Historie* 2, Kbh. 1973, 133.

³³⁵ NM. Søren Abildgaards notesbog nr. IV, 8, 1772-73. *Finn Magnussen 1821* (jf. note 20), 144.

³³⁶ NM. Uldall 1889.

³³⁷ *Finn Magnussen 1821* (jf. note 20), 145.

³³⁸ NM. Inv. nr. D 77-79/2000.

³³⁹ Laurids Skram og Maren Bille byggede 1581 et sydvendt kapel med begravelseskrypt på Thyregod Kirke, og han må være blevet begravet der efter sin død 1587 (jf. s. 2497-98 og 2518), og derefter flyttet til Jelling. Hans hustru, Maren Bille, boede på Fårupgård, da hun døde, men der er ingen direkte efterretninger

om, at hun ikke skulle være begravet i Thyregod, eller at Laurids Skrams kiste blev flyttet til Jelling. Tvært om er det blevet antaget, at Laurids Skrams og Maren Billes kister blev overflyttet fra Thyregod til Lisbjerg Kirke, Århus Amt, 1651, se s. 2518 og *DK Århus* 1420-22.

³⁴⁰ O. Nielsen, »Bidrag til Jellings og dets Mindesmærkers Historie«, *Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie* 1895, 270 med henvisning til Anne Krabbes »Jydske Antiquiteter« i Rigsarkivet.

³⁴¹ Mads Dengsø Jessen & Anne Pedersen, »The Rune Stone Investigations«, *Jelling – Monuments and Landscape* (jf. note 36).

³⁴² Hvis den oprindelige kirkes triumfmur ikke stod på et strækfundament, kan begravelsen principielt set tilhøre denne kirke. Imidlertid var det ikke normalt at begrave inde i kirker (kor og skib) på dette tidspunkt, medmindre der var tale om biskopper eller kongelige. Og hvis man endelig gjorde det, er det som regel ikke børn, og graven ville heller ikke ligge på tværs af triumfmuren. Jakob Kieffer-Olsen, *Grav og gravskik*, Højbjerg 1993, 93-95.

³⁴³ Dyggve 1954, 221-25. Dyggve 1955, 161-68. Af fundsedler fra Ejnar Dyggves udgravninger 1947 fremgår det, at en muret grav blev påtruffet, eks. NM D 1081/2019. Der må være tale om en af præstegravene fra 1600-1700-tallet.

³⁴⁴ Knud J. Krogh genåbnede Ejnar Dyggves udgravninger, jf. fig. 69.

³⁴⁵ Mouritz Mouritzen Højer (jf. note 18).

³⁴⁶ Jens Heltoft, »Præsten Søren Steffensen fra Jelling«, *Vejle Amts Aarbog* 1922(a), 43-53.

³⁴⁷ Krogh 1966, 8.

³⁴⁸ Desværre findes der ingen beretning, der beskriver gravene under kirkegulvet, og ej heller i forbindelse med Jelling-projektet er materialet blevet gennemgået for disse senere dele. En udredning heraf er imidlertid for omfattende en arbejdsopgave til at blive gjort i forbindelse med udgivelsen af Danmarks Kirker.

³⁴⁹ Genstandsfundet NM D 1178/2019 er fundet i gravfylden og består af 17 stykker brændt og til dels meget tilsodet gulvler, deriblandt fem med partier af grønirrede bronzepartikler på lerets overflade.

³⁵⁰ Det er usikkert om sonderingerne 7a og 7b blev gennemført eller blot var planlagte undersøgelser, se Hans Mikkelsen, »Arkæologiske undersøgelser af Jelling Kirkes fundamenter«, *The Romanesque Stone Church*, Anne Pedersen & Per Kristian Madsen (red.), PNM Publications from the National Museum. Studies in Archaeology & History vol. 20.5, under udgivelse.

³⁵¹ Hans Mikkelsen, »Arkæologiske undersøgelser af Jelling Kirkes fundamenter«, *Jelling – The Romanesque Stone Church* (jf. note 36).

³⁵² NM. Aarhus AMS Center, prøve AAR: 28048. Resultat: "68.2% probability: 992AD (60.8%) 1042AD, 1106AD (7.4%) 1117AD; 95.4% probability: 984AD (67.9%) 1052AD, 1081AD (27.5%) 1152AD".

³⁵³ Jakob Kieffer-Olsen 1993 (jf. note 342), 141-42.

³⁵⁴ Erik Lam 1137-46, Hauberg 2, Roskilde. NM. FP 10021.1.

³⁵⁵ Mads Dengsø Jessen og Anne Pedersen, »The Rune Stone Investigations«, *Jelling – Monuments and Landscape* (jf. note 36). Betegnet grav F samt L24.

³⁵⁶ Stengrave findes i forskellig udformning, se Jakob Kieffer-Olsen 1993 (jf. note 342), 143-45.

³⁵⁷ Niels Jørgen Poulsen, »De græsklædte grave«, *Nationalmuseets Arbejdsmark* 2003, 55.

³⁵⁸ Se Peter Michelsen, »Tre sorte kors på gravene – eller Tipoldemor og hendes tvende mænd«, *Synligt og usynligt – studier tilegnede Otto Norn på hans 75 års fødselsdag den 13. december 1990*, red. Hugo Johannsen, Herning 1990, 261-65.

³⁵⁹ Jernstøberen Jørgen Stallknecht var søn af Kai Stallknecht og kan tidligst have sat et kors over sin far 1840, hvor han begyndte sin jernstøberivirksomhed i Horsens, se *Vore Kirkegårde* 1988, 64.

³⁶⁰ Fra 'Kirken er som Himmerige' af N.F.S. Grundtvig, 'Hører til, I høje Himle' af Thomas Kingo og 'Nu hviler mark og enge' af Paul Gerhardt (i en ældre version).

³⁶¹ Om slægten se Otto Asmus Thomsen, »Harald Kidde og hans slægt«, *Vejle Amts Årbog* 1966, 98-101.

³⁶² Runeteksten kan oversættes til: »Ved de bauter / som reistes for tusinde aar / efter Thyre og Gorm / satte vi vore henfarnes / minde / gid i gudsky det staa

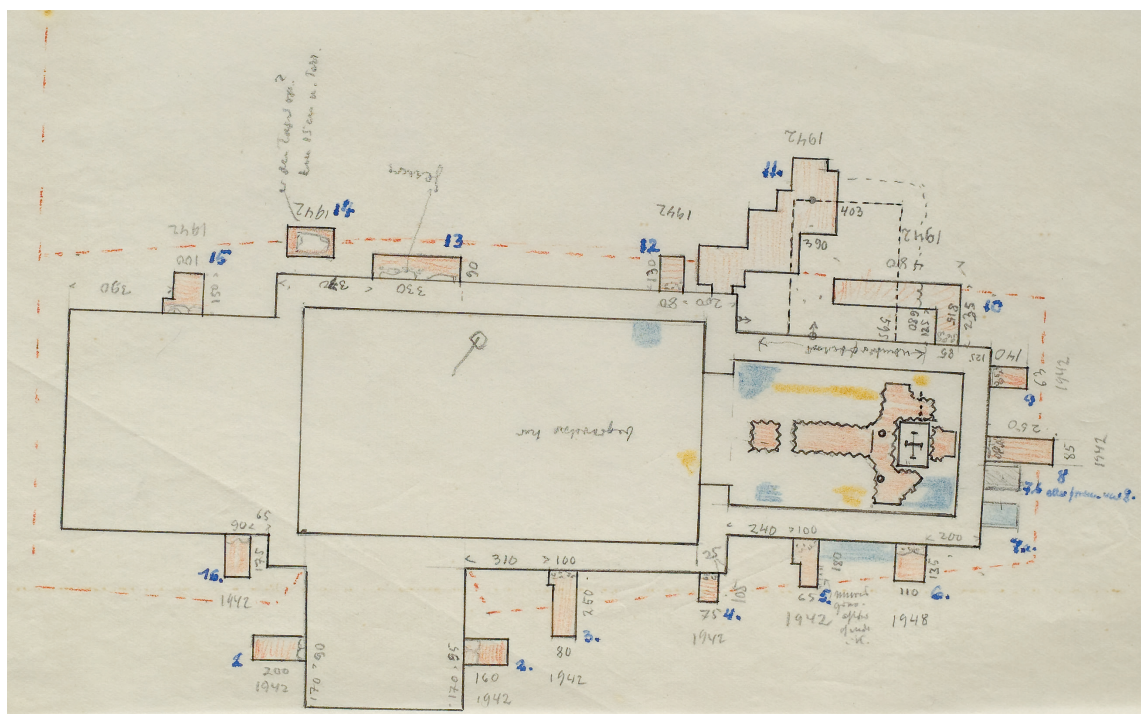

Fig. 156. Skitse til plan over Ejnar Dyggves sonderinger rundt om kirken (s. 3111). I NM. – Sketch for plan of Ejnar Dyggve's probes around the church.

/ giennem vinter og vaar / giennem stille og storm /
imens tusinde tider henrinde / Børn af Kidde / Kri-
sten Kirstine Johanne / Petrea og Laurids børn / reiste
denne sten efter / deres bortgangne / dem Gud signe
og give sin / fred«. Dog er Petrea stavet med et R.

³⁶³ Foran stenen står en plade over Henrik Sager Jo-
hannesen Ørnfelt, om ham se Søren Mulvad, »Konsu-
len på kirkegården«, *LokalHistorie fra Sydøstjylland* 2012
(førhen Vejle Amts Årbog), 49-54.

³⁶⁴ NM. Indb. ved Sophus Sørensen 1890, der giver en
datering ante quem.

³⁶⁵ Jens Velle, *Jelling, Sommeren 1861*, Højbjerg 2012,
86.

³⁶⁶ NM. Indb. ved Sophus Sørensen 1890.

³⁶⁷ *Jens Heltoft 1922b* (jf. note 24), 168.

³⁶⁸ Faye, *Støbejernskors* nr. 282.

³⁶⁹ Faye, *Støbejernskors* nr. 299.

³⁷⁰ Faye, *Støbejernskors* nr. 303.

Fig. 158. †Kalkmalerier på korets østvæg, o. 1150 (jf. fig. 80-81, s. 3075-76). Akvarel udført af J. Magnus-Petersen 1874. – †Wall paintings on the eastern wall of the chancel (cf. fig. 80-81).

JELLING CHURCH

Introduction. In the middle ages and Renaissance Jelling provided the names Jelling Syssel, Jelling Herred and Jelling Birk. The names were used as designations of geographical as well as administrative and legal areas, although the *herred* 'district' designation was hardly used, as the area was usually called Tørrild Herred.

Jelling plays a very important but short-lasting role in the history of Denmark. It is on the Small Jelling Stone that the country is first named on Danish soil and on the Large Jelling Stone that we are told of the 'christening' of Denmark, and it is from the people mentioned on the two stones that we have the dynastic line from which the rulers of the kingdom have come subsequently. The basis of our knowledge is the ancient monuments, the results of the archaeological investigations and the work with the other source material.

Oldest is the Small Jelling Stone, 950, whose original placing is unknown. The North Mound with its burial chamber has been dendrochronologically dated to c. 959, and centred around this there is a ship tumulus. Surrounding this with its centre in the North Mound a rhomboid palisade from c. 968 was found, and three larger buildings were found towards the north east lying inside and alongside it. The Large Jelling Stone is more or less contemporary with this, c. 963–70, and the last element, the South Mound, is from c. 970. To these we can add, beneath the church, a row of wooden buildings and a chamber tomb, and the last of these should probably not be dated much later than those of the North Mound. The known datings thus lie within 20–30 years, and the features did not function for long – as far as known no longer than half a century.

The church. In comparison with the Viking Age monuments, the large mounds, the runestones, the ship tumulus and most recently the large palisade that enclosed Harald Bluetooth's Jelling in the second half of the 900s, the Romanesque

stone church at the centre of the monument area has not been of great interest to the research history. Only when a chancel vault collapsed in 1874 and uncovered an unusual and extensive decoration with Romanesque wall paintings, was the interest in the actual church building aroused. Since then the interest has only grown.

In the 1940s and 1950s the archaeologist Ejnar Dyggve conducted excavations around and in the church. In the chancel Dyggve identified a number of features that were ascribed to †wooden buildings older than the stone church; the oldest, which was only evident from a clay floor, was interpreted as a heathen †temple from the middle of the 900s and attributed to Gorm the Old. With the change in religion c. 965 this cult house was said to have been superseded by a †wooden church built by Harald Bluetooth (figs. 38a–b). In Dyggve's reconstruction the church greatly resembled Norwegian stave churches. Outside the west gable of the wooden church Dyggve identified a forecourt enclosed with large stones that had been uncovered a few years earlier in the nave of the stone church.

Dyggve's interpretations were later rejected by the architect and archaeologist Knud J. Krogh. With extensive archaeological investigations, mainly in 1976–79, he instead identified three successive †wooden churches beneath the chancel and nave of the existing stone church. The first †wooden church was ascribed to Harald Bluetooth, and like its successor was built with earthfast posts. The youngest church was associated with a stone foundation and regarded as the predecessor of the stone church (fig. 40).

The first †wooden church was interpreted as having internal roof-bearing posts, and its considerable size was taken to mean that in the missionary period it had functioned as a baptismal church, as well as a royal burial church. A burial chamber that was demonstrated easternmost in the excavated nave was ascribed to Gorm the

Old, whose body could have been transferred by his son Harald Bluetooth from the cleared burial chamber of the North Mound (figs. 39 D).

Krogh's interpretations have later been revised in the National Museum's interdisciplinary project, the 'Jelling project', which was begun in 2009. In the revision of the old excavations the three †wooden churches have been rejected in favour of a †hall with curving long walls from the 900s followed by a row of unidentified buildings with earthfast posts. Irrespective of the physical appearance of these buildings they can all have formed the setting for church rites.

The row of wooden buildings was superseded by a Romanesque church of calcareous tufa, which is a widespread material in the construction of churches in the Vejle area, where the porous, yellowish limestone formation appears natural in the surrounding underground. In the walls of the building the calcareous tufa units form long, narrow ashlar c. 5–8 cm thick, in straight courses – this meticulous masonry technique is characteristic of Denmark's Romanesque calcareous tufa construction.

It is evident from construction archaeology investigations conducted in 2011–2012 that the calcareous tufa church has a complex construction history. For example, the highly rectangular chancel was originally built as a nave in a smaller church, which was presumably constructed c. 1100 (fig. 55). This is evident from the base of the building section, its connection to the existing nave of the church and especially from the east gable, which has traces of an east-lying †chancel as well as an extensive repair, also done in calcareous tufa (figs. 42–43). This gable formed a chancel arch wall in the first phase of the church.

Still in the Early Middle Ages, the small church was expanded towards the west with the present nave, which was also built in calcareous tufa (figs. 55b1–c). In this process the nave of the original church was shortened slightly to the west and arranged as a chancel, while the original chancel was demolished; in this form the Romanesque church still stands. The expansion was realized c. 1150, when the chancel was given extensive wall paintings (figs. 68–83).

Like Romanesque calcareous tufa churches in general, Jelling is built in a simple architecture with well-preserved local parallels in Bredsten, Hover and Skibet (pp. 2702–2708; 2757–2758). Of the few characteristic details one can single out the large base of the nave, which has three bevelled sections and projects some 40 cm in front of the walls. Similarly striking bases can be seen in Hansted (*DK Århus* 4827–4828) and Tamdrup (*DK Århus* 5065), and seem closely associated with both the region and calcareous tufa as construction material.

The early expansion of Jelling Church stands in contrast to the usual idea that Denmark's Romanesque stone churches are generally represented by integral constructions. The complex construction history of Jelling is however far from unique. That small churches in the Early Middle Ages were expanded with parallel growth through which a larger nave was built towards the west, and the older nave reconstituted as a chancel, is recognizable from several other churches, including Ravnkilde Church (south of Aalborg) as well as Hattstedt Church in South Schleswig, where a small brick church from the beginning of the 1200s was expanded with a larger nave in the middle of the century; there all the sections of the building are still preserved and thus reproduce both phases of the church. In Døllefeldt Church on Lolland a Romanesque church was not given a new nave until the middle of the 1300s (*DK Maribo* 1043–1045).

In the Late Middle Ages Jelling Church had a western tower added as well as a †porch towards the south (fig. 55d). At the same time a †transept was built in the north side of the chancel. In 1620 this addition was furnished as a sepulchral chapel. In the chancel two †vaults were installed (figs. 57–58), and around 1506 this section of the building was given further new roofing. Late in the middle ages the narrow windows of the church were also much expanded.

In 1679 a lightning strike caused a serious fire, which destroyed both Jelling Village and the church. In the subsequent rebuilding the western tower was reduced. The †transept was probably demolished shortly afterwards. The nave too was

given new roofing in that connection, dendro-chronologically dated c. 1683 (fig. 66).

The †porch was presumably replaced by the present one at the end of the 1700s; a †porch towards the north is also presumed to be post-medieval. The nave is shown in 1591 with a †ridge turret that was home to the church's mass bell (fig. 13).

After a partial collapse the chancel †vault was removed in 1874, leaving the whole Romanesque church once more with flat wooden ceilings. During the removal of the vault extensive Romanesque wall paintings came to light on the walls. In subsequent years the calcareous tufa church was restored and given a neo-Romanesque appearance. During this process the windows were narrowed and like the chancel arch given round arches.

In 2000 the church was refurbished by the sculptor Jørn Larsen, who made stained glass windows, a new altar and finally relaid the floor with red Tranås granite (figs. 87 and 104). In the floor covering a cruciform decoration of polished black granite was inlaid, with arms marking nave, chancel, pulpit and font. At the east end of the nave an inlaid figure of sterling silver marks the burial chamber ascribed to Gorm the Old.

Today the church is whitewashed inside and outside and has leaded roofing on all sections of the building.

Wall paintings. The wall-painted decorations of the church go back to the find in 1874-75 of a series of †paintings from c. 1150 on the north and east walls of the chancel. However, they were so poorly fixed to the walls that they had to be cut away after the restorer J. Magnus-Petersen had made careful water-colours of them. Instead, in 1875 he painted a new wall decoration that is an attempt to recreate and supplement the Romanesque paintings. To complete Magnus-Petersen's work, in 1926-27 Johannes Thomas Skovgaard painted a further three scenes on the south wall of the chancel.

The decoration from 1875 is the work of J. Magnus-Petersen, who had been responsible for the uncoverings of 1874-75 and who now used his

watercolours of the found items as models (figs. 68 and 70-74). The paintings were erroneously understood and supplemented as scenes from the life of Jesus, whereas in reality they had (mainly) been depictions of the story of John the Baptist (cf. below). On the north wall were depicted (from the west) the Visitation (fig. 72), the Adoration of the Magi, and east of the window (fig. 73) Jesus standing frontally, followed by John, who preaches to the Jews in the wilderness (fig. 68). This scene corresponds almost exactly to that of the watercolour (fig. 78), and the same is true of the Baptism of Jesus on the east wall north of the window (cf. the watercolour, fig. 80). South of the window Magnus-Petersen, in keeping with his interpretation of the fragments (fig. 74) has painted Jesus before Caiaphas or Pilate.

The decoration from 1926-27 by Johannes Thomas Skovgaard is to be seen, as mentioned, on the south wall of the chancel. It comprises, from the east, the Crucifixion (fig. figs. 69 and 75), the Resurrection and the Women at the Tomb.

†*Wall paintings*, c. 1150, consisting of a c. 150 cm tall figure frieze, edged above and below by meander borders. The indoor scenes are played out beneath arcades under perspectivized architecture in the form of domes alternating with gables. The smooth columns have Attic bases, while the capitals above a ring have the form of spheres with surrounding foliage. The arches appear alternately in red and gold with decoration in a simple egg-and-dart pattern of antique origin. The outdoor scenes are partly edged by ribbons with slender, lanceolate leaves, just as the water-colours in places show trees. The background was once blue with yellow in certain arcades.

The people are characterized by frontality, except for the actors and by egg-shaped heads with curled hair and in places dark shadows around the eyes (fig. 83). Their feet point slightly outward, as if the figures are floating. Their costumes are highly stylized with sharp-edged, inflexible fold creases, parcel-formed in places. This means that the crease folds are closed below so they form a network of 'parcels'. In addition, one sees peculiarly pointed wavy seams.

The interpretation of the scenes as (mainly) taken from the story of John the Baptist is based on an analysis by Ulla Haastrup in 1972.

On the north wall of the chancel farthest west one presumably saw the meeting with the mute Zacharias (left) and the people (figs. 76 and 150). After a couple of destroyed arcades and a window the watercolour then shows a little of two hands, one holding forth a horn (ink horn) and beneath this what seems to be a writing desk (fig. 77). This must be Zacharias, writing the child's name.

The next two arcades showed Elizabeth lying in childbed with the newborn John in beside her (figs. 76–77). East of the easternmost window John is shown in the wilderness, spread over two scenes. Westernmost, he stood alone frontally with his hands lifted in a speaking gesture, easternmost preaching to the Jews with a scroll: “[V]ox cla[mantis in deserto]” (the voice of one calling in the wilderness, Luke. 3,4, John. 1,23).

On the east wall north of the window the watercolour shows the Baptism of Christ (fig. 80), while the motif south of this are uninterpreted (fig. 81). They may have shown one of the miracles of Christ, perhaps the Marriage at Cana.

The paintings were proclaimed at an early stage to be the oldest in the country, and compared by Francis Beckett to (now lost) depictions from c. 1075 in Hildesheim Cathedral. And he justifiably wondered over the fact that such fine paintings could have been made far from centres of art such as cathedral cities and monasteries.

Later finds of closely related paintings in Tamdrup, Ørridslev and Vrigsted Churches have widened the perspective. In 1944 Poul Nørlund dated the paintings in Jelling to the beginning of the 1100s and wanted to see a royal court in Jelling as the centre of a so-called “Jelling Group” of wall paintings. This was contradicted in 1968 by Tage E. Christiansen, who instead saw the large and fully decorated basilica in Tamdrup as the main monument.

Ulla Haastrup, who as mentioned offered a new interpretation of Jelling's paintings in 1972, compared them to paintings in Xanten Cathedral and St. Gereon's Church in Cologne, and in the light of the models wanted to date the Jelling

paintings as early as c. 1080–1100. This was rejected by Knud J. Krogh, who could refer to a dendrochronological dating of Tamdrup Church in the first decades of the 1100s.

As early as 1972 the Swedish expert Aron Andersson had derived the parcelled drapery from western German art that has been associated with the name Roger of Helmarshausen, and which belongs to the beginning of the 1100s. The link with the so-called “Roger art”, stressed by Søren Kaspersen in 1992, thus dates the group to after 1100.

This is confirmed by the dendrochronological dating in Tamdrup and by Danmarks Kirker's investigations in Vrigsted and Stenderup churches. In the latter angels with curled hair and parcelled drapery can be observed in the same decoration as pampres characteristic of c. 1175–1200. It thus seems reasonable to date the Jelling paintings broadly to c. 1150 and to assign them to a highly conservative artistic environment.

Furnishings. The oldest item of furnishing is the relatively simple Romanesque font. Medieval too are six carved apostles and a St. Catherine which have belonged in a Late Gothic altarpiece. These are the only wooden furnishings older than the church fire in 1679 and may therefore have been brought from elsewhere. A southern German baptismal dish must be dated c. 1575, and the pulpit from c. 1625 was acquired in 1683 from Hover Church. Its canopy bears symmetrical monograms of Christian V and later rulers who have visited the church. The altar candlesticks may have been acquired before or after the fire. The altar paten was donated by Herman Friedrich von Boyneburg of Brandbjerg, and the chalice was supplied in 1874 by Christian Erhardt Obbekjær in Vejle. A bell, cast in 1721 by Laurentz Strahlborn in Lübeck, only came to the church in 1805 or soon afterwards from Kolding Hospital. Another was cast in 1789 by D. C. Herbst in Copenhagen.

The church *furnishings* bear traces of the two most recent minimalistic restorations of 1979 and 2000, the first by the architect Arne Karlsen, Skivholme, the latest to a design by the artist Jørn Larsen.

Earlier furnishings. The fire in the church in 1679 is said to have destroyed “so many marvellous antiquities and monuments that have been there”. Peculiar to Jelling Church was the fact that in the light of the mounds and the runestones it was arranged as a kind of *royal mausoleum*. The walls had panels, and around on them all of Denmark’s kings were portrayed “as in the Copenhagen City Hall”. And in connection with the Lord Lieutenant Caspar Markdanner’s reconstitution of the Large Runestone, in 1586 he had set up a †memorial tablet in the church showing and deciphering the symbols. After the runic researcher Ole Worm’s and the parson Jørgen Pedersen Lemvig’s corrections of the readings, in 1648 the King ordered a new one to be done “with the true transcription”.

The fire must have razed the interior, perhaps with the exception of the chancel. The only things that can have survived (apart from the altar candlesticks and font) are as mentioned the Gothic altar figures. The subsequent refurnishing was made possible by support of Rdl. 300 from Christian V and Rdl. 265 from his courtiers. The figures were given a place in a new (†)altarpiece that had or was given a painting of the Last Supper. Savings were made on the acquisition of the present pulpit, as mentioned, by buying a used one from Hover Church.

With the restoration of 1874–75 and the coming of the wall paintings to the chancel, the altarpiece went to the loft, where it was lost apart from the medieval figures. Ironically enough, these were saved by being in private hands for a

while, where they were intended for use as decoration on a sofa.

Sepulchral monuments. The church’s sepulchral monuments are notable not least for a supposed (†) *royal tomb* for King Gorm (†958–59). This chamber tomb, which was excavated in 1976–79, was established in an unspecified context before the construction of the stone church. But the tomb, with the establishment of the stone church at the end of the 1000s, has become more or less incorporated in it. And the bones have now rested since 2000 beneath a stone bearing the King’s name, under the church floor.

The *other sepulchral monuments* are mainly from the 1600s. A sepulchral tablet was laid c. 1688 over Anders Jessen Gonsager. Valuable not least are the remains of the †burial chapel’s *(†)wall monument for the founders Jakob Hardenberg and Maren Skram from c. 1620, which can be attributed to ‘Jørgen Stonecutter’ in Odense. Since 1997 the pieces have been in the Vejle Museer.

In 1997 too Vejle was given the remains of a figural tombstone from c. 1664 for the parson and “runologist” Jørgen Pedersen Lemvig. Among the lost †tombstones of the church two were laid over the parsons Hans Nielsen Smed c. 1575 and Søren Steffensen c. 1628. The latter perished as a result of torments he suffered as a captive resistance fighter at the hands of the Catholic occupation troops. From the excavations in the church floor parts of two sepulchral monuments from the 1600s have also been brought to light.